

પૂર્ણ યોગ ના

ભક્તિ યોગ

શ્રીઅરવિંદ

અનુવાદક

અંબાલાલ પુરાણી

કા

પ્રકાશક

શ્રીઅરવિંદ કાર્યાલય • આણંદ

ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ

ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ

ಶ್ರೀ

અ નુ ક્ર મ લિ કા

•

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	પ્રેમ અને ત્રિમાર્ગ ...	૧
૨.	જાકિના હેતુઓ ..	૧૭
૩.	પ્રભુ પ્રત્યે જાવોની ગતિ ...	૩૮
૪.	જાકિનો પથ ...	૫૬
૫.	પ્રભુનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ ..	૭૨
૬.	પ્રભુનો આનંદ ...	૯૪
૭.	આનંદ-પ્રહ્લ ..	૧૦૫
૮.	પ્રેમની અકર્ષણીતા . .	૧૧૯

પ્રસ્તાવના

લક્તિયોગ તો સૌથી સહેલો યોગ : કલિયુગમાં તો લક્તિ જ ભગવાનને મેળવવાનો માર્ગ : આવો વિચાર, કાંઈક અંગે સકારણુ, પ્રચલિત છે. પરંતુ સહેવાઈ ને મુશ્કેલી એ બન્ને આખરે તો સાપેક્ષ જ હોય ને ?

સાન, કર્મ અને લક્તિ એ ત્રિમાર્ગ વચ્ચેનો મંબધ પૂર્ણ-યોગના બીજા ખડોમાં તેમ જ આ ખડમાં પણ ચર્ચેલો હોવાથી અહીં તેની પુનરક્તિ કરવામાં આવતી નથી.

માનવ સુખની શોધ કરે છે. અને એ શોધમાં પોતાની ઈચ્છાઓનો મંતોષ, મહત્વાકાંક્ષાનુ પોષણ અને તેની સફલ સાધના વગેરેથી માનવ “સુખ” પ્રાપ્ત કરે છે એમ દેખાય ભલે, પરંતુ વાસ્તવિક સુખ એ માર્ગે મળતું નથી એ એટલે તો સુવિદિત અનુભવ છે કે એનો પુગવો આપવાની જરૂર રહેતી નથી. ભોગથી-કહેવાતાં સુખોથી-તો માનવ કટાળે છે, થાકે છે; દુઃખ, શોક, વ્યાધિ, ક્ષય, નિરાશા, જરા અને છેવટે મગ્ન્ય એ પ્રમાણેની નિયમસર ગોઠવાયલી અનુભવ પરપરા તેને મળે છે.

ન્યારે જીવનનાં સામાન્ય સુખભોગો છોડીને માનવ પ્રભુ પ્રત્યે વળે છે ત્યારે પણ તે સુખની આશા કરે છે અને વ્યાજબી રીતે કરે છે. લક્તિને આશ્રય લઈને ન્યારે માનવ પ્રભુ પ્રત્યે જાય છે ત્યારે તે પોતાના સર્વ ભાવોને, સર્વ માનુષી સંબંધોને પ્રભુ પ્રત્યે વાળે છે. એ પ્રમાણે ભાવોને ભગવદ્-અભિમુખ કરવાથી માનવને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવામાં ઘણી સરળતા થઈ જાય છે એ ખરું, પરંતુ એ સરળતા મુશ્કેલીઓ વિનાની હોતી નથી એ ઘણી વાર

વીસરી જવાય છે. દાખલા તરીકે, ધણું લોકોને મતે ભક્તિનો સાર એટલે ભગવદ્-નામ-સ્મરણ. પરંતુ વ્યવહારની અંદર એનો ઉપયોગ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે ઘણી વાર તો નામ-સ્મરણ એટલે કેવળ યાત્રિક મુખપાક જ હોય છે. મોટે ભાગે એ ક્રિયા કરતી વખતે અંતઃકરણની જે પ્રભુ ઉપર એકાગ્રતા અને એકરસવૃત્તિ જોઈએ તે ગેરહાજર હોય છે : પ્રભુ સાથે હૃદયનો સજીવ સંબંધ જોઈએ તે હોતો નથી. વળી કેટલીક વાર તો નામસ્મરણ જે ઉપાય - સાધન - માત્ર છે તે લક્ષસાધ્ય બની રહે છે.

આમ પરંપરાગત ભક્તિયોગમાં અનેક વાર બનતું જોવામાં આવે છે. એ યોગની પ્રણાલીનો આશ્રય લઈને સાધકો આધ્યાત્મિક જીવનની કંઈક પ્રગતિ તો સાધી શકે છે એ સાચું છે, પરંતુ થોડા સમય પછી ધણાખરા અટકીને ઊભા રહે છે અને કેટલાક તો પતનને પણ પામે છે. આવું કાંઈ ભક્તિયોગમાં જ બને છે એમ નથી. બધા યોગમાં એ પ્રમાણે બનતું જોવામાં આવે છે. ફક્ત, ભક્તિયોગમાં એની ઘટના બીજા યોગોના કરતાં વધારે વાર બનતી જોવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે થવામાં મૌલિક મુશ્કેલી માનવના સ્વભાવની જ હોય છે. જીવનની સામાન્ય ઘરેડમાં મંતોષ શોધતો, કામનાઓથી જીવનમાં પ્રેરાઈ રહેયો, અને ‘અહ’ની આલુઆલુ ફરતો, માનવ-પ્રાણુ જે જ અવગ્યાઓ જાણતો હોય છે : કાં તો સંપૂર્ણ ત્યાગ, યા તો ભોગ. આપણા દેશમાં આધ્યાત્મિકતાની ગતિ પણ પ્રાણુના એ જે હેડાઓની વચ્ચે ફરતા લોલકની પેઠે થયેલી જણાય છે. એક બાળુ મુદ્દ ભગવાન અને શકગચાર્વથી મારીને હંક વૈજ્યવ

અને તત્ત્વ-માર્ગ* મુધીના સપગા સાધનપથો જીવનના ઔકાતિક ત્યાગથી આરબીને દિવ્ય ભોગ મુધીની ગિચ્છિતિમાંથી પસાર થયેલા છે.

એ બધા ય માર્ગોમાં સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલો સિદ્ધાંત એ જણાય છે કે આધ્યાત્મિક જીવન અને પાશવ કામનાઓને વશ જીવન — એ બેની વચ્ચે બનાવ હોઈ શકે જ નહિ. અને છતાં પ્રાણુગકિતની ગડન મોહિની એવી અજ્ઞમ છે કે સંન્યાસપ્રેરિત આધ્યાત્મિક સાધન માર્ગોમાં પણ તેણે પોતાનું ધર સફળતાથી કરેલું જણાય છે. શકગચાર્યોએ પણ ગાદીઓ ઝાપી છે, તેઓ પણ મિથ્યા અને માયા ગણાતા ધનને ખાતર યવન રાજકર્તાઓની કચેરીઓએ ચઢ્યા છે. જ્યાં સંન્યાસવૃત્તિ પૂરેપૂરી સફળતા મેળવે છે ત્યાં મોટે ભાગે પ્રાણુની શક્તિ જ કુદિત થઈ ગયેલી બેવામાં આવે છે અશક્તિ અને ઉચ્છેદ એ આધ્યાત્મિકતાનાં તરવો ન હોઈ શકે. વળી, પ્રભુને ખાતર જીવનને સ્વીકારનાર વૈષ્ણવમાર્ગમાં તો પ્રાણુની અધમ વૃત્તિઓને સફળતા મેળવવી સહેલી પડે છે. પ્રભુને ખાતર જીવનનો સ્વીકાર કરનાર સાધક અતે જીવનની અવિદ્યાશક્તિનો — અજ્ઞાનનો — પણ સ્વીકાર કરતો થઈ જાય છે, અને ખૂબી તો કેટલીક વખત એ હોય છે કે પોતાની અધમ વાસનાઓને પોષતો તે પ્રભુમય જીવન ગાળી રહ્યો છે એવું પોતાની જાતને મનાવી પણ શકે છે !

*નીતિ અનીતિ, શુભ અશુભ, પાપપૂણ્ય વગેરે માન્યતાઓથી પર, નિરપેક્ષ જ્ઞાનની મુક્તિને આચરણના રવજદમા વ્યક્ત કરવાનો દાવો કરતો દત્તાત્રય — અવધૂત માર્ગ અને ધૃષ્ટા ઉપજાવે એવા સાધનોનો આશ્રય લઈને જીવનની પૈશાચિક વૃત્તિઓવડે સિદ્ધિ મેળવવા મથતો, તંત્રનો ભાગ હોવાનો દાવો કરતો અધોર માર્ગ પણ આમા આવશે.

પરંતુ વૈષ્ણવ અને તંત્રમાર્ગમાં શા મારે જીવનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ હતો ? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મોધનાં આપજીને મળેલ પડે છે કે મ્યુલ, પાર્થિવ શ્રમિકાને પ્રજુનો અધિભાવ કરવાના સાધન તરીકે તેઓ સ્વીકારે છે તેજ કાળે તેમજે જીવનનો સ્વીકાર કરેલો. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે વૈષ્ણવ અને તંત્ર માર્ગોએ મમક જીવનનું દિવ્યજીવનમાં રૂપાંતર કરવામાં સફળતા મેળવી હતી ખરી ? યા તો, પ્રખર ત્યાગવૃત્તિ જીવનનો કોષડો ઉકેલી શકી હતી કે ? ધાર્મિક ઉન્નતિનો અને સાધના પ્રજ્ઞાલીઓનો નિકામ તપાસનાં આપજીને જાણાય છે કે જન્મે માર્ગોને માનવપ્રકૃતિના રૂપાંતર જેવું કાર્તિક આપન કરવા મારે માનવપ્રાણની શુદ્ધિ કરવી ઉચિત લાગી હતી ખરી. તેમજે પ્રાણની કેટલીક વાસનાઓનો ત્યાગ આવશ્યક પણ ગણ્યો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, તેમજે કામવાસનાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ વૈષ્ણવ માર્ગમાં તથા તંત્રમાં સાધકને આધ્યાત્મિક “સખી” અને “શક્તિ” તરીકે સ્ત્રી-સાહચર્યની રજા હતી. પરંતુ એ સાહચર્ય પાશવ વાસના વિનાનું હોતું જોઈએ એવી તેમની માગણી હતી.

પરંતુ એનું અતિમ પરિણામ શું આવ્યું ? એ મતના અનુયાયીઓ પ્રાણની વાસનાના હુમલાના ભોગ થઈ પડ્યા અને ધર્મના એ વિભાગમાંથી મૂળ પ્રવર્તકનો ઉદ્દેશ હુમલો થયો. ભાગવત જીવનને ઠેકાણે પાશવ જીવન સ્વીકારાયું ! અને એ પણ સમજતું સહેલું છે કે પાશવ વાસનામય જીવનનું અધોમુખ્ય, સતત આકર્ષણ, — સર્વવિજયી શુરત્વાકર્ષણના બળની પેઠે, સાધકને પોતાના પ્રત્યે કેવી રીતે એવી ગયું ! શા મારે તેઓ એ અધોમુખ્ય વિનિપાતને અને એ અપ્રતિહત આકર્ષણને અટકાવી શક્યા નહિ ? કારણ

અપ્ત છે. એ અધોમુખ પ્રકૃતિની સામે સફળતાથી થઈ શકે એવી દિવ્યશક્તિ,—એવી ચૈતન્યની અવસ્થા,—તેમણે પ્રાપ્ત કરી નહિ હોય. તેમ હોત તો તેઓ નિષ્ફળ ન થાત. જો પ્રકૃતિ સમસ્તમાં સાચી આધ્યાત્મિક શક્તિનું અવતરણ કમલું હોય તો તે શક્તિ એ અધોગામી આકર્ષણને અટકાવે એટલું જ નહિ પરંતુ તેના ઉપર અગ્ર્ય વિગ્ર્ય મેળવે. એવી દિવ્યશક્તિ તો એ નિમ્ન વાસનાઓનું રૂપાંતર કરી શકે, તથા અજ્ઞાનભરી દશામાં માનવના પ્રાણુ જે ખોટે માર્ગે પોતાનો સતોષ શોધી ગયા હોય છે તેને ઠેકાણે તેમને વાસ્તવિક, દિવ્ય સતોષ તથા સાર્થકતા પણ પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ એ દિવ્ય શક્તિ માનવની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનોમયતાથી ચે ઘણી પર હોય છે અને તેને વિગ્ન સિદ્ધો જ પ્રાપ્ત કરી શકેલા જણાય છે. ન્યા સુધી મનોમય ભૂમિકાથી પર ગ્રહેલ વિજ્ઞાન — સત્ય, ઝકત અને જીહન — ની ભૂમિકામાં ગ્રહેલી દિવ્ય, આધ્યાત્મિક શક્તિને માનવ પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યા સુધી નિમ્ન પ્રકૃતિનું જાગવાન સુખાકર્ષણ તે સફળતાથી અટકાવી શકતો નથી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક પ્રગતિની દૃઢ ગ્યાપના કરવા માટે,—શુદ્ધ ભક્તિયોગના અનુસરણમાં પણ — મનોમય ભૂમિકાથી પર ગ્રહેલી દિવ્યશક્તિની પ્રાપ્તિ અને તેનું અવતરણ આવશ્યક બને છે.

અને ઉપર જણાવેલી અગત્ય જ્યારે ભક્તિમાર્ગનો કે તત્ત્વની પ્રગતિનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે ભક્તિની શરૂઆતમાં તો આતર ચૈતન્યમાં, યા તો, આતર ચૈતન્યવડે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઘણો આનંદ મળે છે અને એક પ્રકારની સાર્થકતા પણ દેખાય છે. પણ અતરાતમાં

ગમે તેટલો ઉચ્ચગામી હોય પરંતુ ત્યાં સુધી માનવના પ્રાણ તેમની સામાન્ય ઘરેડમાં જ ચાલતા હોય છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિ ચિરરચાયી નીવડી શકતી નથી. તેની થોડી ઘણી શુદ્ધિ કરવાનાં અને તેની મૌલિક વાસનાઓ કે વૃત્તિઓ સાથે રમત રમવાનાં, ચા તો બાંધછોડ કરવાનાં પરિણામે ઘણાં જ નિરાશાજનક અને ભયકર પણ નીવડેલાં છે. અતે, જો એ રીતનું અનુસરણ કરીએ તો, આપણે પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં આવી રહીએ છીએ. જેની જરૂર પ્રાણોને છે તે રૂપાતર છે,— થોડી ઘણી સુધારણા કે શુદ્ધિ માત્ર નહિ.

અહીં આ ખંડમાં ભક્તિનું જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો મંદોપમાં સાર આપવો અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રચલિત વૈષ્ણવ ધર્મમાં સર્વે માનુષી મંત્રધોને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમપૂર્વક વાગવાનો પ્રયાસ કરવા ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે. ભક્તિના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે — ૧. રાગાત્મિકા યાને અદેતુકી, ૨. વૈધી યાને દેતુકી. આપણે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પણ કરી શકીએ — ૧. મનોમય ભૂમિકા ઉપરની, ૨. પ્રાણની, ૩. ચૈત્ય-ભૂમિકાની યાને અતરાતમાની.

મનોમય ભૂમિકામાં હિંદુ પામતી ભક્તિ રાગાત્મિકા કે દેતુકી બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની હોઈ શકે. જેમનામાં એ ભક્તિ જાગે છે તેઓ પોતાના હૃદ્ય પ્રત્યે તેની ખુદ્દિને ખાતર ઘણું માન ધરાવે છે: તેઓ પોતાના હૃદ્ય પદાર્થની કે દેવની જ્ઞાનશક્તિ પર માનસિક રીતે મુગ્ધ થાય છે. પરંતુ કેવળ માનસિક મુગ્ધતા, કદર ચા તો ભક્તિ પણ, સાચા ભક્તિયોગને માટે પૂરતી નથી. આનો અર્થ એમ નથી થતો કે ભક્તમાં માનસિક ભક્તિ, કદર વગેરે

હોવાં ન જોઈએ. પરંતુ એનો અર્થ એ થાય છે કે કેવળ એ જ પ્રકારની લક્તિ હોય તો લક્ત અને લગવાન વચ્ચે કેવળ માન-સિક્ક મંજૂર જ સ્થાપન થાય. એટલેથી સમગ્ર અંતગતમાને લાગે જ સંતોષ થઈ શકે છે.

વળી, એ મનોમય લક્તિની ખીજ એક ખામી એ પણ છે કે, જ્યારે તેના ઉપર દિવ્યજ્ઞાનની જ્યોતિનો પ્રકાશ પડતો નથી હોતો ત્યારે, માનવમન પોતાનાથી પર રહેલા એવા લગવાનના દિવ્ય સત્યનો ઝીકાગ કરે છે ખરું, પરંતુ તેમ કરતાં પણ તે પોતાની શરતો મૂકે છે. તે મનસાતીત સત્ય પામે એવી માગણી કરે છે: “મારી તુલના શક્તિને, મારી જીવિતને, મારા અભિપ્રાયોને મંતોગે તે સત્ય જ ખરું, તે જ ઝીકાર્થ, ખાટીનું નહિ” એટલે કે, તે મનથી અગોચર સત્યને પોતાના માનસિક યોક્કાઓમાં રજૂ થવાનો આગ્રહ કરે છે.

પ્રાણુમય લક્તિ તો “આપો,” “મને આપો” — “મને આ આપો.” એમ માગણીનું જૂમરાણ મચાવે છે. પ્રાણુમય લક્તિ લગવાન પાસે પોતાની શરતો મજૂર કરાવવાનો આગ્રહ કરે છે. આ લક્તિ ધણે લાગે હૈતુકી, — આર્ત — અર્થાર્થી, સકામ હોય છે. લગવાનને તે સમર્પણ કરે તો પણ તે બિનશરતી કે નિરપેક્ષ રીતે નહિ. તે કહે છે, “લગવાન, તું આવો મહિમામય છે, તું આવો દિવ્ય છે — હું તારી લક્તિ કરું છું” — “તું મને મહાન બનાવ” — “તું મારી અમુક ઈચ્છા પૂરી કર” — “મને અમુક પદાર્થ આપ” — “મને મહાન યોગી બનાવ” વગેરે વગેરે.

વળી, પ્રાણુની લક્તિમાં ખીજ મુશ્કેલી એ પણ હોય છે કે તે લગવાનની દિવ્યશક્તિને પોતે તૈયાર કરેલા એવા, યા તો,

પોતાને પસંદ હોય એવા બધારણ્યમાં કે ચોક્કામાં જ પ્રકટ થવાને પ્રાણુ આગ્રહ કરે છે પોતાની ચોજનાઓમાં ભગવાનની શક્તિને વાપરવાનો દુરાગ્રહ તે સેવે છે તે ભગવાનની શક્તિને સતત પોતાના ઉપયોગ માટે બેચ્યા કરે છે.

ચૈત્ય પુરુષની યાને અંતરાત્માની ભક્તિ ઉપર જણાવેલા બન્ને પ્રકારથી જુદી હોય છે. એ ભક્તિ કદી હૈયુકી યાને સકામ હોતી જ નથી એ ભક્તિમાં માગણીઓ કે શરતો કશું જ નથી હોતું એ ભક્તિ તો પોતાના જ અસ્તિત્વથી સતુષ્ટ હોય છે એ ભક્તિ ભગવાનને સાચું અને સંપૂર્ણ સમર્પણ કરી શકે છે. અને એમ કરી શકે છે તેથી જ તે ભગવાનને તથા તેની શક્તિને પોતાની અદર ધારણુ પણ ચચાર્થ રીતે કરે છે. વળી, જ્યારે જ્યારે મન તથા પ્રાણુ સાચી ભક્તિમાં અતગાયરૂપ નીવડે છે યા તો પોતાને ખોટા માર્ગે ચઢી જાય છે ત્યારે આ સાચી ભક્તિ કગનાર ચૈત્ય-પુરુષ નારાજ થઈ જાય છે, અને સાચી ભક્તિ માટેની નિસ્વાર્થ માગણીને તે આખી પ્રકૃતિમાં સ્થાપન કરવા બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે તે તો પ્રકૃતિના બધા ભાગોને કહે છે — “તમે માગો છો તે બધું પ્રાપ્ત કરવાથી શો અર્થ સરવાનો છે? મારે તો ભગવાન જોઈએ છે! મારે સત્ય પ્રાપ્ત કરવું છે!”

ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન માટેની માગણી જો સાધકની પ્રકૃતિમાં સાચી અને બળવાન હોય છે તો ચૈત્ય પુરુષની એ સાવચેતીને તે સાબળે છે અને તેનો અમલ કરે છે નહિ તો, પ્રાણુ પોતાની આગ્રહી કામનાઓને, યા તો મન પોતાના પરિમિત વિચારોને વળગી રહે છે અને ધીમેધીમે એ અંતરાત્માનો સાદ, — એ દિવ્યધ્વનિ, વધારે ને વધારે પાછળ જતો જાય છે, એનો

સાદ જોઈને જોઈને સંજગાતો થાય છે અને આખરે તદ્દન ખંધ થઈ જાય છે,— આધ્યાત્મિક જીવન માટેની અભીપ્સા એ જીવન પૂરતી તો, વધ્યા જ રહે છે.

ચૈત્ય-પુરુષમાં એક ખીજ સલામતી પણ હોય છે તે એ કે બહારના દેખાવથી તે કદી પણ હેતરાતો નથી: અસત્યનાં ગમે તેવાં મોહક સ્વરૂપો પણ તેને હેતરી શકતાં નથી. વળી, ભાવ-પ્રધાન પ્રકૃતિમાં જે અશુદ્ધિઓ હોય છે તેમને પણ ચૈત્ય-પુરુષ દૂર કરી દે છે.

આમ ચૈત્ય-પુરુષની ભક્તિ કેવળ નિઃસ્વાર્થ હોય છે. ધણાં એમ ધારે છે કે ભક્તિ એટલે તો નિર્મળતા; ભક્તિ એટલે શક્તિહીનતા. નમળા લોકોનો માર્ગ તે ભક્તિનો માર્ગ. આ વિચાર પ્રચલિત છે પરંતુ એ ભૂલભરેલો છે. કોઈ પણ પ્રકારની ભક્તિ—ખાસકરીને જો તે સાચી ભક્તિ હોય તો—મહાન શક્તિ છે એ ખાસ યાદ રાખવાનું છે. જે ચૈત્ય-ભૂમિકા ઉપર —જે અતરાત્માની અદર એ સાચી ભક્તિ પ્રકટે છે તેનો અધિકાતા દેવ અગ્નિ છે. એ અગ્નિ એટલે ભગવાન માટેની અદમ્ય અભીપ્સાનો અગ્નિ, જેની પ્રખર શિખાઓ સમગ્ર માનવપ્રકૃતિની ગમે તેવી અશુદ્ધિ હોય તે સર્વેને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે, માનવમાં દિવ્ય પ્રેમ પ્રકટાવે છે, તેને રોમેરોમ દિવ્ય પ્રેમનો અગ્નિ પ્રકટાવી દિવ્ય આનંદને ધારણ કરવાને તેમને લાયક બનાવે છે.

પોતાને ‘ભક્ત’ કહેવડાવનારા કે માનનારાઓમાંથી કેટલા પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકી કહી શકશે કે પોતે ભગવાનના પ્રેમમાં—તેની ભક્તિથી તવાઈ રહ્યા છે? એક બાઉલ ગીત પૂછે છે,—

“હું ભગવાનને આટું છું એમ તું કેવી રીતે કહી શકે છે ?
— તારે રામેશમ તેને માટે આગ લાગી છે ખરી ? કે પોકળ
શબ્દો જ બોલે છે ?”

અને ચૈતન્યદેવનું જીવનકાર્ય એ છે કે તેમણે શુદ્ધ ભક્તિનું
સ્વરૂપ વૈષ્ણવ ધર્મને બતાવ્યું અને માનવ-મનઃકાંક્ષામાના ધણીખગને
ભગવાન પ્રત્યે વાળીને પ્રાણુની ઉત્પત્તિ સાધી, દિવ્યજીવન પ્રાણુની
ભૂમિકા સુધી પ્રગ્ભવવામાં સફળતા સાધી બતાવી તેમણે ચૈત્ય
ભૂમિકામાંથી ઉદ્ભવતી રાગાત્મિકા ભક્તિના વિધવિધ સ્વરૂપો
લઈને તેમને જીવત કરી બતાવ્યા પરંતુ એટલેથી આપણે અહીં
પ્રતિપાદન કરેલા મુદ્દાનો ઉકેલ આવતો નથી, જીવન પ્રભુમય
બનવું નથી ઉત્કુ, ચૈતન્યદેવ પૂર્વેના અને તેમની પછીના કોઈ
પણ ભક્તો જેમજેમ એ શુદ્ધ ભક્તિને વધારે ને વધારે બહિર્મુખ
બનાવતા ચલ કર્યો તેમ તેમ બીજી પ્રાણુની અશુદ્ધ અને અધો
ગામી વાસનાઓ વધારે ને વધારે બગવાન થઈ અને જીવનમાં
બહાર પડવા લાગી વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિના જે જે સ્વરૂપો
શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી પ્રતિકરૂં લેવામાં આવ્યા હતા અને
જેમનો ઉદ્દેશ ભક્તિને વધારે ને વધારે બાહ્ય સ્વરૂપોમાં પણ પ્રકટ
કરી જીવનને પ્રભુમય — દિવ્ય — બનાવવાનો હતો તેને બદલે અના
ચાર, અનીતિ અને અધોગામી વાસનાઓની સ્વચ્છ દ લીલા શરૂ
થઈ વૃદાવન રાસલીલા અને બીજા શ્રીકૃષ્ણ જીવનના અશોનો
કેવો દુરુપયોગ અધોગામી વૃત્તિઓના હુમલાને પરિણામે થયો છે
તે ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં આપણને સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે

ચૈતન્યદેવે અને તેમની પૂર્વે નથા પાછળ થયેલા સંત અને
ભક્તોએ વિશુદ્ધ રાગાત્મિકા ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું તથા તે

ઉપરાંત પ્રાણને વિશુદ્ધ કરીને ત્યાર પછી જ પ્રાણની ભૂમિકા પર લક્ષિતનો કે પ્રેમનો આધારાવ કરવો જોઈએ એ વાચન ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો. પરંતુ એટલેથી આપણે જે મુદ્દો અહીં રજૂ કરી રહ્યા છીએ તેનો ઉદ્દેશ આવી શકે તેમ નથી, જોકે એ પગલું પ્રથમ અને તેથી અતિ ઉપયોગી છે. જીવન સમગ્રમાં પ્રભુનો આધારાવ કરવાનો ઉદ્દેશ જે યોગનો હોય તેને એટલા અપૂર્ણ રૂપાંતરથી ન જ ચાલી શકે એ દેખીતું છે.

વળી, લક્ષિતમાર્ગમાં સર્વે માનુષી મંચધોનો ગ્રીહાર કરી પ્રભુપ્રાપ્તિમાં તેમનો ઉપયોગ કરવાના પ્રયત્નમાં એક એ ગેરસમ-જૂતીનો પ્રવેશ થયો કે એ ભાવો સાધનરૂપ મટીને લક્ષરૂપ ગણાવા લાગ્યા. પ્રભુ માટે રદન કરવામાં પ્રેમલક્ષિતની પરાકાષ્ઠા મનાવા લાગી. અને વિરહ તથા અભિમાન સાધનરૂપ અવગ્યા નહિ પરંતુ સાધનાના હેતુરૂપ ગણાવા લાગ્યાં.

હોક વર્તમાન સમયમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહસનું અસાધારણ આધ્યાત્મિકતાના વિકાસથી ભરેલું જીવન મુખ્યત્વે લક્ષિયોગને અનુસરનારાઓમાં ઉમેરી શકાય ખરું, અને છતાં એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે શ્રીરામકૃષ્ણની સિદ્ધિમાં માનવપ્રકૃતિનાં કરણોની પૂર્ણતા ગૌણ રૂપે જ દેખા દે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિ, અને પરિણામે માનવપ્રકૃતિનું રૂપાંતર એ વિચાર તેમના માનસમાં આગળપડતો ન હતો. અતરમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવી અને પ્રકૃતિને પૂર્વવત અપૂર્ણ, અશક્ત રાખવી એ આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાનો આદર્શ ન ગણી શકાય. જે પ્રકૃતિ પોતાની અજ્ઞાની દશાને લઈને ભગવાનનો જીવનમાં આધારાવ થવા ન દે તે તેટલે અશે અપૂર્ણ જ ગણાય.

વળી, લક્ષિતના ભાવાવેશમાં પ્રાણ કે શરીર ઉપરનો કાબૂ

ગુમાવવા — નાગી જીવુ યા તો રુદન કરતુ કે ખૂમો પાડી વગેરે કેટલાકને મન તો આદર્શ ભક્તના લક્ષણો ગણાય છે પરંતુ એ પણ સમજવાની જરૂર છે કે નાચે નહિ તે અથવા તો રુદન ન કરે તે ભક્ત નથી એમ માનતુ બરાબર નથી એવી વિશુદ્ધ ભક્તિ શક્ય છે જે સાધના સમગ્ર અતગતમાને — તેના એકેએક કળ્થને ભગવાનને સમર્પણ કરવાને પ્રેરે છે અને છતાં, સાધકના આધારમા તે એવી તો અપૂર્ણ શાંતિ અને ગભીર સમતાની સ્થાપના પણ કરી શકે છે જેને પરિણામે તીવ્રતા તીવ્ર ભાવા વેશને, ઉગ્રતા ઉગ્ર તપ શક્તિને અને પ્રેમસાગરની અસાધારણ ભરતી કે રેવને પણ, મહાસાગર પોતાની માઝા મૂક્યા વિના જેમ સર્વે જલસ્રોતોને પોતાનામા સમાવે છે તેમ પોતાના આધારને અચળ રાખીને સાધક સમાવી શકે છે એ ધારણ સામર્થ્ય વિશુદ્ધ ભક્તિનું અતિ ઉપયોગી બળ છે કેમકે ભક્તિના પ્રેમાવેશને અર્ગભદ્ર અનિયત્રિત અગ્રાદિ રીતે પ્રખટ થતો તે અગ્રાવે છે અને એ રીતે અજ્ઞાનભરી પ્રાણમય જુગિકાની વૃત્તિઓના હાથમા જઈ પડતા તેને બચાવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સાચી ભક્તિની ઉચ્ચતમ અનુશ્રુતિની જોડે જોડે ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર પણ તે શક્ય બનાવે છે અને પ્રકૃતિના સૌથી નીચેના સ્તર — સૂક્ષ્મ શરીર — સુધી દિવ્ય જ્ઞાનદનુ અમિશ્ર અવનરણ શક્ય બનાવે છે

ભૂતકાળની આધ્યાત્મિક પ્રણાલીઓ મહાન હતી એ વિષે ચર્ચાને સ્થાન નથી કોઈ મંત્રદાયના કે વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક પ્રવલનનું મૂલ્યાંકન કરવાનો આશય નથી વળી બધી બાબતમા હોય છે તેમ આધ્યાત્મિક જીવનમા પણ ભૂતકાળ આપણને ઘણે જાણે માર્ગદર્શક થઈ પડે એ નિસંશય છે પરંતુ મહાન ભૂતકાળ

તો મહત્તર ભાવિના સર્જન માટે હોય તો જ શોભે ને? એ રીતે સમગ્ર માનવપ્રકૃતિનું રૂપાંતર ચવાતી અબીપ્સા સકારણુ દેર છે.

એ રૂપાંતર સાધવા માટે મનોમયતાથી પર જે વિજ્ઞાનમય ચૈતન્ય છે તેની પ્રાપ્તિ કરવી એ અનિવાર્ય સાધન છે. કેમકે વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં જ ભગવાન અને જીવનું અદ્વૈત સ્વત સિદ્ધ હોઈ, આપણી પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ થઈ રહેલ યા તો ચનાર સમગ્ર આવિર્ભાવની આદ્ય અને મૌલિક શક્તિઓનો ઉદ્ભવ તે ભૂમિકામાં થાય છે. એનું વિગતવાર વર્ણન પાચમા ખડમાં આવેલું હોવાથી અહીં એનો માત્ર ઉલ્લેખ કરીને જ વિરમવું ઉચિત છે.

અતમાં, વૈષ્ણવ તથા તત્ત્વમાર્ગોએ — એટલે કે ભક્તિપ્રધાન સાધન પ્રણાલીઓએ જે એક મહાન સત્ય આધ્યાત્મિક જીવનના અનુસરણુમાં દાખલ કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ સર્વે પ્રકારના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારોનો પાયો પૃથ્વી છે અને ભગવાને વિશ્વ બનાવ્યું તે દિવ્ય પ્રકૃતિનો ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ કરવા માટે એ જો મુદ્દાઓ સ્વીકારતા આધ્યાત્મિકતા નિરુપયોગી અને અપાર્થિવ મટી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ અપૂર્ણતાઓથી ભરેલું હોવા છતાં પાર્થિવ જીવન અને માનવ-પ્રકૃતિ ભાગવત-જીવનના આવિર્ભાવ માટે યોગ્ય સાધનરૂપ બની રહે છે. એ રીતે આધ્યાત્મિકતા તથા પાર્થિવ જીવન બન્ને પ્રત્યેના દૃષ્ટિબિંદુમાં ફેર પડે છે. અને માનવજાતિ એ નવા દૃષ્ટિબિંદુનો જેમ જલહી સ્વીકાર કરે તેમ તેના ઉદ્ધારની આશા પણ વધે છે.

અંખાલાલ પુરાણી

Turn your emotions to the Divine, aspire for their purification, they will then become a help on the way and no longer a cause of suffering.

Not to kill emotion, but to turn it towards the Divine is the right way of the yoga. But it must become pure, founded upon spiritual peace and joy, capable of being transmuted into Anand.

Awake by your aspiration the psychic fire in the heart that burns steadily towards the Divine; that is the one way to liberate and fulfil the emotional nature.

Sri Aurobindo

તમારા સર્વે ભાવોને ઈશ્વરાભિમુખ કરો, તેમની શુદ્ધિને માટે અભીપ્સા કરો, ત્યાર પછી એ ભાવો તમને સાધનામાં મદદરૂપ થઈ પડશે અને કદી ચલુ અડચણ નહિ કરે.

ભાવોનું નિકંદન નહિ, પરંતુ ભગવાન પ્રત્યે તેમને વાળવા — એ જ સાચો યોગમાર્ગ છે. પરંતુ એ ભાવો વિશુદ્ધ થઈ રહેલા નોંધએ, આનંદ અને શાંતિના ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞા હોવી નોંધએ, આનંદમાં રૂપાંતર પામે એવા તે ભાવો હોવા નોંધએ.

અભીપ્સાના બળથી તમારા અતઃકરણમાં રહેલા ચૈતન્ય — અમિની શિખાને જ્વલત કરો; એ શિખા સ્થિરતાથી પ્રભુ પ્રત્યે ઉર્ધ્વગતિ કરી જ રહેલી છે. એ એક જ માર્ગ તમારી ભાવપ્રધાન પ્રકૃતિ તેની મુક્તિ તથા તેની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

શ્રીઅરવિંદ

પ્રકરણ ૧૯

પ્રેમ અને ત્રિમાર્ગ

માનવ માનવની ત્રણ મૌલિક શક્તિઓ — તપ શક્તિ,
બુદ્ધિ અને લાવ અથવા ભૂમિ

તપ શક્તિ, બુદ્ધિ અને પ્રેમ એ માનવપ્રકૃતિમા અને માનવ-
જીવનમા આવી ગેહી ત્રણ દિ શક્તિઓ છે, અને લગવાનની
પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે માર્ગોનો આશ્રય લઈને માનવનો આત્મા
ભૂર્વ ગતિ કરી શકે છે એ ત્રણે માર્ગોનો નિર્દેશ એ ત્રણ
શક્તિઓ કરે છે પૂર્ણયોગના પાયામા એ ત્રણેની સમગ્રતા
છે, અર્થાત્ એ ત્રણે શક્તિઓવડે લગવાન સાથે યોગ કરવાનો
હેતુ રહેલો હોવો જોઈએ

૧) કર્મવડે પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ — તપ શક્તિની દિવ્ય તપ શક્તિ
જોડે એકતા — જ્ઞાનમા કર્મનો પરિપાક — પ્રેમમા
કર્મની સાર્થકતા — ત્રણે શક્તિઓનો સંગમ

કર્મ એ જીવનની પ્રથમ શક્તિ છે પ્રકૃતિની શરૂઆત બધા
એટલે શક્તિવડે થાય છે, અને શક્તિનું કાર્ય એક વાર સચેતન
થાય એટલે પછી માનવમા તે શક્તિ જ તપ શક્તિ અને તેના

વિજ્ઞાનુ રૂપ ધારણ કરે છે એટલે પોતાના મોંને પ્રભુ પ્રત્યે વાગવા
એ માનવજનનનુ દિવ્યજીવનમા રૂપાતર થવાના આરભનો સાગમા
સારો અને સૌથી વધારે ખાતરીભરો માર્ગ છે આધ્યાત્મિક જીવનનુ
એ પ્રથમ પ્રવેશદ્વાર છે આત્માની દીક્ષાના આરભની ક્રિયા કે
ન્યારે માનવની તપ શક્તિ ભગવાનની દિવ્ય તપ શક્તિ સાથે
એકતા પામે એટલે કે તદ્રૂપ બને અને માનવના સમગ્ર ચૈતન્યની
સધના ક્રિયાઓ ભગવાનમાથી ઉદ્ભવે અને પ્રભુને ખાતર જ
કરવામા આવે ત્યારે કર્મદ્વારા ભગવાન સાથેનો યોગ સિદ્ધ થશે
ગણુાય પરંતુ કર્મની સાર્થકતા જ્ઞાનમા રહેલી છે, ગીતા કહે છે
સર્વ કર્મણિલ પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે । (ગીતા અ ૪ શ્લો ૩૩)
' કર્મની સમગ્રતાનો પરિપાક જ્ઞાનમા થાય છે તપ શક્તિ અને
કર્મવડે ભગવાન સાથે એકતા થતા આપણી તપ શક્તિ તથા
આપણા કર્મો જે સર્વિયાપી સચેતન સત્તામાથી ઉદ્ભવ પામે
છે જેમાથી તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેમા એ
શક્તિઓનો અતિમ પરિપાક થઈ ડેડો આવે છે તેની સાથે
આપણે એક થઈ જઈએ છીએ આ યોગની અતિમ સાર્થકતા
— આ અદ્વૈતનો મુકુટ પ્રેમ છે જે પગમ સત્તામા આપણે જીવન
ધારણ કરી રહ્યા છીએ જેમાં રહી આપણે કર્મ તથા ગતિ કરીએ
છીએ જેનાવડે આપણે જીતીએ છીએ અને છેવટે તેને જ
ખાતર આપણે કર્મ કરતા અને જીવતા શીખીએ છીએ તેની
સાથે સચેતન યોગનો આનંદ એનુ જ નામ પ્રેમ આપણામા રહેલી
શક્તિ ત્રિવેણીનો આ સગમ કે અને કર્મને લક્ષ્યપ્રાપ્તિના માર્ગ
તરીકે અને પ્રમુખપર્શ કરવાના તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારીને શક્તિ
કરવાથી ભગવાનમા એ વહેલી એમના ન્યાં થાય છે તે સગમને
આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

**જ્ઞાનની વ્યાખ્યા : જ્ઞાન એ ચિત્શક્તિની ક્રિયા — જ્ઞાનનું
સ્વરૂપ તથા તેની સાર્થકતા**

ભગવાનમાં સતત જીવન ધારણ કરવાની સિદ્ધિનો પાયો જ્ઞાન છે. કારણકે સત્ માત્રનો તથા સકલ જીવનનો પાયો ચિત્શક્તિ છે, અને જ્ઞાન એ ચિત્શક્તિની ક્રિયા છે. જે જ્યોતિવડે ચૈતન્ય પોતાની જ્ઞાતને તથા પોતાનામાં રહેલી વાસ્તવિકતાઓને જાણે છે તે જ્યોતિને આપણે જ્ઞાન કહી શકીએ. સ્થૂલ કર્મથી આરંભ કરીને ચિંતનનાં સુદૃઢ પરિણામોને આપણે જે શક્તિવડે ધારણ કરી શકીએ છીએ તથા ભગવન સ્વરૂપની અનંતતામાં (ભગવાન સાથે થયેલી એકતાને લઈને) આપણા પોતાના ચૈતન્યનો વિકાસ મુદ્દપણે થાય અને તે પોતાની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાનું જે શક્તિને લીધે અને છે તે શક્તિ તે જ્ઞાન. ભગવાન આપણને ધણું સ્વરૂપોમાં મળે છે, અને તે દરેકને જાણવાની આવી જ્ઞાન છે, એટલે જ્ઞાનને પરિણામે આપણે અનંત અને દિવ્ય પરમાત્માને સર્વમાત્રેન — તેના “સત્તા એકેએક સ્વરૂપને” પણ તેનામાં પ્રવેશ કરીને જાણી શકીએ છીએ. તથા આપણાં સર્વે કુળોમાં તેનો સર્વમાત્રેન “સધના ધર્મોવડે” સ્વીકાર કરીએ છીએ તથા તેને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

**જ્ઞાનયોગથી આરંભ કરીને ત્રણે શક્તિનો સંગમ : ત્રણે
શક્તિઓનો પરસ્પર આધાર**

વિના જ્ઞાન આપણે ભગવાનમાં જીવન ગાળીએ છીએ ખરા, પરંતુ તે આંધળાની પેડે. પોતાનાં કાર્યો કરવાને એકાગ્ર અને આગ્રહી, પરંતુ તેના મૂલ વિષે અને માલિક વિષે વિરમરણશીલ, એવી પ્રકૃતિની અંધ શક્તિમાંથી આપણી એ અંધતા આવે છે.

તેથી આપણે અદિત્ય જ્ઞાન માળના હોઈ જીવનના વાસ્તવિક તથા સંપૂર્ણ આનંદથી આપણે વચિત ગદીએ છીએ જ્ઞાનરૂપે આપણે જેવની સાથે સચેતન અદ્વૈત કરીએ છીએ, (અને સંપૂર્ણ તથા વાસ્તવિક જ્ઞાન તદ્દપ થવાથી જ મળી શકે છે) અને એમ થના દ્વૈતભાવ એટલે કે બેદભાવ મળી જાય છે તથા આપણી મર્યાદા, વિમલાદ, નિર્મળતા અને અસંતોષના કાગળો દૂર થઈ જાય છે પરંતુ કર્મ વિના જ્ઞાન પૂર્ણ નથી કારણકે કેવળ સત્ થાને જ્ઞાન, નીરવ, જ્ઞાનસ્વરૂપ સત્ જ નહિ પરંતુ તપ શક્તિ એ પણ બળ વાનવું જ સ્વરૂપ છે એટલે કર્મનો પરિપાક જો જ્ઞાનમાં આવે છે તો જ્ઞાનની પણ સાર્થકતા કર્મમાં ગ્રહેતી છે અહીં પણ પ્રેમ એ જ્ઞાનનો શિશુજ છે, કારણકે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેળવેના આનંદ તે પ્રેમ છે, અને અદ્વૈતના આનંદની સમગ્ર સપત્તિને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ અદ્વૈતનો આનંદ સચેતન હોવો જોઈએ સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપણને સંપૂર્ણ પ્રેમ પ્રત્યે લઈ જ જાય છે, સમગ્ર જ્ઞાનને પરિણામે પ્રેમસપત્તિની વિવિધતા તથા સર્વાંગપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ બગવાન કહે છે “જે કાષ્ઠ મને પગમ (ઉત્તમ) પુરુષ તરીકે જાણે છે — અક્ષર અદ્વૈતસ્વરૂપે જ કેવળ નહિ, પરંતુ — મને અનંતવિધ જીવોના ક્ષર સ્વરૂપમાં પણ જુએ છે, અને તેથી ક્ષર તથા અક્ષર બન્નેથી હું પર હોઈ મારી કિંમ્ય શક્તિમાં એ બન્નેને હું ધારણ કરું છું એમ સમજે છે તે, સમગ્ર જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી, પોતાના ચૈતન્યના સર્વે ભાવરૂપે, પોતાના કર્મોની સર્વળી પ્રવૃત્તિઓવડે પ્રેમભાવપૂર્વક મને પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરે છે” આપણી આંતર શક્તિઓનો ત્રિવેણી સંગમ, બગવાનમાં એ ત્રણેનો મેળ, આ રીતે જ્ઞાનમેળથી શરૂ થાય છે તેથી આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

પ્રેમથી યોગનો આરંભ અને આનંદમાંથી કર્મનો તથા
સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ — પ્રભુપ્રેમને પરિણામે વિરાટપ્રેમ —
જ્ઞાનના આનંદ અને પ્રેમના આનંદનો લેહ

ચેતનાની ક્રિયાનું જિંદગીમાં જિંદગી શિખર, તેની સાર્થકતા પ્રાપ્ત
કરવાનો માર્ગ પ્રેમ છે. પ્રેમવડે સર્વ પ્રકારની વેગની ચરમતા,
સર્વ પ્રકારની પ્રકૃષ્ટતા અને સ્વરૂપની સંપૂર્ણ શોધ થવાની —
(પ્રાપ્તિ અને પુનઃપ્રાપ્તિની) મસ્તી ચિત્શક્તિમાં પ્રકટે છે. મૂળ
સ્વભાવમાં જોઈએ તો સત્ માત્ર ચિન્મય — સચેતન છે અને
આપણી ચિત્શક્તિવડે આપણે તેની સાથે એકતા કરીએ છીએ
એ ખરું છે. એટલે કે ચૈતન્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તદ્દુપ-
તામાં આપણી કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ તે છતાં, ચૈતન્યનો
ધર્મ આનંદ પણ છે જ; અને આનંદની પરાક્રાન્તિની ચાવી, તેનું
રહસ્ય પ્રેમ છે. સચેતન સત્તા પોતાની સાર્થકતા જે શક્તિવડે
પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ તપઃશક્તિ. આપણી તપઃશક્તિને ભગ-
વાનની દિવ્ય તપઃશક્તિ સાથે એક કરીને આપણે એ પરમ
સત્-તાના સમગ્ર સ્વરૂપ સાથે, તે પરમ સત્તાની લાક્ષણિક, અનંત
શક્તિ સાથે, તદ્દુપતા અનુભવીએ છીએ; છતાં પણ એ અનંત
શક્તિનાં સર્વ કાર્યો આનંદમાંથી ઉદ્ભવે છે, આનંદમાં તેઓ
જીવન ધારણ કરી રહ્યાં હોય છે, તથા તેમનો અંતિમ લક્ષ્ય તથા
સાર્થકતા પણ આનંદ પોતે જ છે. પુરુષોત્તમના પોતાના પરાત્પર
દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે પ્રેમભાવ હોવો તથા તેના ચૈતન્યની શક્તિ
જેતો જેતો આધારીત્વ કરે તે સર્વના ઉપર પ્રેમ રાખવો એ
આનંદની સંપૂર્ણ વિશાળતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છે. ભગવાનના
દિવ્ય આત્માનંદની એટલેકે નિજનંદની શક્તિ તથા આવેગ એ

પ્રેમ છે પ્રેમ વિના આપણને ભગવાનની અનંતતામા ગહેની
 મિત્રકારી, શાંતિ મળી રહે, આનંદનુ આત્મનિમમ મૌન ગ્રામ
 આયુષ્યે પુણ્ય આનંદના વિધુલ અંશરસાગરનુ નિગ્રેષુ જિહ્વા
 તથા તેની પૂર્ણતા નહિ મળે, બેદભાવ એન્ડેક દૈતભાવના કનેશ
 માથી સમૂર્ણ યોગના આનંદની પ્રાપ્તિ પ્રેમ પ્રગવે ૬ પાતુ તેમ
 કરતા યોગની કિરામા ગહેના આનંદનો ભોગ આપવો પડતો
 નથી પ્રભુ સાથે યોગ થનાને પગિણામે પ્રાપ્ત થતો એ આનંદ
 જ્ઞાતમાની મોટામા મોની શોધ કે અને વિગટનુ સમગ્ર જ્ઞાન
 તે આનંદપ્રાપ્તિની લાખી પુરોગામી તૈયારીરૂપ હોય કે એટલે,
 પ્રિમને માર્ગે પ્રભુપ્રત્યે ગતિ કરની ભગવાનને પ્રેમરૂપે પ્રાપ્ત
 કરવા પ્રયત્ન કરવો, એનો અર્થ પોતાની જાતને મહાનમા મહાન
 આધ્યાત્મિક સાર્થકતા અને પર્ણપૂર્ણતા એન્ડેક સિદ્ધિને માટે
 તૈયાર થવી એમ કહી શકાય

પ્રેમ અને જ્ઞાનનો અવિરોધ — જ્ઞાન વિનાના પ્રેમની
 અપૂર્ણતાઓ — કર્મ તથા પ્રેમનો સવાદ — પ્રેમથી
 આરભ કરીને શક્તિ ત્રિવેણીનો સંગમ

સાર્થક થયેલ પ્રેમમા જ્ઞાનનો નિવેધ હોતો નથી જાનટો એ
 પ્રેમ પોતે જ્ઞાનને લઈ આવે છે, અને જેટલા પ્રમાણમા જ્ઞાન
 વધારે સપૂર્ણ થાય છે તેટલા પ્રમાણમા પ્રેમની શક્તિતા પણ
 વધારે સમૃદ્ધ બને છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતામા કહે છે, “મારા
 જ્યેત્ર્યના સમગ્ર વિજ્ઞાન તથા મહિમાનુ મારા સ્વરૂપના મૌલિક
 તત્ત્વોનું જ્ઞાન ભક્તિરૂપે માનવ મેળવી શકે છે, અને જ્યારે તે
 તત્ત્વત મને જાણે છે ત્યારે તે મારામા પ્રવેશ કરે છે” જ્ઞાન
 વિનાનો પ્રેમ એ એક ઉત્કટ આવેશમય અને આતુર વેગભરી

વસ્તુ છે; પરંતુ તે અંધ, અસરૂત-આમ્ય અને ધણી વાર નેખમકારક હોય છે. જ્ઞાન વિનાનો પ્રેમ એ એક મહાશક્તિ છે એ ખરું, પરંતુ સાથે સાથે તે યાત્રાળુને ઠોકર ખવડાવે એવો એક મહાન અંતરાય પણ છે. જ્ઞાનને સંકુચિત મર્યાદામાં પૂરી રાખનાર પ્રેમ તેની પોતાની ઉત્તેજક ઉત્સાહિતામાં, અને ધણી વાર તો એ ઉત્તેજક ઉત્સાહિતાને જ લઇને, પોતે પણ સંકુચિત થઇ ગયે છે. પરંતુ જે પ્રેમ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ કરે છે, અથવા તો આપણને દોરી જાય છે, તે અનંત તથા નિરપેક્ષ યોગનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. વળી એવો પ્રેમ દિવ્ય કર્મોના આચરણ સાથે વિસવાદી હોતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઊંચટો આનંદભરે પોતાની જાતનો કર્મમા તે આવીર્ભાવ કરે છે. એ પ્રેમનો ઉપાસ્ય ભગવાન હોય છે અને ભગવાનના સ્વરૂપની સમગ્રતા સામે તે પ્રેમ તદ્રૂપ હોય છે. પગિણામે, પ્રાણીમાત્ર સાથે એ તદ્રૂપતા અનુભવાય છે. એટલે જગતને માટે કર્મ કરવાં એ ભગવાન માટેનો પોતાનો પ્રેમ અનંતવિધ રૂપોમા અનુભવવાની અને પ્રકટ કરવાની ક્રિયા જ ગણાય પ્રેમને આપણી યાત્રાના દિવ્ય માર્ગદર્શક દિરસ્તા તરીકે લઇને ભક્તિનો પય વટાવતાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ફરીને આપણે શક્તિ-ત્રિવેણીનો સગમ આપણામાં અનુભવીએ છીએ. સર્વના પ્રણયી પ્રભુના દિવ્ય આનંદમય સ્વરૂપની મગ્તીમાં ભક્તને પોતાની સાર્થકતા પ્રાપ્ત થાય છે, પોતાનું નિર્ભય નિકેતન તથા આનંદભર્યો આશ્રય જડે છે, અને વિશ્વ સમગ્રતા ઉપર પોતાનો પ્રસાર કરી રહેલ વિરાટ-પ્રેમશક્તિનું કેન્દ્ર દેખાય છે.

ત્રણ માર્ગના અનુયાયીઓમાં થતી ગેરસમજૂતીઓ — જ્ઞાની તથા ભક્તનો વિરોધ — બન્નેની અપૂર્ણતા અને

દષ્ટિબિંદુમાં શૂલ — જ્ઞાનની એકદેશીયતા તથા લક્ષિ- ની સંપત્તિ

આપણી પૂર્ણતા અથવા સિદ્ધિનો પાયો જ્ઞાન, કર્મ અને પ્રેમની ત્રિવેણીના સંગમમાં રહેલો હોવાથી ભગવાનમાં પોતાની સમગ્ર પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સાધકે એ ત્રણ માર્ગના અનુયાયીઓ વચ્ચે ઘણી વાર જે ગેરસમજૂતી તથા પરસ્પર ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ ભોવામાં આવે છે તે, — પોતાનામાં હોય તો, — તેણે દૂર ફેંકી દેવી જોઈએ, અથવા તો તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. જ્ઞાનયોગના સાધકો ભક્તના માર્ગનો તિરસ્કાર નથી કરતા હોતા ત્યારે પણ ઘણી વાર, ચક્રર ચઢે તેવી પોતાની જ્ઞાનશિખરની ઊંચાઈ ઉપરથી, જાણે કે ભક્તનો માર્ગ બિતરતો, અજ્ઞાનભર્યો, સત્યનાં ઉન્નત શિખરો પર ચઢવાને અનધિકારી, અપક્વ આત્માઓ માટે જ યોગ્ય હોય નહિ એવી રીતે તેના પ્રત્યે પોતે ઉપેક્ષાભરી નિંદા કરે છે. જુદા જુદા ધર્મોના ઇતિહાસમાં જે સ્ખલનો, ગુનાઓ તથા મૂર્ખાઈઓનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે તે ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ ધણુખરુ અપક્વ, આમ્ય, અધ અને જોખમકારી હોય છે. પરંતુ એમ થવાનું કારણ એ છે કે એ ધર્મોનાં સ્વરૂપોમાં રહેલી ભક્તિને તેના પોતાનો માર્ગ જાણે નથી હોતો, તેનું પોતાનું વાસ્તવિક તત્ત્વ તેના હાથમાં આવ્યું નથી હોતું. એટલે ખરું જોતાં તેણે પોતાને સાચે માર્ગે પ્રયાણ આદર્યું જ નથી હોતું. હજી તો તે રસ્તાની ઝાંઝમાં ફાંફાં મારતો હોય છે અને ભક્તિના રાજમાર્ગે લઈ જનાર એકાદ નાની ગલીમાં તે ભટકતો હોય છે. ઉપર જણાવી તે દશામાં જ્ઞાન પણ ભક્તિના જેટલું જ અપૂર્ણ હોય છે. એવું જ્ઞાન મતામહી,

અસહિયયુ અન્ય સમનો નિરોધ કરનાર કોઈ એક જ સિદ્ધાંતની સકુચિતતામાં પૂરાઈ ગયેલું હોઈ તે સિદ્ધાંતની તેની સમગ્રતા પણ અપૂર્ણ હોય છે પોતાનો ઉદાર કરનાર પ્રેમશક્તિ ત્યારે ભક્તના હાથમાં આવે કે, ત્યારે તે પ્રેમને સાચે જ પોતાની મુકીમાં લઈ શકે છે, ત્યારે એ શક્તિ અતે જ્ઞાનના જેટલી જ સફળતાથી સાધનની નિશ્ચયિત કરે છે તથા તેના ચૈતન્યને વિશાળ તથા વ્યાપક મનાવી શકે છે જ્ઞાન અને પ્રેમ બંને શક્તિઓ સમાન છે, બંને કે એક જ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરનારી એ બંનેની રીત જુદી જુદી હોય છે સર્વ પ્રકારનું અભિમાન માનવપ્રકૃતિમાં ગેરહાજરી કોઈક ન્યૂનતામાંથી ઉદ્ભવે છે, તે પ્રમાણે ભક્તના ભાના વેશ પ્રતે તત્ત્વવેદાની કે મીમાંસાની અભિમાનભરી સૂચ પણ તેની પ્રકૃતિની એવી જ કોઈ ન્યૂનતાને આભારી હોય છે, કારણકે પોતાનો એમ્પેરીય વિમલ સાધનારી શુદ્ધિ ભાવપ્રધાન હૃદયના ઉત્તમ ફળાથી વચિત ગ્રહે છે વળી શુદ્ધિ માધ્યમથી રીતે હૃદય કરતા અડિયાતી નથી જે દ્વારા ખોનના માટે હૃદય નિરર્થક ફાફા મારે છે તેવા દ્વાર શુદ્ધિ વધારે સહેલાઈથી ખોલી શકે છે એ જેમ ખરું છે તેમ આ પણ એટલું જ સત્ય છે કે, જે સત્યો પ્રાપ્ત થવા અને ધારણ કરી ગમના હૃદયને માટે સુનલ છે તે શુદ્ધિ શુભાવે છે અને ત્યારે ચિત્તનપ્રધાન જ્ઞાનમાર્ગની સાધના જીડીને જીડી જીતરી આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારમાં પરિણમે છે ત્યારે સદ્ગુણ વિદ્યાકાશના શિખરોને તેની ગગન અને વ્યાપક વિશાળતા ઓળે તે પ્રાપ્ત કરે છે એ ખરું, પરંતુ હૃદયની સહાય વિના ભાગવત ચૈતન્ય અને ભાગવત આનંદની સુસમૃદ્ધ, અને ભાના વેશની તીવ્રતાથી તથા વેગથી ભરેલી ખીણો તથા મહાસાગર સમા તેના જીડાણો તે માપી શકે તેમ નથી

લક્ષિતામાં લેહપ્રધાન પ્રેમ નિયામક છે: અને ઉચ્ચતમ સાક્ષાત્કાર એટલે અદ્વૈત — પ્રેમમાં પણ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર; — પ્રેમના લેહની જરૂર — બુદ્ધિ અને હૃદયનો ઝઘડો

લેહભાવ — દ્વૈતભાવ જેમાં કાયમ રહે છે એવી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાથી લક્ષિતામાર્ગનો આરભ થતો હોવાથી ઘણી વાર તેને ભિન્નભેદ ગણવામાં આવે છે. એટલેકે એ યોગમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે અપૂર્ણ અદ્વૈત થયતું મનાય છે; વળી લક્ષિતયોગનું મૌલિક તત્ત્વ છે પ્રેમ, — અને પ્રેમ એટલે તો હમેશા દ્વૈત પ્રણયી અને પ્રણયપાત્ર બન્ને આ પ્રમાણે લક્ષિતયોગમાં દ્વૈત કાયમ રહે છે, જ્યારે ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારમાં તો કેવળ અદ્વૈતની જ ગણના થાય. છેવટે, લક્ષિત ભગવાનના સગુણ વ્યક્તિત્વકરને આરાધે છે, જ્યારે ઉચ્ચતમ અને સનાતન સત્ય, — કદાચ એકમાત્ર આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતા, — નિર્ગુણ, અચ્ચક્ત, અક્ષરમાં રહેલ છે પરંતુ લક્ષિતયોગમાં પૂજન અને અર્ચન એ તો કેવળ પ્રથમ પગલું હોય છે. બાકી પૂજન અને આગધના — વૈધિક લક્ષિત જ્યારે અંતરના ‘અહો’ભાવયુક્ત પ્રેમમાં પરિણમે છે ત્યારે સાચી લક્ષિતની શરૂઆત થાય છે, અને ક્રમે ક્રમે એ ભાવ દિવ્ય પ્રેમની ઉત્કટ ભાવમયતા ધારણ કરે છે. ભગવાન જેડેના આપણા સમઘામાં એ દિવ્ય પ્રેમને લીધે પ્રભુના સામીપ્યનો હર્ષ સાધકમાં પ્રકટ થાય છે. અને સામીપ્યનો એ હર્ષ અતે સપૂર્ણ યોગનો પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જ્ઞાનની પેટે પ્રેમ પણ આપણને પરમ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, તથા એ અદ્વૈતને તેનું વધારેમાં વધારે બિડાણ, પ્રાચુર્ય તથા વેગ પણ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી, એ

પણ ખરું છે કે જે બેદબાવને લીધે અબેદ (અદ્વૈત) પોતે વધારે અર્થશાલી અને મધુરતર અને છે એવા અર્થમાં રહેલ દ્વૈતનો (એકતામાં રહેલી બેદબાવનાનો) પ્રેમ રાજપુરુષાથી રીકાર કરે છે પરંતુ આ બાબતમાં બુદ્ધિના કરતાં હૃદય વધારે અમગ્ને છે એમ કહી શકીએ. નિદાન, જે બુદ્ધિ ભગવાનના પરમ્પર વિરોધી ખ્યાલો ઉપર ભાર મૂકે છે તથા બીજા દેખીતા વિરોધી, — પરંતુ ખરી રીતે ન્યૂનતાપૂરક, અને તેની જિઆમાં જિઆ સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સાધનરૂપ હોય છે તેના, — ખ્યાલોનો નિગેધ કરીને કેવળ એકતા જ ઉપર એકાગ્રતા કરે છે તેની બુદ્ધિના કરતાં તે પ્રેમભાવપ્રધાન હૃદય વધારે સમગ્ન છે એમ નિર્ભયપણે કહી શકાય. બુદ્ધિની નિર્બળતા એ છે કે તે પોતાના જ વિચારોથી પોતાની જાનને મર્યાદિત કરી લે છે, — પોતાના ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક ખ્યાલોથી પોતે જ બંધાય છે, દિવ્ય ભાગવત સ્વરૂપની જે બાનુઓ પોતે વૃત્તો છે તેનાથી પોતે પરિમિત થાય છે, અને તેમાના કાર્ત એકને લઇને બીજા સર્વને તેની સાથે લદાવવાની વૃત્તિ તેનામાં પ્રવ્યજ હોય છે.

માનવની વિચારશક્તિ — તેની મર્યાદાઓ — પ્રભુનાં સ્વરૂપોમાં લેક કરવામાં થતી ભૂલ — પ્રભુના સ્વરૂપની સર્વશક્તિ

વિચારશક્તિનો, અર્થાત્ મીમાસકવૃત્તિનો ઉપયોગ કરીને માનવની મનોમય શક્તિઓ પ્રભુ સમીપ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ મીમાસકવૃત્તિને પ્રત્યક્ષ વાસ્તવિકતા — નક્કર પાર્થિવતા કરતાં સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત અને પરિમિત તથા સમીપના પદાર્થો કરતાં અપરિમિત અને સુદૂર વસ્તુ વધારે અગત્યવાળી જણાય એ

બનવાનો છે. નિગ્નનંદમાં મમ્મ એવા, એક અખંડ બ્રહ્મમાં
મીમાંસક વૃત્તિને વધારે મહાન સત્ય દેખાય છે; ત્યારે અનેક સ્વ-
રૂપોમાં તે એકનો અને એકમાં તે અનેકનો આનંદ તેને ઊતરતા
પ્રકારનો, અથવા તો અસત્ય મુદ્દાં, લાગે છે. પ્રભુના અવ્યક્ત —
અક્ષર અને નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં તેને મહાન સત્યનાં દર્શન થાય છે
પરંતુ વ્યક્તિસ્વરૂપ સમુદાયમાં તેને ઊતરતી પંક્તિનું સત્ય, અથવા
તો કેવળ અસત્ય દેખાય છે. પરંતુ મનોમય વિચારવડે ઉત્પન્ન
કરેલા આપણા વિરોધોથી, તેનાં વિધવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે આપણે
જે તાર્કિક વિરોધો ઊભા કરીએ છીએ તે સર્વેથી ભગવાન પર
છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ભગવાન કેવળ અદ્વૈતથી બંધાયેલો
કે જકડાયેલો નથી. દિવ્ય ભાગવત અદ્વૈત અનંત વિવિધતામાં
પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને તેના આનંદની બંધબેસતી ચાવી
પ્રેમના હાથમાં હોઈ અદ્વૈતનો આનંદ પણ તેને ગુમાવવો પડતો નથી.
જીવનના વિવિધ સંબંધોમાં અનેકની અંદર પ્રભુનું જે અદ્વૈત હોય છે
તે, તેના આત્મભીન નિગ્નનંદમાં હોય છે તેટલું જ પૂર્ણ છે એમ
જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થામાં અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારમાં
સાધકને જણાય છે. માનવની વિચારશક્તિને અવ્યક્ત અક્ષરમાં
વધારે વ્યાપક અને વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું સત્ય દેખાય છે, તથા
વ્યક્તિસ્વરૂપ સમુદાયનો સાક્ષાત્કાર તેને સંકુચિત લાગે છે, તો પણ
અંતરાત્માને તો એ બન્નેમાં એક જ અંતિમ સત્યની જુદી જુદી
બાજુઓ દેખાય છે. અનંતની અવ્યક્તતા અને અક્ષરતાનો આગ્રહ
રાખીને વિચારશક્તિ મેળવી શકે તેવું એ અંતિમ સત્યનું જ્ઞાન
હોય છે એમ કહીશું તો એ જ સત્યની બીજી બાજુએ અનંત
વ્યક્તિત્વના ઉપર ઓક મૂકીને પ્રેમ મેળવી શકે એવું તેનું જ્ઞાન
પણ હોય છે એમ સ્વીકારવું પડશે. પ્રત્યેક માર્ગનો આધ્યાત્મિક

સાક્ષાત્કાર, જે છેવટ સુધી અનુસરવામાં આવે તો તે એક જ અંતિમ સત્ય પ્રત્યે સાધકને લઈ જાય છે. ગીતા કહે છે કે “લક્ષિતવદે પણ જ્ઞાનની પેઠે જ આપણે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ ભગવાન સાથે આપણું અદ્વૈત અનુભવી શકીએ છીએ. એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન અક્ષર અવ્યક્તને તથા અમંજ્ય, ક્ષર સ્વરૂપોને, - વ્યક્તિ-સ્વરૂપોને; નિર્ગુણને તથા અનંત ગુણમયને; શુદ્ધ સત્, ચિત્ તથા આનંદને તેમ જ તેમની પરસ્પર અનંત લીલાને, પોતાનામાં ધારણ કરી રહ્યો છે.”

ભક્તનો જ્ઞાનમાર્ગ પ્રત્યે તિરસ્કાર; ભાવ વિનાના જ્ઞાનની અપૂર્ણતાઓ; જ્ઞાન વિનાના પ્રેમની સંકુચિતતા; ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર; ઉત્તમોત્તમ ભક્ત; જ્ઞાની, જ્ઞાન તથા ભક્તિના સમન્વયની જરૂર

ઊલટપલ્ટે કેવળ જ્ઞાનની, રેતીના જેવી શુષ્કતા - નીરસતા પ્રત્યે ભક્ત તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ કરે એ શક્ય છે, અને એ ખરું પણ છે કે આધ્યાત્મિકતાના ભાવોલ્લાસ વગરનું તત્ત્વજ્ઞાન જેટલું સ્પષ્ટ હોય છે તેટલું શુષ્ક પણ હોય છે. અને માનવનો આત્મા જે મંતોષને માટે ઝખતો હોય છે તે એનાવડે મળી શકતો નથી. વળી જ્યાં સુધી વિચારના ટેકાનો સદંતર ભાગ કરી દઈને મનોમય ભૂમિકામાંથી ચંતન્ય ઉપરની ખીજ કાઢી ભૂમિકામાં બિડી જતુ નથી ત્યાં સુધીના જ્ઞાનમાર્ગના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો અશરીરી સૂક્ષ્મ ભૂમિકાના અપાર્થિવ, આનંદમાં મગ્ન રહેતા જણાય છે; અને તે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે તે હૃદયના ભાવાવેશને જળાતી શન્યતા-મય તો નથી હોતી પરંતુ ઉતુગ શિખરોની સઘળી મર્યાદાઓ જ્ઞાનમાં જળાય છે. ખીજ તરફથી જોતાં આપણને જણાય છે કે

જ્ઞાન વિના પ્રેમ સંપૂર્ણ હોતો નથી. ગીતામાં ત્રણ પ્રકારની પ્રારંભિક ભક્તિ ગણાવી છે. જગતના કલેશમાંથી પ્રભુનો આશ્રય શોધતા ભક્તની આર્તભક્તિ; સર્વ પ્રકારનાં દષ્ટિસતના વરદાતા તરીકે પ્રભુની યાચના કરનાર સકામ ભક્તની આર્થાર્થ ભક્તિ; પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમથી આકર્ષાયેલા, પરંતુ તેને નહિ જાણનાર છતાં તેના અજ્ઞાત સ્વરૂપ વિશે જિજ્ઞાસાવાળા ભક્તની જિજ્ઞાસુ ભક્તિ. એ બધા પ્રકારની ભક્તિમાં જ્ઞાનસંપન્ન ભક્તિને ગીતા સર્વોત્તમ ગણે છે. એ તો અપ્રેરિત છે કે જે ભાવાવેશ એમ કહે છે, “હું જાણુતો નથી, હું તો ચાહું છું” અને પ્રેમપૂર્વક ચાહીને જે સમ-જ્ઞાની એટલેકે જ્ઞાન મેળવવાની ધરવા કરતો નથી તે કાંઈ પ્રેમનો અંતિમ ઉદ્દેશ નહિ પરંતુ તેની આરભની વાચા છે, અને એમાં રહેલી ભાવની તીવ્રતા પણ કાંઈ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી. જીલકું, ભગવાનનું જ્ઞાન જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે તેમ તેમ તેમાં મળતો આનંદ તથા તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ વધવાં લેખે. વળી, જ્ઞાનની સુદૃઢ પ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ આનંદની મસ્તી સલામત નથી હોતી. ત્યારે આપણા પ્રેમપાત્રમાં આપણું જીવન ધારણ કરીએ ત્યારે જ આનંદની એ સલામતી પ્રાપ્ત થાય. પ્રેમપાત્રમાં જીવન ધારણ કરવું એટલે ચૈતન્યમાં તેની સાથે સંપૂર્ણ અદ્વૈત સાધવું. ચૈતન્યનું એવું અદ્વૈત એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સર્વોત્તમ સ્થિતિ છે. પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમને તેના વિષેનું જ્ઞાન સૌથી સુદૃઢ સલામતી બક્ષે છે. પોતાના સાક્ષાત્કારના વિશાળતમ આનંદના દ્વારો તે જ્ઞાન પ્રેમને ખોલી આપે છે તથા પ્રેમને તે પોતાના અગનચુખી શિખરો પર ચઢાવી ઉચ્ચતમ દૃષ્ટિબિંદુ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

જ્ઞાન તથા ભક્તિયોગનો કર્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર — કર્મનું
વાસ્તવિક સ્વરૂપ

જ્ઞાન અને ભક્તિની એકબીજા વિશેની ગેરસમજૂતી અજ્ઞાનને
આભારી છે એમ આપણે જોઈએ, તેજ પ્રમાણે પોતાના વધારે
ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારમાંથી જોતાં કર્મના માર્ગને ઊતરતો
ગણી કાઢવાની એ બનેલી વ્રતિ કાંઈ જોઈ અજ્ઞાનભરી નથી
હોતી. જ્ઞાનની તેમજ પ્રેમની તીવ્ર આવેશભરી પરાકાષ્ઠા હોય
છે; જેમાં કર્મ તદ્દન બાહ્ય અને કંટાળા ભરેલાં લાગે છે. પરંતુ
જ્યાં સુધી ભગવાન સાથે ચૈતન્યની તથા તપ શક્તિની એકતા
સધાઈ નથી હોતી ત્યાં સુધી જ કર્મ એ પ્રમાણે બહિર્મુખ અને
કંટાળો આપનારાં લાગે છે. એક વખત એ એકતા પ્રાપ્ત થાય
છે એટલે પછી કર્મો ખુદ જ્ઞાનની શક્તિરૂપ, ખુદ પ્રેમના સ્રોતરૂપ
થઈ ગયે છે. પ્રભુ સાથેના સંપૂર્ણ અદ્વૈતની અવસ્થાને આપણે
“જ્ઞાન” કહીશું અને તે અદ્વૈતના આનંદને ‘પ્રેમ’ એવું નામ
આપીશું, તો એજ અદ્વૈતની જ્યોતિની તથા માધુર્યની જીવંત,
જ્વલંત, શક્તિ તે “કર્મ” કહી શકીએ. માનપ્રેમની અબી-
પ્સામા હોય છે તેનીજ રીતે ભક્તિમા પણ આશક તથા માશુકને
પોતાના અન્યબ્યતિરિક્ત અદ્વૈતનો આનંદ લેવા માટે જગતથી
જુદા, સર્વથી દૂર, હૃદયની રંગ-બગલીમાં પૂરાયવા, — બધાપારણે
રહેવાની ઈચ્છા જાગે છે. ભક્તિના માર્ગમાં કદાચ એમ થવું
અનિવાર્ય છે છતાં પણ જ્ઞાનમાં પોતાનું સાર્થક પ્રાપ્ત કરેલું છે
એવો વિશાળતમ પ્રેમ જગતને પોતાના આનંદથી તદ્દન ભિન્ન
તથા તેના વિરોધી તરીકે નહિ પરંતુ પોતાના પ્રશુભીનાજ સ્વરૂપ
તરીકે તથા સર્વે આણીઓને પણ તદ્દરૂપ લેએ છે. એ વિશાળ
દર્શનમાં દિવ્ય કર્મનો આનંદ તથા તેમની સકારણતા રહેલા છે.

પૂર્ણયોગના સાધકે ઉપર જણાવેલી સમજૂતી પ્રમાણે સાધના કરવી જોઈએ. મનની શક્તિઓનો આધાર લઈને આપણે પ્રભુ પ્રત્યેની આપણી યાત્રાની શરૂઆત કરવાની છે. એટલેકે બુદ્ધિ, તપ શક્તિ અને ભાવથી આરંભ કરવાનો છે. પરંતુ એ બધી શક્તિઓ ચૈતન્યની મનોમય ભૂમિકામાં મર્યાદિત હોય છે. સંકુચિતતા, મર્યાદા તથા અન્ય નિષેધકૃત્તિ આરંભમાં ન હોય એવું ભાગ્યે જ બને, અને યાત્રાનો પથ કાપતાં કેટલાક અંતર મુધી પણ તે રહેવાનાં. પરંતુ પ્રત્યેક યોગને એકલવાયેા અનુસરનાર સાધકના કરતાં પૂર્ણયોગના સાધકને એ અતગયોનું બધન ઓછું હશે અને એ બધનની જરૂરીઆતમાંથી તે વહેલો મુક્ત પણ થઈ જશે. સાધનારૂપી યાત્રાની શરૂઆત જ્ઞાન, કર્મ કે ભક્તિ ગમે તે એકવડે થઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં એ ત્રણેનો સંગમ થાય છે ત્યાં આગળ તેની સાર્થકતાના આનંદની શરૂઆત થાય છે. પ્રેમથી પૂર્ણયોગની શરૂઆત ન થાય તો પણ, તે પ્રેમને બાતલ કરી શકે નહિ કારણકે પ્રેમ એ તો કર્મનો મુકુટ અને જ્ઞાનનો પગિષાક છે.

*

પ્રકરણ ૨૯

ભક્તિના હેતુઓ

માનવથી પર તત્વનો ધર્મ તથા ભક્તિમાં સ્વીકાર : યોગમાં
પ્રભુ તથા માનવ વચ્ચેનું અંતર દૂર થાય છે : જ્ઞાન
ધર્મ તથા ભક્તિ વડે અદ્વૈત

આપણી. મત્સ્ય અને મર્યાદિત જ્ઞાતના કરતાં મહાન અને
ઉચ્ચ કોઈ સત્ એટલેકે સત્તાના ખ્યાલનો સ્વીકાર સમગ્ર ધર્મોનાં
મૂળમાં રહેલો છે. એવી કોઈ સત્તાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતી
પૂજની ક્રિયાનો, તેની તપ શક્તિને, તેના નિયમને, અથવા તો તેની
માગણીને અર્પણ કરવામાં આવતી આશાકિતતા વગેરેનો પણ
ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. પરંતુ મનથી કંપાયલી, પૂજનીય તથા
જેની આજ્ઞા પાલન કરવામાં આવે છે એવી, એ સત્તા અને તેનો
પૂજક એ બેની વચ્ચે, ધર્મની આરભની દશામાં, અમિત અંતર
કંપાયતું જણાય છે. યોગની અંતિમ દશામાં બેની વચ્ચેના
અંતરને સમૂળ ટાળી દેવામાં આવે છે, કારણકે યોગ એટલે મિલન,
—એકરૂપતા,—અદ્વૈત. એ પરમ સત્તા જોડે આપણે જ્ઞાનવડે
અદ્વૈત કરી શકીએ છીએ જેમ જેમ એ પરમ સત્તાના આપણા
પ્રાથમિક, અસ્પષ્ટ વિચારો સ્પષ્ટ થતા તલસ્પર્શી બને છે તેમ
તેમ એ પરમ સત્તાને આપણા અનિત્યતા — જીવનના આદિકારણ
ભર્તા તરીકે, આપણા પોતાના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ તરીકે તથા આપણા
સમગ્ર જીવનના અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે આપણે સ્વીકારીએ છીએ.
કર્મદ્વારા પણ આપણે તે સત્તા જોડે અદ્વૈત કરી શકીએ છીએ;

એટલે કે દેવળ આગાપાલન કરતાં કરનાં અંતે આપણી તપ-શક્તિને આપણે તે સત્તાની તપ:શક્તિ સાથે સ્વેચ્છાપૂર્વક તદ્દપ કરતાં શીખીએ છીએ, કારણકે આપણી તપ:શક્તિનું મૂળ તથા તેનું આદર્શસ્વરૂપ જે સત્તામાં રહેલાં છે તેની જોડે જોડલા પ્રમાણમાં આપણી તપ:શક્તિ તદ્દપ જાને છે તેટલી જ તે પૂર્ણ તથા દિવ્ય જાની શકે છે. એ સત્તા જોડે આપણી ભક્તિવડે પણ અદ્વિત સાધી શકીએ; કારણકે ચિંતન તથા ક્રિયાવડે કરવામાં આવતું એ દિવ્ય સત્તાનું પૂજન માનવને તેનાથી દૂર રાખે છે; અને માનવનો વિકાસ થતાં તેનાથી વધારે નિકટ એવી સાશ્વત ભક્તિની ભાવના તેનામાં ઉદય પામે છે, અને તેથી ભક્તિ અતે પ્રેમની નિકટનામાં પરિણમે છે. પ્રેમની સાર્થકતા પ્રેમપાત્ર જોડે સંપૂર્ણ યોગ કરવામાં સમાવલી છે, પૂજન અને આરાધનાના વિકાસની એ ભૂમિકામાંથી ભક્તિયોગની શરૂઆત થાય છે, અને પોતાના પ્રેમપાત્ર પ્રભુ જોડે યોગ કરવામાં તેની પગકાદા તથા તેનું સાર્થક્ય આવી રહેલાં છે.

મિશ્ર હેતુઓથી ભક્તિની શરૂઆત: જીવનમાં પ્રભુનો સાદ સંભળાવો : સ્વાર્થી-સકામ ભક્તિનું નિષ્કામ - રાગાત્મિકા ભક્તિમાં રૂપાંતર

આપણા ચૈતન્યની સઘળી અંધ પ્રેરણાઓ તથા સર્વે ક્રિયાઓ માનવની નિમ્ન પ્રકૃતિના સામાન્ય હેતુઓનો આશ્રય લઈને કાર્ય આરંભે છે. શરૂઆતમાં એ હેતુઓ ભેગમેળ થઈ ગયેલા અને અહતાપ્રધાન હોય છે. પરંતુ પાછળથી જેમ જેમ તેઓ વિશુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ તેમ, આપણા કર્મના પરિણામોથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે, તેઓ આપણી ઉચ્ચગામી પ્રકૃતિની

આસ અને ધણી જ બલવાન જરૂરિયાત તરીકે જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાન લે છે. અંતે, આપણા ચેતન્યમાં ઇન્કાર ન કરી શકાય તેવી — અવિરોધ આશ્ચર્યકતાનું રૂપ એ હેતુઓ ધારણ કરે છે. એ અવિરોધ આજ્ઞા કરનાર આદર્શ અનુસરણુ તથા આજ્ઞા-પાલન કરીને પોતાની અંદર રહેલ અવધૂ પ્રભુના અંશને, એટલે પરમ તત્ત્વને માનવ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અન્યાર સુધી આપો વખત એ પરમ તત્ત્વ જ માનવને પોતા પ્રત્યે ખેંચી રહેલ હતુ એમ તેને પાછળથી જણાય છે. શરૂઆતમાં પ્રકૃતિની અદ્વંતાપ્રધાન લાલચોવડે, અને પાછળથી એના કરતા ધણી વધારે ઉચ્ચ, વિશાળ અને વિરાટ તત્ત્વવડે એ તત્ત્વ આપણને આકર્ષે છે. આખરે આપણે તેનું સીમેસીનું આકર્ષણ અનુભવીએ છીએ, અને તે સૌથી વધારે બલવાન તથા અવિરોધ નીવડે છે. સામાન્ય ધાર્મિક પૂજનનું શુદ્ધ ભક્તિયોગમાં રૂપાંતર થાય છે તેમાં લોકપ્રિય ધર્મની આર્થિક અને સહેતુક, એટલેકે સકામ પૂજન, અર્દતુક અને અવધૂ પ્રેમના તત્ત્વમાં કેવી રીતે વિકાસ પામે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સાચી ભક્તિની કસોટી પ્રેમભાવમાં ગહેલી હોઈ તેવડે આપણે ખરેખર ભક્તિના રાજમાર્ગ ઉપર પ્રયાણ કરી ગયા છીએ કે તેને પ્રાપ્ત કરનાર ગલીકુંચીમાં જ ફરીએ છીએ તે નક્કી કરી શકાય છે. પ્રભુ સાથે દિવ્ય પ્રેમ-મિલન કરવાને અધિકારી થઈએ તે પહેલા આપણી નિર્મળતાના ટેકાઓ, અદ્વંતાના હેતુઓ તથા નિમ્ન પ્રકૃતિની લાલચો આપણે દૂર ફેંકી દેવી જોઈએ.

દેવતાઓ તથા પ્રભુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર; શરૂઆતમાં ભય તથા સ્વાર્થની લાગણી; પ્રભુ વરદાતા અને શાસક છે એવું જાન પોતાના પ્રાકૃતિક જીવનના ઉપર જેનો પડખો પડી રહ્યો

છે, જેની અસર થઈ ગઈ છે, તથા પોતાના જીવનના ઉપર જેની સત્તા ચાને છે એની ક્ષાણ એક મહાન શક્તિનું અથવા તો કદાચ શક્તિઓનું હાન માનનમાં જામત થાય છે, અને ન્યારે પોતે તેની સન્મુખ જીમો રહે છે, ત્યારે માનન તેના પ્રત્યે કેવું પ્રતિભર્થ કરે? અવાલાપિક રીતેજ એવા અતાની જીવનની કામનાઓ, મુશ્કેલીઓ અને જોખમો વચ્ચે રહેન અતાન પ્રાણી જે પ્રાથમિક પ્રતિકાર્ય કરે તેજ માનનને માટે સલવિત કે જોડનેક હાન તથા સ્વાર્થની લાગણી તેનામાં પ્રથમ જાગે છે માનવમાં રહેન ધાર્મિક વૃત્તિના વિકાસમાં આ જે હેતુઓએ જે મહાન લાભ લાજવેલો છે તેનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી અને વાસ્તવિક રીતે, માનવની પ્રવૃત્તિનું મધારણ જોતાં એ પ્રમાણે થનજ યોગ્ય લાગે છે ન્યારે ધર્મોએ પોતાના માર્ગમાં હીકડી પ્રગતિ કરી દીધી હોય છે ત્યારે પણ એ હેતુઓ વિનાશમાંથી જતી ગયેના હોઈ ધર્મમાં પૂગતો આગળપડતો સક્રિય ભાગ લજવતા માણસ પડે છે ધણી યાગ તો માનવતા ઉપર ધર્મ જે દાવાઓ કરે છ તેની તગ્દેણમાં એ જન્ને હેતુઓને આદ્વાન કરવામાં આવે કે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ‘ પ્રણના લયમાં — અથવા તો, ઐતિહાસિક સત્યને ખાતર મ્હેવુ જોઈએ કે ‘દેવતાઓના લયમાં’ — ધર્મનો આરભ રહેતો છે” એ કથન અર્થ સત્ય છે, અને સામાન્ય રીતે ાકામગની અને ધણી વખત તો વિરોધી વૃત્તિ મધારણ કરીને ધર્મના વિકાસની દિશાનો અભ્યાસ કરનાર ભૌતિક શોધખોળ કરનાગઓએ એ અર્થ સત્યના ઉપર જોઈએ તે કરતા વધારે ભાર મૂકેતો છે પરંતુ લગવાનતો કેવળ લયજ માનનને ધર્મમાં પ્રેગતો નથી કારણકે સૌથી અણુનિમ્સિન, અગ્રંમકન અવસ્થામાં પણ, માનવ કેવળ જરથી કર્મમાં પ્રેગતો નથી. જે

હેતુઓ — ભય અને સ્વાર્થ — અણુગમની, અનિષ્ટકારક વસ્તુનો ભય, અને મનગમની તથા કલ્યાણકારી વસ્તુઓની ઈચ્છા, — માનવને પ્રેરે છે. ત્યારે અંતરનું જીવન માનવને સૌથી વધારે અગત્યનું લાગે અને બાહ્ય વસ્તુઓનાં કાર્યપ્રતિકાર્યવાળું જીવન ગૌણ લાગે એટલો વિદ્રાસ સાધે તે પહેલાં તો જીવન એટલે કર્મ અને ફળની પરસ્પર સંકળાયેલી સાંકળ એવું જ માનવ માનતો હોય છે અને તેનું સમગ્ર ધ્યાન એ કર્મ તથા ફળની સાંકળ જ રાખી રાખે છે. એ શ્રેણીમાં ઈષ્ટ પદાર્થો, ઇષ્ટિત કામનાઓ વગેરે પુરુષાર્થવડે સિદ્ધ કરવામાં આવતી વસ્તુઓ તથા અનિષ્ટ, ભય ઉત્પન્ન કરનાર, અને પોતાનાથી દૂર રાખવાની, ત્યાગ્ય, વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. એ અનિષ્ટ પરિણામો કર્મના ફળ તરીકે માનવને ભોગવવાં પડે એ શક્ય છે. વળી માનવને ભોગવવાનાં સર્વે પરિણામો કાંઈ તેના પોતાના વ્યક્તિમત, અંગત કર્મને લઈને જ બની આવે એવું કાંઈ નથી. બીજાઓના, તથા વિરાટ-પ્રકૃતિના કાર્યને આભારી પરિણામો પણ તેને ભોગવવાં પડે છે. એટલે, દશ્ય જગતની પાછળ પોતાનાં કર્મ તથા તેનાં ફળના ઉપર અસર કરી શકે, અથવા તો તેમને નિર્માણ કરી શકે, એવી કેઈ સત્તાનું જ્ઞાન માનવને થાય છે કે તુરત જ વરદાતા, અથવા તો શિક્ષા કરનાર શાસક, તરીકે તેનો ખ્યાલ તે બાંધે છે. એ દિવ્ય સત્તા માનવને સહાય કરી શકે છે, તથા વિશિષ્ટ મંત્રોગોમાં સહાય કરવાને રાજી હોય છે, અથવા તો તે તેને દુઃખ દઈ શકે છે. દુઃકામાં, તે કર્તાદર્તા છે એમ માનવ કલ્પે છે.

ભક્તિનાં અતિપ્રાથમિક સ્વરૂપો : શુશામત, પ્રાર્થના વગેરે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ ન્યાયનું તત્ત્વ; પ્રભુનો ન્યાય;

નીતિ ને સદાચારને પરિણામે મળતી બક્ષિસ તથા તેથી વિરુદ્ધ શિક્ષા પ્રભુની ન્યાયવૃત્તિ ચલિત કરી શકાય છે લેટ, દાન, મ્તુતિ વગેરે ઉપાયો.

પોતાના સૌથી વધારે અમંમૃત લાગેલા માનવ પ્રભુને પોતાના જોવો,—અહતામય, સ્વાભાવિક આવેગોવાળો કહે છે, આ રીતે ન્યાયે ત્રુટે ત્યારે લક્ષુ કરનાર અને રૂટે એગે કે વાકુ પડે — ત્યારે ખૂરુ કરનાર પ્રભુનો ખ્યાલ તે બાધે કે એ દૃષ્ટિએ જોતા, આગધના અને પૂનતની ક્રિયા, દાનપડે પ્રભુને પ્રમન કરવાની તથા પ્રાર્થનાવડે તેની પાસે વાચના કરવાની ક્રિયાઓ ઉપાય તરીકે ઉપયોગી લાગે છે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને તથા તેની ખુશામત કરીને ઉપાસક તેને પોતાની તરફલુમા લઇ શકે છે એમ તે માને છે ન્યાયે માનવનુ મન વધારે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે જીવનના સમગ્ર વ્યાપારોમા તેને ન્યાયનો કાષ્ટ દૈવી સિદ્ધાત કાર્ય કરી રહેલો જાણાય છે અને વિશ્વમા પ્રવર્તી રહેલ એ દિવ્ય ન્યાયના તત્ત્વને પોતાના વિચારોના તથા ચારિત્રના બધાગણુ પ્રમાણે માનવ સમજે છે એગ્યે કે માનવની ન્યાયવૃત્તિની જ મોગી આવૃત્તિને તે પ્રભુનો દિવ્ય ન્યાય માની લે છે આ પ્રમાણે થતા માનવમા શુભ અને અશુભનો નૈતિક ખ્યાલ પેદા થાય છે તથા પોતાના પર પડતી મ્નેશ, આપત્તિ અને અજુગમો આપે એવી, દુ ખદાયક સર્વ ધનનાઓને પોતાના પાપની શિક્ષા તરીકે અને સુખ, સપત્તિ અને આનદકાગક સર્વે અનુભૂતિઓને સદગુણુ અને સદાચારની — પુણ્યની બક્ષિસ તરીકે ગણે છે એ દશામા તેનો પ્રભુનો ખ્યાલ, એટલે સમ્રાટનો, ન્યાયાધીશનો, ધર્મરાજનો, કાયદાઓ ધડનાર સ્મૃતિકારનો, ન્યાયનો અમન કરનાર અધિભરીનો

ખ્યાલ હોય છે. આમ હોવા છતાં માનવને મન ભગવાન એટલે મોટા પ્રમાણોવાળો, વિશાળ પરિમાણોવાળો, માનવ જ હોવાથી જેમ પ્રાર્થનાવડે અને પ્રસન્ન કરવાના અન્ય પ્રયત્નોવડે માનવની ન્યાયવૃત્તિ ચલિત થઈ શકે છે તેમ પ્રભુની ન્યાયવૃત્તિ પણ તે જ ઉપાયોવડે ચલિત કરી શકાય એમ તે માની લે છે. માનવનો ન્યાયનો ખ્યાલ બક્ષિસ અને શિક્ષા એ બે વિચારોનો બનેલો હોય છે શિક્ષારૂપે પ્રકટતી ન્યાયવૃત્તિમાં યાચક પ્રત્યે દયા બતાવવાથી ફેરફાર થઈ શકે છે પ્રભુ જેની પરમ સત્તા પોતાના અનુયાયીઓ અને પૂજકો પ્રત્યે માયાણુતા અને ખાસ કૃપા બતાવી શકે તેમ હોવાથી બક્ષિસોમા એવી વિશિષ્ટ કૃપાવડે વધારો હમેશાં કરાવી શકાય છે એમ માનવને લાગે છે વળી વધારામાં, માનવની પેડે ભગવાનને પણ મન્યુ-દિવ્ય ક્રોધ થાય છે તેનામાં પણ વૈરવૃત્તિ હોય છે ! બેટ આપીને, ચાચના કરીને તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ક્રોધ-ક્રોધ તથા વૈરવૃત્તિનું શમન કરી શકાય છે. વળી પ્રભુ પક્ષપાત પણ કરી શકે છે બેટો, પ્રાર્થનાઓ તથા ગુણગાન — કીર્તનવડે તેનો પક્ષપાત આપણા પ્રત્યે આકર્ષી શકાય છે. આ પ્રમાણે માનવ માનતો હોવાથી દેવની નીતિના નિયમનું પાલન કરાના ઉપર આધાર રાખવાને બદલે પ્રાર્થના અને પ્રસન્ન કરવાના અન્ય ઉપાય તરીકે આરાધના કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

ઉપર જણાવેલા હેતુઓની જોડેજોડે માનવની અદર વ્યક્તિ-ગત-અગત લાગણીના વિકાસનું એક તત્ત્વ દાખલ થાય છે. શરૂઆતમાં વિરમવની લાગણી — આશ્ચર્યભાવ — ‘અહો’ભાવ જાગે છે. કોઈ અપરિચેય, અતિસમર્થ, અને જેની ક્રિયાશક્તિના મૂળ તથા વિસ્તાર વિશે એક પ્રકારની ગહનતા — અકલિત ગતિ રહેલી

જાણતી હોય તથા માનવની પ્રકૃતિથી અમાપ અંતરે વસતી હોય એવી સત્તા વિશે એવો 'અહો'ભાવ જાગે એ સ્વાભાવિક છે. એ, પોતાનાથી ઉચ્ચતર પ્રકૃતિવાળી, અથવા તો પોતાનાથી વધારે પૂર્ણતાવાળી સત્તા માટે માનવના અંતરમાં પાછળથી સન્માન-ભરી અને આશ્ચર્યભાવવાળી ભક્તિની લાગણી થાય છે. કારણકે ભગવાનની પ્રકૃતિ પણ માનવ જેવી જ છે એવો ખ્યાલ માનવને હોવા છતાં સાથેસાથે તેની સર્વગતાનો, સર્વશક્તિમતાનો તથા માનવપ્રકૃતિથી તદ્દન ભિન્ન એવી કોઈ ગદન, દૈવી પૂર્ણતાનો ખ્યાલ પ્રભુત્વના ખ્યાલમાં ઉમેરાય છે. લોકપ્રિય થયેલા ધર્મોનો નવ-દશાંશ ભાગ આ બધા હેતુઓના ખીચાડોને બનેલો હોય છે,— અલગત, તે જુદીજુદી રીતે વિકસેલો, ઘણી વાર બદલાયલો, ઘણી વાર સૂક્ષ્મરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો અથવા તો ઘણી વાર તેના પર દોળ ચડાવવામાં આવેલો જોવામાં આવે છે. ધર્મના તત્ત્વનો બાકીનો એક-દશાંશ ભાગ મહાન આધ્યાત્મિકતાવાળી વ્યક્તિઓ માનવ-જાતિના ગ્રામ્ય-અર્ચરૂપ-પ્રાથમિક દશાના ધાર્મિક વિચારો-માં પ્રભુ વિશે જે વધારે ઉદાત્ત, વધારે સુંદર, તથા જે વધારે જાંગ — તલસ્પર્શી વિચારો લાવી શકેલા તેમનો બનેલો હોય છે. એ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અંશ ધીમેધીમે, ટીપેટીપે, ખીન્ન નવ-દશાંશમાં વ્યાપી જાય તેનામાં પ્રસરી રહે છે. આવા મિશ્રણને પરિણામે ધર્મનું જે સ્વરૂપ પ્રકટે છે તે એવું ગ્રામ્ય, અસંસ્કૃત, અને પ્રાથમિક, હોય છે કે પ્રભાર્થ, શંકાશીલતા અને અશ્રદ્ધાનાં બાણો મારવાનું તે સગવડભર્યું લક્ષ્ય યર્થ રહે છે. માનવના મનની એ બે શક્તિઓની — શંકાશીલતા અને અશ્રદ્ધાની — ધર્મ તથા શ્રદ્ધાને પોતાને માટે પણ ઉપયોગિતા છે; કારણકે ધર્મના વિચારો-માં જે ગ્રામ્ય કે અસત્ય તત્ત્વો હોય છે તે દૂર કરી વિશુદ્ધ થવાની

તથા ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની તેઓ ધર્મને ફરજ પાડે છે. પરંતુ આપણે અહીં જે વિચારવાનું છે તે એ છે કે ધાર્મિકવૃત્તિને પરિણામે આરાધના તથા પૂજન કરવાની જે ક્રિયા શરૂ થાય છે તેમાં તેના શરૂઆતના હેતુઓ કેટલે દરજ્જે કાયમ રાખવા ? અને પૂજન અને આરાધનાથી શરૂ થતા ભક્તિયોગમાં આ તર્જનો કેટલે સુધી સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર એ હેતુઓ પ્રભુ અને માનવઆત્મા વચ્ચેના સંબંધમાં રહેલ કોઈ (અતિમ) સત્યના ઉપર કેટલે અંશે પ્રતિષ્ઠિત છે તેના ઉપર રહેલો છે. કારણકે ભક્તિયોગને પરિણામે આપણે ભગવાનની સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ, આપણે તેની જોડે સાચો સંબંધ વાંછીએ છીએ, — નહિ કે આપણી નિમ્ન પ્રકૃતિના, અને તેના અહંતાભર્યા આવેગોના અને અજ્ઞાનના મૃગજળ જોડે.

શંકાશીલતાના પ્રશ્નો; યોગમાં દૃશ્યજગતથી પર એવી સત્તાનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે. યોગશાસ્ત્ર અનુભવનું શાસ્ત્ર છે; સામાન્ય ચૈતન્યથી પર દશામાં સમાધિની પ્રાપ્તિ શંકાશીલતાભરી અશ્રદ્ધા ધર્મના ઉપર હુમલો કરે છે તે એ મુદ્દા ઉપર કે માનવ કરતાં મહાન અને ઉચ્ચ એવી કોઈ સચેતન સત્તા કે એવું સત્ત્વ વિશ્વમાં છે જ નહિ અને આપણા જીવનના ઉપર તેની અસર થતી નથી, અથવા તો તેના ઉપર તે સત્તાનો અધિકાર ચાલતો નથી. એ મુદ્દો યોગ સ્વીકારી શકે તેમ નથી, કારણકે એના સ્વીકારમાં સર્વ પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવોનો ઇન્કાર રહેલો છે. એનો સ્વીકાર એટલે યોગસાધનાની અશક્યતાનો જ સ્વીકાર. યોગ એ કાંઈ મીમાંસા કે લોકપ્રિય ધર્મની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનની દલીલોનો કે માન્યતાઓનો નહિ, પરંતુ

અનુભૂતિનો — એટલે, સાક્ષાત્કારનો વિષય છે યોગનો સાક્ષાત્કાર તો આપણને એક વિરાટ, સચેતન અને પરાત્પર સત્ જોડે મિલન કરાવે છે અને હમેશા તાજે કરી શકાય અને પુરખી શકાય એવો એ અદ્દશ સત્તા જોડેના અદ્વૈતો સચેતન સાક્ષાત્કાર સ્થૂન પાર્શ્વ જગતના અને દશ્ય વસ્તુઓના આપણા સચેતન અનુભવ જોડેનો સત્ય ઓ વાસ્તવિક હોય કે એવા દશ્યરૂપની અદશ્ય ભુદ્ધિમય ભૂમિમાં જોડે રોજ આપણે સતત આપણે કરતા જ હોઈએ છીએ યોગની પ્રગતિ સચેતન અદ્વૈત પ્રત્યે થાય છે સચેતન કળણનો આશ્રય લઈને યોગ ચર્ચ શકે છે અચેતન જોડે સચેતનનું અદ્વૈત આપન કરી જ ન શકાય યોગનો એ સાક્ષાત્કાર માનવચેતન્યથી પર જાય કે તથા સમાધિની અવસ્થામાં માનવચેતન્યની સામાન્ય દશાથી તેનું ચેતન્ય પર જાય છે પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે માનવની ચેતનાનો તેમાં વિનાશ ચર્ચ જાય છે તેમાં માનવતાની વર્તમાન મર્યાદાઓનું ક્ષત ઉ નાશ કરી માનવચેતના તેની સપાટીથી પર જતી ગહે છે

ધર્મ અને ભક્તિમાં પ્રભુના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર, માનવ સબધોને પ્રભુ પ્રત્યે દોરવા, માનવના પ્રેમને પ્રભુને પ્રત્યુત્તર, નિરંજન, નિર્જુલ અતિમ આદર્શ છે ? વ્યવહારમાં વ્યક્તિત્વની અનિવાર્ય અગત્ય

આટલે સુધી તો જુદાજુદા યોગમાર્ગો એકમત છે પરંતુ ધર્મ અને ભક્તિયોગ તેનાથી આગળ જાય છે, તેઓ એ પરમ સત્તે વ્યક્તિત્વ છે એમ જાહેર કરે છે તથા માનવની જોડે તે પરમ વ્યક્તિ માનવ જેવા સબધો રાખી શકે છે એમ પણ કહે છે ધર્મ તથા ભક્તિ બંનેમાં માનવ ચોતાની માનવતા સહિત પ્રભુ

સમીપ જાય છે; એટલેકે, માનવમંદુ જોડે માનવ જેવી રીતે જુદાજુદા ભાવ ઉપર રચાયેલા વિવિધ સંબંધો ગંખી શકે છે તેવી જ રીતે પ્રભુ જોડે પણ તેવા જ સંબંધો તે સ્થાપન કરી શકે છે. ફેર માત્ર એટલો કે પ્રભુ પ્રત્યે જતા તેના ભાવ વધારે જોરદાર, તીવ્ર અને જાંડા હોઈ ઉદાત્તતાને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. વળી એટલું જ બસ નથી, પ્રભુ પણ માનવના એ ભાવોને અનુરૂપ પ્રત્યુત્તર આપે છે. એવા પ્રતિકાર્યની શક્યતા છે કે કેમ ? એ જ મોટો પ્રશ્ન છે. કારણકે ભગવાનને આપણે નિરંજન, અવ્યક્ત, નિર્ગુણ જ ગણીએ તો, તે માનવભક્તિનો ઉપર જણાવ્યો તેવો પ્રત્યુત્તર આપવો તેને માટે શક્ય નથી એમ જ આપણે સ્વીકારવું પડે અને તેના પ્રત્યે માનવતા સહિત જવાના સંપૂર્ણ પ્રયત્નો અર્થ વગરના છે એમ કહી શકાય. બિલકુલ. માનવતાથી મુક્ત થવું જોઈએ વ્યક્તિત્વથી છૂટા થઈ જવું જોઈએ અને આપણાપણ મીટાવી દેવું જોઈએ. નિર્ગુણ, નિરંજન સ્વરૂપની સમીપ જવાની ખીજ શરત કે ખીજો ઉપાય હોઈ શકે જ નહિ અવ્યક્ત - સત્ જોતો આપણી જોડે કશો જ સંબંધ નથી, જોને વિશ્વના કોઈ પદાર્થ જોડે કશો પ્રકારનો સંબંધ નથી. આપણુ મન - બુદ્ધિ જોને સમજી શકે એવું એક પણ લક્ષણ જોનામા નથી, જે અચિંત્ય છે, તેના પ્રત્યે પ્રેમ હોવો, તેનો ભય, તેની પ્રાર્થના, તેના ગુણગાન, પૂજા કે આગધના વગેરે તર્કવિરુદ્ધ, અર્થ વગરની મૂર્ખતા જ ગણાય એ દેખીતું છે. આ રીતે જોતાં તો ધર્મ અને ભક્તિને સ્થાન જ નથી પોતાની શુદ્ધ અને વધ્ય મીમાસાને ધર્મના પાયાનો ટેકો આપવા માટે અદ્વૈતવાદીને પણ વ્યવહારમાં તો ઈશ્વરનું અને દેવોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે તથા માયાવાદની સમજૂતી આપીને મનને છેતરવું પડે છે, જ્યારે પરમાત્માને સ્થાને પૂજનીય તરીકે ગૌતમ બુદ્ધની સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી જ બૌદ્ધમત લોકપ્રિય થયો.

પ્રભુનો સંબંધ વ્યક્તિત્વવાળો, પ્રભુના બિનંગત સંબંધોનો વિચાર; ભગવાન ભક્તની યોજા કરે છે.

વળી પરમ તત્વરૂપ પરમાત્મા આપણી સાથે સંબંધ કરી શકે તેવો હોય, પરંતુ તે સંબંધો જે બિનંગત - વ્યક્તિગત નહોતો તેા ધર્મની અદરથી જીવત તત્ત્વો દરાર્ધ બન્ય, અને ભક્તિનો માર્ગ અસરકારક, અને કદાચ શક્ય પણ ન ગહે આપણે એ પરમ સત્તામા માનવ ભાવો આરોપિત કરી શકીએ છીએ, પરંતુ તે પણ અપ્રકૃત અને અન્યવહારુ રૂપમા અને કાર્ધ પણ પ્રકાશના માનુષી પ્રત્યુત્તરની આશા રાખ્યા વિના જ. ઉપર વર્ણુઓ તેવો પ્રભુ તેા આપણને કેવળ એક જ રીતે પ્રત્યુત્તર આપી શકે તેમ છે, એટલેકે, આપણા ભાવોને તદ્દન શાન કરી દઈને, તે આપણી પ્રકૃતિના ઉપર પોતાની અપૌરુષેય અક્ષોભતા અને નિશ્ચય સમતા પાથરી દઈ શકે છે અને પ્રભુના વિશુદ્ધ અપૌરુષેય તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપને પહોંચવા જ્યારે પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે ખરુ જોતા એ અનુભૂતિઓ આપણને પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે એ શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને આપણે એક નિયમ તરીકે ગણીને તેનો અધિકાર કરીને તેને તામે થઈ શકીએ છીએ, તેના શાત સત્ સ્વરૂપ પ્રત્યે અભીષ્ઠા ગમીને આપણા જૈતન્યને જીર્ણગામી કરી શકીએ છીએ, આપણા ભાવ પ્રધાન ચિત્તનો ત્યાગ કરી દઈને તેના સ્વરૂપમા આપણો વિકાસ કરી શકીએ છીએ અને એ સાધનાને અતે આપણામાં ગહેલ માનવતા હોભ રહિત થાય છે, સમતુલા પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રશાત બને છે ખરી, પરંતુ સત્વર થતી નથી પરંતુ ધર્મની સાથે એકમત થઈને ભક્તિનો યોગ એની બિનંગત અભીષ્ઠાને ઢેકાણે વધારે નિકટની અને વધારે ભાવજીની આરાધના કરવાનો આગ્રહ કરે

છે. આપણામાં રહેલ માનવતા તથા અપૌરુષેયતા બન્નેની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવી એ તેનો હેતુ છે. માનવમાં જે લાવપ્રધાન તત્ત્વ ઊર્મિ-પ્રધાન ચિત્ત આવી રહેલ છે તેને દિવ્ય સંતોષ પ્રાપ્ત કરાવવો એ તેનો હેતુ છે. ધર્મ તથા લક્ષ્મિમાર્ગ માનવના પ્રેમનો સ્વીકાર કરવાની તથા તેના જ સ્વરૂપમાં પ્રત્યુત્તર આપવાની માગણી પ્રભુ પામે કરે છે. વળી, આપણે જેમ પ્રભુમાં આનંદ પામીએ છીએ અને તેની ખોજ કરીએ છીએ તેમ, લક્ષ્મિયોગ માને છે કે, લગવાન પણ આપણામાં આનંદ લઈ રહ્યો છે અને આપણને શોધી રહ્યો છે. અને એ માગણીને તદ્દન તર્કવિરુદ્ધ ગણીને દોષવાળી કહી શકાય તેમ નથી કારણકે, જે પરમ, વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્મા આપણામાં આનંદ લેતો જ ન હોય તો આપણે અમિતત્વમાં આવ્યા જ કેવી રીતે, અથવા તો જીવનમાં કેવી રીતે ટકી રહ્યા છીએ, તે સમજવું મુશ્કેલ છે અને પ્રભુ જે આપણને પોતા પ્રત્યે આકર્ષિતો ન હોય — એટલેકે, દિવ્ય રીતે આપણને શોધતો ન હોય તો સામાન્ય જીવનની આપણી ઘટમાળ યાને ઘરડામાંથી આપણે પાછા ફરી પ્રભુની શોધ શા માટે કરી નેઈએ તેનું કારણ પ્રકૃતિમાં આપણને જડતુ નથી.

લક્ષ્મિયોગનાં ચાર ગૃહીતો:—૧ પરમ સત્-પ્રભુ, ૨. વિશ્વમાં જ તે પ્રભુની પ્રાપ્તિ, ૩. પ્રભુ જોડે અંગત સંબંધોની સ્થાપના, ૪. પ્રભુ તરફથી માનવની ઊર્મિઓનો પ્રત્યુત્તર. પ્રભુ એટલે માનવની મોટી આવૃત્તિ નહિ. માનવના ભાવોનું મૂલ શુદ્ધ સ્વરૂપ.

એટલે લક્ષ્મિયોગની શક્યતાના સ્વીકારમાં આપણે નીચેનાં

ગૃહીતોને સ્વીકૃત તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. પ્રથમ,—પરમ સત્ — પરમાત્મા કેવળ વિચારમય સત્ અથવા તો સત્ની કે ચૈતન્યની કેવળ અવસ્થા માત્ર નહિ, પરંતુ સચેતન સત્-સ્વરૂપ છે. બીજું,—પ્રભુ આપણને આ વિશ્વમાં જ મળે છે અને તે પોતે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલો હોઈ વિશ્વનું આદિકારણ પણ તે જ છે;—એમ બે ન હોત તો વિરાટ જીવનનો ત્યાગ કરીને જ આપણે તેની સાથે યોગ કરી શકત. ત્રીજું,—આપણી જોડે તે અંગત સંબંધ સ્થાપન કરી શકે તેમ છે અને તેથી કરીને તે વ્યક્તિત્વયુક્ત પણ છે. ચોથું,—આપણા માનુષી ભાવો સહિત ત્યારે આપણે તેના સામીપ્યમાં જઈએ છીએ ત્યારે આપણને તે પણ ભાવ રૂપે પ્રત્યક્ષર આપે છે. પરંતુ આનો અર્થ ભગવાનની પ્રકૃતિ એટલે માનવપ્રકૃતિની મોટી આવૃત્તિ યા તો કેટલાંક વિકારી તરવોથી મુક્ત થયેલી માનવપ્રકૃતિ તે દિવ્ય પ્રકૃતિ છે, કે પછી ભગવાન એટલે વિશાળ પ્રમાણોવાળો માનવ કે પછી ફક્ત આદર્શ-માનવ એમ માની લેવું નહિ. આપણા ચૈતન્યની સામાન્ય અવસ્થામાં ‘આપણે’ એટલે જેમ પોતાના ગુણોથી પરિમિત થયેલ ‘અહંતા’ હોઈએ છીએ તેવો ભગવાન છે નહિ અને હોઈ શકે પણ નહિ. એનાથી ઊંચટપક્ષે, આપણી માનવ ચેતનાનું મૂળ અને તેનાં સર્વે તરવોની ઉત્પત્તિ પ્રભુમાં હોવી જોઈએ. પરંતુ પ્રભુ જેમ ત્રિગુણથી તથા તેનાં કાર્યોથી પર છે તેમ આપણે નથી,—વળી આપણે ‘અહંતા’માં બદ્ધ છીએ,—વિરાટ સ્વરૂપ નથી,—આપણે આપણી પ્રકૃતિથી પર નથી,—પ્રભુ પેડે ગુણો તથા તેનાં કાર્યોથી પર નથી. આ કારણોને લીધે આપણામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ દિવ્ય રહી શક્યું નથી. છતાં પણ આપણામાં જે ભાવપ્રધાન પ્રકૃતિ—ચિત્ત રહેલ છે તેની ઊર્મિઓ કેવળ અસલ કે મિથ્યા જ છે એમ માનવું

બગાવર નથી. એ ભાવો તથા આવેગોનું સત્ત્વ અરૂપ તેમના અપૂર્ણ અરૂપની પાછળ, પ્રભુના પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપમા આવેલું હોવું. ~~તેમના આત્મિક ભાવો તેમના આત્મિક દિવ્ય~~

કે.જી/અમ્/૬૦૩૫૬
 ૧૧/૧૧/૧૧
 ૧૧/૧૧/૧૧
 ૧૧/૧૧/૧૧

પતિત
 વાનની
 અરૂપમા
 છીએ
 કાં કરે
 પ્રમાણે
 મુ જોડે

કિતના
 કરે છે.
 , સમગ્ર

૧ અરૂપ
 ૧૨૧ પણ
 એ છીએ
 ના પ્રત્યે
 કે કરીએ
 પરતુ એ
 ૧૧ આપણે

પ્રભુ જોડે વધારે ગાઢ સબધ બાધી શકીએ છીએ, તેની સાથે નિબંધના સબધમા આની શકીએ છીએ, તથા જેમ જેમ આપણે

તેની સાથે અદ્વૈત - એકતા પ્રાપ્ત કરવાની નજીક જતા જઈયું તેમ તેમ જે કાંઈ અસત્ય અને અજ્ઞાનભર્યું હશે તે આપોઆપ આપણી પ્રકૃતિમાથી સરી પડશે વિકાસની જે ભૂમિકામાં આપણે હોઈએ છીએ ત્યાં આગળથી જ આપણે સ્વીકાર કરીને આપણા સર્વે ભાવોનો પ્રત્યુત્તર પ્રભુ આપે છે કારણકે જો આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યુત્તર મળે નહિ અથવા તો આપણા અપૂર્ણ સામીપ્યને સહાય આપવામાં આવે નહિ તો વધારે પૂર્ણ સબધ આપન કરી શકાય જ નહિ. જેની રીતે માનવો તેની સમીપ બાંધ છે તેની જ રીતે પ્રભુ તેમનો સ્વીકાર કરે છે અને તેમની ભક્તિનો પ્રત્યુત્તર પોતાના દિવ્ય પ્રેમવડે આપે છે. 'ये यथा मां प्रपश्यते तास्तथैव भजाम्यहम् ।' (ગીતા) જે કોઈ સ્વરૂપ, જે કોઈ ગુણ માનવ પ્રભુમાં અધ્યારોપિત કરે છે તે સ્વરૂપ તથા તે તે ગુણનડે પ્રભુ માનવનો વિકાસ કરવામાં સહાય કરે છે, તેમને હિસાબ ઉત્તેજન આપે છે, અથવા તો તેમની પ્રગતિનું શાસન કરે છે, તથા સીધે કે વાકેચુ કે ગસ્તે તેમને પોતાના પ્રત્યે આમ્ને છે જુદા જુદા ભક્તો પ્રભુના જે જે સ્વરૂપને ભજે કે તે દરેક સત્ય હોય છે પરંતુ એ સત્ય એટલેકે ભક્તના પોતાના માનસમાં તે સમજી શકે તેની રીતે તેના ચૈતન્યમાં પ્રકટ થતું પ્રભુનું સત્ય હોય છે, અર્થાત્, માનવતાથી પર પ્રભુની પોતાની દિવ્ય ભૂમિકામાં તેનું જે સમગ્ર અને અખડિત વાસ્તવિકતાવાળું સ્વરૂપ હોય છે તેની સગ્ગામણીમાં ભક્તનું ઈષ્ટ દેવતાનું સ્વરૂપ ખડિત તથા વિકૃત છે એમ કહી શકાય ત્યારે સમગ્ર રૂપે પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પોતાની સામાન્ય ભૂમિકામાં તે માનવો હોય છે તેના કરતા તદ્દન ભુદ્ધ જ સ્વરૂપ તેને માલુમ પડે છે ધર્મની અંદર રહેલા આમ્ય, અસમૃત અને પ્રાથમિક

(અર્ધવિકસિત) તત્ત્વો જોવામાં આવે છે તેમની સાર્થકતા ઉપરના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા સમજી શકાય છે; અને તેમની ક્ષણિકતા અને અગ્રાધીયતાની સમજૂતી પણ તેમાં જ આવી જાય છે. તે સ્વરૂપો સકારણ ઠરે છે કારણકે તેમની પાછળ ભગવાનનું દિવ્ય સત્ય રહેલું હોય છે અને માનવ દૈતન્યના વિકાસની એ ભૂમિકામાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં રહેલા એ સત્ય પ્રત્યે પણ માનવની ગતિ એ રીતે જ સંભવી શકે છે, એ રીતે જ તેને પ્રગતિ કરવામાં સહાય કરી શકાય તેમ હોય છે. ભક્તની પ્રગતિ ચતાં એવાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોને ઘણી વાર નાલાયક ઠરાવવામાં આવે છે, કારણકે પ્રભુ સંબધી એના એ ગ્રામ્ય વિચારો અને સંબધોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવું એટલે તો જો નિકટનું-ગાઠ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો હેતુ છે તેને ગુમાવી દેવા બરોમર જ કહેવાય.

પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરતી પ્રેરણા, માનવમાં કાર્ય કરતો પ્રકૃતિનો હેતુ : 'યોગ' ક્યારે શરૂ થયો ગણાય ? વિશુદ્ધ હેતુવાળો ભક્તિયોગ, ભક્તિમાંથી પાર્થિવ તત્ત્વોનો પરિત્યાગ; પ્રેમભક્તિની ઉત્તમતા.

આપણે આગળ કહ્યું છે કે જીવન સમસ્ત પ્રકૃતિનો યોગ છે, આ પાર્થિવ ભૂમિકા ઉપર પ્રાથમિક, આદ્ય અચેતનતામાથી, પોતે જોમાથી પ્રકટ થયેલ છે તે સચેતન પ્રભુ જોડે અદ્વૈત કરવા માટે પ્રકૃતિનો આવિષ્કાર - આવિષ્કરણ એનું નામ જીવન કહી શકાય. પ્રકૃતિના સિદ્ધ કરણરૂપ માનવ ન્યારે ધર્મનું અનુસરણ આરભે છે ત્યારે પ્રકૃતિના હેતુ વિશે તે સચેતન થાય છે, અને પ્રકૃતિની અખીપ્સાનો પોતાનામાં તે પડ્યો પાડે છે. સામાન્ય લોકપ્રિય ધર્મ

પણ એક પ્રકારનો ભક્તિયોગ જ હોય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય નહિ એટલેકે જ્યાં સુધી પ્રભુ સાથે યોગ કરવો એ પોતાનો હેતુ છે તથા પ્રેમ એ યોગ કરવાનું કરણ છે એવું સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારીને જીવન ગાળવામાં માનવ પ્રવૃત્ત થતો નથી ત્યાં સુધી આપણે ‘યોગ’ એવું નામ જે અભ્યાસને આપીએ છીએ તેનો આરંભ થયો ગણાય નહિ. પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તથા પ્રેમમાં પોતાના ભેદભાવવાળા વ્યક્તિત્વનો લોપ કરવાને માનવ શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે સારે જ ‘યોગ’ની શરૂઆત થઈ ગણાય. જ્યારે એ પ્રમાણે કરવામાં આવે ત્યારે યોગનું નિશ્ચિત પગલું ભરાયુ અને તેની સિદ્ધિ પણ નિર્માણ થઈ ચૂકી સમજની. આ પ્રમાણે જોતા આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભક્તિ કરવાના સર્વ પ્રકારના હેતુઓને પ્રભુ પ્રત્યે એકાગ્રભાવે અને મુખ્યતઃ વાળવા જોઈએ. ત્યાર પછી તેમનામાં જે પાર્થિવ તત્ત્વો રહી ગયેલા હોય તેમનાથી તેમને મુક્ત કરવા જોઈએ. આખરે તે સર્વે હેતુઓ વિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પ્રેમમાં લય પામી જવા જોઈએ. પ્રેમના સંપૂર્ણ અદ્વૈત સાથે જે હેતુઓ સહજીવી બની શકે નહિ તે સઘળા ધીમેધીમે દૂર થઈ જવા જોઈએ; અને દિવ્ય પ્રેમના આવિર્ભાવરૂપ તથા દિવ્ય પ્રેમનો આનંદ લેવાના સાધનરૂપ જે હેતુઓ થઈ શકે તેમ હોય, તેવા જ બાકી રહેવા જોઈએ. પ્રેમ એ જ માત્ર એક એવો ભાવ છે કે જે સંપૂર્ણપણે અદ્વૈતક અને સ્વયંભૂ છે. પ્રેમનો હેતુ પ્રેમ સિવાય બીજો હોવાની જરૂર નથી. આપણા સર્વે ભાવો આનંદની શોધમાંથી અને તેની પ્રાપ્તિમાંથી કે પછી તે શોધની નિષ્ફળતામાંથી અથવાતો આપણે પ્રાપ્ત કરવા પારેલ કે આપણે પ્રાપ્ત કરેલ આનંદનો લોપ થાય છે તેમાંથી જન્મે છે. પ્રભુના સ્વયંભૂ આનંદની સીધેસીધી પ્રાપ્તિ

કરવા જે કરણ આપણને અધિકારી બનાવે છે તે પ્રેમ છે. દિવ્ય પ્રેમ એટલે સ્વયંભૂ આનંદની પ્રાપ્તિ અને જાણે કે આનંદનો સ્થૂલ સંધન છે.

માનવને ગૂંચવનાર પ્રશ્નો; ભક્તિયોગમાં બુદ્ધિ ગૌણ અને હૃદય મુખ્ય; પ્રભુનું અંતિમ સ્વરૂપ કેવું હોય છે ? ભક્તના અધ્યારોપિત સ્વરૂપોનો સ્વીકાર; કેવલાદ્વૈતવાદ અને ભક્તિયોગ બન્નેનો સમન્વય; પ્રેમની બે દિશા : ૧. પરસ્પર ભોગ, ૨. સંપૂર્ણ લય.

યોગની આપણી યાત્રામાં ઉપર જણાવેલાં સત્યો તેની મર્યાદા પણ બાંધે છે. માનવના મનને ગૂંચવનારા કેટલાક ગૌણ પ્રશ્નો અહીં ઉપરિચિત થાય છે ખરા; અને આપણે તેમનો નિકાલ કરવાનો બાકી છે. તો પણ તે પ્રશ્નો મૌલિક નથી, કારણકે ભક્તિના માર્ગમાં જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે તેને માટે પણ આપણે બુદ્ધિથી નહિ પરંતુ હૃદયમાથી જ શરૂઆત કરીએ છીએ. એટલે શરૂઆતમાં મુખ્યત્વે કરીને આપણે જે જોવાનું છે તે એ કે હૃદય-માંથી ઉદભવતા ભક્તિના હેતુઓ સાચા છે કે કેમ ? તથા અતે તેઓ પ્રેમના પવિત્ર, સ્વયંભૂ હેતુની સમીપ જાહેર, લય પામે છે કે નહિ ? અહીં કેટલાક મુશ્કેલ પ્રશ્નો બાકી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રભુનું આદ્ય, અને અન્નમયતાથી અથવા પાર્થિવતાથી પર એવું સ્વરૂપ, અથવા સ્વરૂપ લેવાની શક્તિ, જેમાંથી તેનાં સર્વ સ્વરૂપો પ્રકટ થાય છે તેનું કાર્ત્ત્વ સ્વરૂપ છે કે કેમ ? કે પછી ભગવાન નિત્યઅરૂપ, નિરાકાર જ છે ? અત્યારે આપણે એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ભક્ત તેને જે સ્વરૂપ આપે છે, તેનામાં જે સ્વરૂપનો અધ્યારોપ કરે છે, તેનો ભગવાન સ્વીકાર કરે છે અને

તે સ્વરૂપમાં પ્રેમપૂર્વક તે ભક્તને મળે છે. અને છતાં આપણી ચેતનાને પરમાત્માની સાથે એક કરવી એ તો ભક્તિની સાર્થકતા માટે જરૂરનું છે. ભગવાન અને માનવના આત્મા અથવા જીવાત્મા વચ્ચે સનાતન ભેદના ખ્યાલવડે કેટલાક ધર્મો અને ધાર્મિક મીમાંસાઓ ભક્તિને મર્યાદિત કરવા માગે છે. તેઓ કહે છે કે એવા ભેદ વિના પ્રેમ અને ભક્તિ શક્ય જ નથી. ખ્રીષ્ટ બાબુએ, કવળ “એક, બ્રહ્મ જ છે”-એકમેવાદ્વિતીયમ્-એવું માનનારા કેવલાદ્વૈતવાદીઓ પ્રેમ તથા ભક્તિને અજ્ઞાનમાં થતી, અવિદ્યાની જ એક ક્રિયા તરીકે ગણે છે. એટલેકે, જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી ભક્તિ અને પ્રેમ કદાચ જરૂરી અથવા તો તૈયારી કરવા પૂરતાં ઉપયોગી, પરંતુ જ્યારે સર્વ પ્રકારનો ભેદભાવ દૂર થઈ જાય ત્યારે અસંભવિત-એટલે આખરે તો છોડવાનાં અને ઉલ્લંઘી જવાનાં તત્ત્વો ગણે છે. પરંતુ આપણે એ અદ્વૈતનું સત્ય આ રીતે ધારણ કરી શકીએ. પ્રકૃતિમાં છે તે સઘળું પ્રભુમય છે, જે કે પ્રભુ પોતે સકળ પ્રકૃતિ કરતાં વધારે મહાન હોય તેનાથી પર છે. આ રીતે જેતાં પ્રકૃતિમાં અને માનવમાં રહેલ પ્રભુ વિરાટનો અને પરાતપર પ્રભુત્વનો આનંદ જોડે પ્રાપ્ત કરે અને ભોગવે તે ક્રિયાનું નામ પ્રેમ એમ આપણે કહી શકીએ. ગમે તે હોય, પરંતુ પ્રેમનું બંધારણ જ એવું છે કે તેની સાર્થકતા બે દિશામાં જ- બે સેરા રૂપે જ થાય. એક તો, એ સ્થિતિ કે જેમાં પ્રિયા અને પ્રિયતમ-આશક અને માશુક-ભેદભાવમા રહેલી તેમની પોતાની એકતાનો ભોગ કરે છે, તથા એ વિવિધ રૂપે થતા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે તે સઘળું તેમાં આવી જાય છે; અને બીજું એ તત્ત્વ કે જેને લઈને તેઓ એકબીજામાં પોતપોતાની જાતનો લય કરી દઈ શકે

પ્રકરણ ૩૭

પ્રભુ પ્રત્યે ભાવોની ગતિ

ભક્તિયોગનું કરણ ચિત્ત, માનવની ઊભિ ઓનું ભક્તિયોગમા
સ્થાન

માનવ ચૈતન્યની સર્વે શક્તિઓને અથવા તેા ઓ પ્રશક્તિને પ્રભુ
પ્રત્યે વાળી, જોથી કરીને તે શક્તિની ક્રિયાવટે પ્રભુના દિવ્ય
ચૈતન્યનો સ્પર્શ, તેની જોડે સબધ તથા યોગ થઈ શકે એ
યોગનો મૌલિક સિદ્ધાંત છે ભક્તિયોગની અદર માનવની ભાવ
પ્રધાન પ્રકૃતિને—તેના ચિત્તને યોગસાધનાના કળ્પ તરીકે સ્વીકા
રવામા આવે છે એનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે માનવ તથા
પ્રભુ એ એની વચ્ચે કાંઈ પણ પ્રકારનો માનુષી સબધ સ્થાપન
કરવો જોઈએ, જોથી કરીને માનવના હૃદયના ભાવો પ્રભુ પ્રત્યે
વધારે ને વધારે—વધતી જતી ઉત્કૃષ્ટતાથી અને તીવ્રતાપૂર્વક
વહેતા માનવનો આત્મા અતે પ્રભુને વરે તથા દિવ્ય પ્રેમની
ઉત્કૃષ્ટતામા અને પ્રચુરતામા પ્રભુ જોડે એ પ્રથમ રહે ભક્તિયોગને
પરિણામે છેવટે પ્રભુ સાથેના અદ્વૈતની વિશુદ્ધ શાંતિ અથવા તેા
અદ્વૈતને લીધે પ્રાપ્ત થતી શક્તિ કે નિષ્કામ—અનાસક્ત તપ શક્તિ
નહિ, પરંતુ યોગને લીધે થતા આનંદની મસ્તી સાધન પ્રાપ્ત થવા
માટે છે માનવના હૃદયને એ નિગતિશય આનંદને માટે લાપક
બનાવે એની દરેક લાગણીને એવા દરેક લાપને, ભક્તિયોગ
સ્વીકારે છે અને પ્રેમને પરિણામે ભક્તનો પ્રભુ સાથેનો યોગ
જેમ જેમ વધારે ને વધારે ગાઢ અને સંપૂર્ણ થતો જાય તેમ તેમ

એ આનંદની પરાકાષ્ટાને માટે તેને અનધિકારી બનાવે એનું સઘળું ક્રમેક્રમે સાધકની પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર થઈ જવું જોઈએ.

પૂજા-સેવાની પ્રાથમિક સ્થિતિ: તથા ભક્તિમાં પ્રભુના ભયનું સ્થાન

પૂજા, એવા તથા પ્રભુપ્રેમની વૃત્તિનો આશ્રય લઈને પ્રત્યેક ધર્મ પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ કરે છે. ભક્તિયોગમાં પણ એ ત્રણેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે—અતિમ પ્રાપ્ત્ય તરીકે નહિ, પરંતુ ભાવ-પ્રધાન પ્રવૃત્તિની પ્રાથમિક શ્રમિકા તૈયાર કરવાના સાધન તરીકે. હૃદયના સર્વે ભાવોમાં પામી એક એવો ભાવ જે કે જેની સાથે આ યોગને—ખાસ કરીને દ્વિત્વમાં જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેને—કશી લેવાદેવા નથી. કેટલાક ધર્મોમાં—કદાચ ધણી ધર્મોમાં—ભગવાનનો ભય, ધણો મોટો ભાગ (કેટલીક વખત તો સીધી વધારે ભાગ) ભગવતો જ્ઞેયમાં આવે છે. અને એવા ધર્મોમાં પ્રભુથી “કરીને ચાલનાગ” ભક્તો ખાસ કરીને જ્ઞેયમાં આવે છે. વિશિષ્ટ પ્રકારની ભક્તિ સાથે ભયની લાગણી બરાબર બધ એસતી આવે છે અને કેટલીક અવસ્થા સુધી તે ઠીક છે, પણ જ્યારે તે ભાવ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ભગવાનની દિવ્ય હકૂમતની, પ્રભુના ન્યાયની, દિવ્ય નિયમની, કે સન્ય ધર્મની પૂજનનું રૂપ તે ધારણ કરે છે અને અતે રાજપુશીથી પ્રભુના નિયમના પાલનમાં તથા સર્વશક્તિમાન, સત્તાધીશ પ્રભુ માટે, અથવા તો ધર્મરાજ તરીકે તેને માટે ‘અઢો’ભાવયુક્ત માનની લાગણીમાં તે ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રકારના આંતર વ્યક્તિના હેતુનો નીતિ—ધર્મ જોડે વધારે સબધ હોય છે, એટલે દિવ્ય વિદ્યાતા અને પોતાનાં કર્મોના સ્વામી પ્રત્યે ભક્તિપૂર્વક કર્મમાં

પ્રવૃત્ત થનાર કર્મચોગીને તે જોડેલો લાગુ પડે છે તેટલો શુદ્ધ લક્ષ્યને જગજર લાગુ પડતો નથી. એવો ભાવ પ્રભુને સમ્રાટ તરીકે ગણે છે અને પોતાની ધાર્મિકતાને જળે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, અથવા તે પાપના પ્રત્યેનો પ્રભુનો રોષ ટાળી શકે એવી કાંઈ તારક વ્યક્તિ તેને દોરી નાખે તે જ તે પ્રભુના સિંહાસનની અતિ નિકટ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વળી જ્યારે તે પ્રભુની નિકટતમ પહોંચે છે ત્યારે પણ, પ્રતાપથી અનુદાન થયેલ વ્યક્તિની પેઠે, લગવાન અને પોતાની વચ્ચે અહોભાવયુક્ત અતઃ રાખે જ છે. જે નિર્ભય શ્રદ્ધાપૂર્વક જાળક પોતાની માતાને, અથવા તે પ્રભુથી પોતાની પ્રિયતમાને આલિંગન કરે છે તેમ તે પ્રભુને ભેટી શકતો નથી, અથવા તે સંપૂર્ણ પ્રેમમાં જે ગાઢ અદ્વૈતની લાગણી હોય છે તેવી લાગણીપૂર્વક તે પ્રભુને ભેટી શકતો નથી.

પ્રભુના ભયની લાગણીનું મૂળ, દેવો તથા પ્રભુ વિષેના માનવના પ્રાથમિક ખ્યાલો.

આ ભયની લાગણીનું મૂળ કેટલાક પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકપ્રિય ધર્મોની તદ્દન અસરકારકતામાં હતું જગતમાં માનવ ક્રતા વધારે મહાન અને માનવીથી અત્યંત, આવરણ તળે ઢકાયેલી પ્રકૃતિવાળી, અને સક્રિય સત્તાઓનું—એટલેકે દેવોનું જ્ઞાન એ ભયની લાગણી માટે જવાબદાર હતું. એ સત્તાઓ એટલે દેવો, સપત્તિમાં રાચતા માનવને કૃતકો મારી અધોગતિ પ્રાપ્ત કરાવવા, અથવા તે પોતાને નાપસદ એવા કર્મો કરવા માટે તેનો વિનાશ કરવા સદા તત્પર રહે છે એમ મનાતું. પ્રભુના સ્વરૂપનું તથા જગતના ઉપર શાસન સ્થાપનાર નિયમોનું અજ્ઞાન હોવાથી માનવમાં દેવતાઓનો ભય ઉત્પન્ન થયો. માનવીથી વધારે ઉચ્ચ સત્તાઓમાં માનવે, પોતાના

અજ્ઞાનને લીધે, તરંગીપણાનો તથા માનવના આવેગોનો તથા વૃત્તિઓનો અધ્યારોપ કર્યો. એ અજ્ઞાને જ પાર્થિવ જગતની મહાન વ્યક્તિઓનાં ખીજાંમાં દેવતાઓને બનાવ્યા, એટલેકે, તેણે તેમને તરંગી, વિચિત્ર, લુલ્લમ કરી શકે તેવા, અંગત વૈરશક્તિવાળા, માનવની પાર્થિવ પ્રકૃતિની ક્ષુદ્રતામાંથી તેની ઉન્નતિ કરી તેને દિવ્ય પ્રકૃતિની અતિ સમીપ લઈ આવે એવી મહત્તાના અહેખા બનાવ્યા, પૂજન, આરાધના, તથા બેઠ વગેરે દ્વારા જેનું રક્ષણ વેચાતું લઈ શકાય એવી કોઈ બળવાન સત્તા માટે નિર્બળને જે પ્રકારની ભક્તિ યાચ તે સિવાય ખીજી ઉચ્ચ પ્રકારની સામી ભક્તિ ઉપર જણાવ્યા તે વિચારોવાળી અવસ્થામાં સંલગ્ન નથી. જે નિયમો પોતાથી જીતરતા પ્રકારનાં પ્રાણી માટે—અક્ષિસ તથા શિક્ષાની યોજના-વડે—તેણે બનાવ્યા હોય તેને વશ થઈને, તેમનું પાલન કરીને, એવી સત્તાનું રક્ષણ પણ મેળવી શકાય છે. વળી પાર્થિવ ભૂમિકાથી પર તેના મૂળ રૂપ, અથવા તો, તેના સર્વ નિયમોત્તી તથા ઘટનાઓની નિયંત્રા હોય, એવી મહત્તા, ગૌરવ, જ્ઞાન કે સમ્રાટ—સમી શક્તિને માટે માનવહૃદયમાં જે શરણાગતભાવ, જે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ સહિત ભક્તિભાવ યાચ તેના જેવી તે ઊર્મિ હોઈ શકે.

પ્રભુ એટલે નિયંત્રા—સમ્રાટ—ન્યાયાધીશ; લય ને સ્વાર્થના પરિણામરૂપ નીતિ અને ઉચ્ચનીતિનો લેહ ભક્તિના માર્ગની વધારે નિકટ જવા માટે ઉપર જણાવેલ દિવ્ય સત્તાના અને શક્તિના તત્વને સર્વ અસંરૂપ ખ્યાલોથી છૂટું પાડતું જોઈએ. અને પ્રભુ એટલે વિશ્વનો દિવ્ય સમ્રાટ, સૃષ્ટિનો સર્જક, અને પૃથ્વી તથા ખીજા લોકોને નિયમમાં રાખ-

નાર નિયતા ખરો, પરતુ સાથે સાથે પોતે ઉત્પન્ન કરેલા લોકોને
 ગુરુ, સદ્વાચક અને તારક પણ તે પોતે જ છે એ પણ ધ્યાનમાં
 રહેવું જોઈએ પ્રભુ વિનોના આ વિશાળ વિચારમાં પણ જૂનાં
 અર્થસ્ફુટતાના અને અપકવનાના તત્ત્વો ધણા લાગ્યા સમય સુધી
 ગર્હા હતા અને હજી પણ કેટલાં તત્ત્વો તેમાં હાજર છે ચાહદી
 લોકોએ પ્રભુના એ જ્ઞાનને સૌથી વધારે પ્રાધાન્ય આપીને આગળ
 પડતો મ્યો અને દુનિયાના ધણા મોગ લાગ ઉપર પ્રભુનો એ
 જ્ઞાન ચાહદીઓ મારફત પ્રચારને પામ્યો ચાહદી લોકો ૥ પ્રભુના
 જ્ઞાન પ્રમાણે તે ન્યાયી અને ધર્મપાલ જ નહિ પરતુ મંકુચિત,
 આપખુદ, સ્વેચ્છાચારી કોંઈ અદેખો ઘણી ખરી વખત તો દૂર
 અને લાગણીશૂન્ય હોઈ લોહી રેકનારો પણ હોય એમ જણાય છે
 આપણા જમાનામાં પણ સ્વર્ગ અને નરક—બન્ને સનાતન—
 એવા બે છેડાઓનો સરજનહાર હોય એવા પ્રભુમાં કેટલાક લોકો
 માની શકે છે અને કેટલાક ધર્મો તો એમ પણ માને કે કે
 પ્રભુએ જે પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમને માટે પાપ કરવાનું
 અને તેની શિક્ષા, બન્ને તેણે પોતે આગળથી નિર્માણ કરી ગયેન
 છે એટલું જ નહિ પરતુ સનાતન નરકવાસ જ તેમની ગતિ છે
 એવું સુદ્ધા તેણે નક્કી કરી ગયું છે પરતુ આ બાલિશ ધાર્મિક
 માન્યતાઓની અતિશયોક્તિઓ બાબત પર મૂકતા પણ સર્વશક્તિ
 માન ન્યાયાધીશ, નિયતા, શાસક સમ્રાટ તરીકેનો પ્રભુનો
 જ્ઞાન જો તેને છૂટે અને એકલો જ લઈએ તો અપકવ ગ્રામ્ય,
 અને અપૂર્ણ છે કારણકે એ ગૌણ અને બહિર્મુખ સત્યને તે
 મુખ્ય સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે અને પ્રભુના સ્વરૂપની વધારે નિકટની
 વાસ્તવિકતાની સમીપ જવાનો ઉચ્ચગામી રસ્તો માનવને માટે તે
 બંધ કરી દે છે એ જ્ઞાનમાં માનવમાં રહેલ પાપના ભાનની

અગત્યને અતિરાય મદત્વ આપવામાં આવે છે અને તેમ કરીને આત્માની બીકને, લયની લાગણીને, આત્મવિશ્વાસની ખામીને તથા નિર્બળતાને તે દીર્ઘાયુ બક્ષે છે તથા તેમને પુષ્ટિ આપે છે. સદ્-ગુણના અનુશીલન અને પાપના લાગની જોડે તે બક્ષિસ અને શિક્ષા અથવા સજ્જનો ખ્યાલ બેજવી દે છે,—અલખત, એ બન્ને મરણોત્તર જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. આ પ્રમાણે કરવાથી લય અને સ્વાર્થના હલકા હેતુઓ ઉપર તે સદ્ગુણ અને સદાચારને આધાર રાખતાં કરે છે. ખરું જોતાં, ઉચ્ચ નીતિમયતાની લાવના એની નિયામક મરી જોઈએ તેને બદલે, એ ખ્યાલને પરિણામે, ધાર્મિક જીવનના અતિમ હેતુ તરીકે સ્વર્ગ અને નરક, નહિ કે પ્રભુ યોતે, સ્વીકારાય છે. માનવ-મનના ધીમા વિકાસમાં આ અપકવ વિચારોએ યોતાનો ફાળો આપ્યો છે એ ખરું, પરંતુ યોગીને તેઓ કશા ઉપયોગના નથી. કારણકે તેમની અદર જે કાંઈ સત્ય રહેતું છે તે માનવતા વિકસતા આત્મા તથા વિશ્વના બાહ્ય નિયમો વચ્ચેના સંબંધ પૂરતું જ છે. પરંતુ માનવતા અત-રાત્માના પ્રભુ સાથેના આંતર-એટલેકે આધ્યાત્મિક-સંબંધ સાથે એ ખ્યાલોને ઝાઝી લેવાદેવા નથી એમ યોગી જાણતો હોય છે. એવો આંતર આધ્યાત્મિક સંબંધ જ યોગનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

ભક્તિના એ પ્રાથમિક ખ્યાલમાંથી વિકાસ; જ્ઞાનસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, જગતપિતા તરીકે પ્રભુ

એમ હોવા છતાં ઉપર જણાવેલા પ્રભુ વિષેના ખ્યાલમાંથી કટલીક દિશામાં વિકાસ એવી રીતનો ચાય છે કે તેથી ભક્તિ-યોગના પ્રવેશદ્વારની સગીપ માનવ પહોંચી શકે છે. પ્રથમ તો, આપણી અદર રહેલી નીતિની લાવનાના મૂળ તરીકે, જીવનના

નિયતા તરીકે તથા અતિમ પ્રાપ્ત્ય તરીકે પ્રભુનો ગીમર કરનામાં આવે છે એ પ્રમાણે કરવાથી આપણી દિવાત્મક પ્રકૃતિ જે ઉત્તમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા સેવે છે તે પ્રભુ પોતે છે એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે વળી, જે દિવ્ય તપ શક્તિ સાથે આપણે આપણી તપ શક્તિને એક કરવાની છે, જે સનાતન સત્યધર્મ, પવિત્રતા, સત્ય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ સાથે આપણી માનવ પ્રકૃતિએ વધારે ને વધારે સવાદી બનવાનું છે, તથા જેના પ્રત્યે આપણું સમગ્ર ચૈતન્ય આકર્ષાઈ ગયું છે, તે સત્તા પણ પ્રભુ પોતે છે એમ સાધકને સમજાય છે આ વનણુ ધારણુ કરવાથી આપણે કર્મયોગ સુધી આવી પહોંચીએ છીએ અને કર્મયોગમાં ભગવાનની ભક્તિને માટે સ્થાન છે કાગણુકે, દિવ્ય તપ શક્તિ આપણને આપણા કર્મના સ્વામી તરીકે દેખા દે છે, એની આજ્ઞાનો આપણે સ્વીકાર કરવાનો છે અને એની દિવ્ય પ્રેરણાને અથવા આદેશને આપણે તાબે થવાનું છે, તથા એવું કાર્ય કરવું એ આપણી તપ શક્તિનો તથા સક્રિય જીવનનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે બીજું, એ વનણુમાંથી સર્વેને પોતાની કલ્યાણકારી, રક્ષણદાતા પાખમાં રાખનાર તથા સર્વે પ્રાણીઓને ચઢનાર જગતપિતાનો ખ્યાલ ઉદ્ભવે છે, અને તેને પરિણામે માનવના આત્મા ને પ્રભુ વચ્ચે બાળક તથા પિતાનો, પ્રેમના વાતસલ્ય ઉપર આધાર ગાખનારો સબધ સ્થાપિત થાય છે અને તે સ્વીકારતા સર્વ માનવો જોડે ભાતૃભાવનો સબધ આપોઆપ સ્વીકારવો પ્રાપ્ત થાય છે માનવે પ્રભુની શાત, વિશુદ્ધ અને દિવ્ય પ્રકૃતિની જ્યોતિર્માં પોતાના ચૈતન્યનો વિકાસ કરવાનો છે એ વિકાસ સાધવા માટે ઉપર જણાવ્યા તે સબધો પ્રભુ જોડે સ્થાપિત કરવા, અને કર્મોનું તથા સતત સેવાનું લક્ષ પ્રભુને જ ગણવો, આપણા સર્વે કર્મોના સ્વામી

દંત્યાણુટિ, સત્ય, અગમતા અને નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરવાં એ નીતિના વિકાસનો અંતિમ હેતુ છે. અને વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીશું તો જનસાથે કે નીતિનું અનુશીલન કરનાર આપણી પ્રકૃતિની સાર્થકતા પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિમાં વિકાસ પામવામાં જ રહેલી છે. અને એમ કરવાનો સારમાં સારો માર્ગ એ છે કે પ્રભુનો આપણા ઉચ્ચતર સ્વરૂપે, આપણને દોરનાર, તારક તથા ઉન્નતિકારક તથા-શક્તિ તરીકે સ્વીકાર તથા સાક્ષાત્કાર કરવો; અથવા તો, આપણે જેને ચલાવ્યો છીએ તથા જેની સેવા કરીએ છીએ એવા આપણા માલિક તરીકે આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો. અર્થાત્, ભક્તિ કરવાનો આપણો હેતુ પ્રભુનો ભવ્ય નહિ પરંતુ તેને માટેનો પ્રેમ તથા પ્રભુની પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિની અંદર જે સનાતન મુક્તિ તથા વિશુદ્ધિ રહેલાં છે તેને માટેની અભીપ્સા એ જ હોવો જોઈએ.

ભક્તિમાં માનવ-આત્માની સ્વતંત્રતા; દાસ્યભાવ; સખ્ય;

શુરુ રૂપે પ્રભુ

સેવ્ય અને સેવકના સંબંધની અંદર ભવની લાગણીને જરૂર સ્થાન છે તથા બાળકને પિતાના સંબંધમાં પણ તે હોઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ સંબંધો સામાન્ય માનવ-ચૈતન્યની ભૂમિકા ઉપર હોય છે અને જ્યાં સુધી સયમ, ધાક, કાળ, હકૂમત અને શિક્ષાનાં તરવો તેનામા આગળ પડતાં હોય છે તથા અધિકારના વેશની પાછળ પ્રેમને થોડા કે વધારે, સતાર્થ જઈ જતને છુપાવી ગમવાની ફરજ પડે છે ત્યારે જ ભવને સ્થાન મળે છે. માલિક તથા પ્રભુ તરીકે પણ પ્રભુ કાંઈને શિક્ષા કરતો નથી, કાંઈને ધમકી આપતો નથી, તથા ફરજિયાત આજ્ઞાપાલન કરાવતો નથી. પોતાની મેળે તદ્દન સ્વતંત્રપણે, માનવના આત્માએ

મુખ્ય કેવી રીતે મૂકવું ? એ જ નીતિનો આખો પ્રશ્ન અને તેની બધી લાજગડનું મૂળ હોય છે પરંતુ યોગીની દૃષ્ટિમાં કર્મને પોતાને ખાતર નહિ પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યે આત્માના વિકાસ કરવાના સાધન તરીકે કર્મની કિંમત આકવામાં આવે છે તેના માટે આર્યાવર્તના આધ્યાત્મિક ઋષોમાં કર્મ કરવાના હોય તેના સ્વરૂપ કે લક્ષણના ઉપર એમલો બધો ભાર મૂકવામાં નથી આવતો જોઈએ એ કર્મોના મૂળરૂપ આત્માની સ્થિતિ અથવા તો તેના ગુણના ઉપર મૂકવામાં આવે છે અર્થાત્, આત્માની સત્યમતા, અભયતા, વિશુદ્ધિ પ્રેમ, મરુણા, પરાપકારવૃત્તિ, કલ્યાણવૃત્તિ, અન્ય કાંઈને હાનિ કરવાની તપ શક્તિનો અભાવ વગેરેના ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને કર્મની કિંમત આત્માની, કહેા ચૈતન્યની, એ અગમ્યાના પરિણામ તરીકે જ અકાય છે માનવ પ્રકૃતિ તો તેના મૂળ બધારણુમાંથી જ પાપી છે, તથા પોતાની પતિત પ્રકૃતિની સામે જીતીને માનવે પુણ્યનુ આચરણુ કરવાનું છે એ જીતો પાશ્ચાત્ય વિચાર અતિપ્રાચીન કાગથી યોગીઓના વિચારમાં ક્યારાયલા દ્વિદના માનસને તો તદ્દન અપરિચિત છે આવેગભરી રાજસિક વૃત્તિઓ અને અધોમુખ તામસિક વૃત્તિ ઓની પેડે જ આપણી પ્રકૃતિમાં વધારે વિશુદ્ધ સાત્ત્વિક ગુણ પણુ આવી રહેનો છે અને માનવ પ્રકૃતિના એ સૌથી ઉચ્ચ ગુણને ઉત્તેજન આપવું એ નીતિશાસ્ત્રનું કાર્ય છે નીતિના અનુશીલન વડે આપણામાં ગહેલી “દૈવી પ્રકૃતિ મા - દિવ્ય પ્રકૃતિમાં આપણે વધારો કરીએ છીએ, તથા આસુરી સપત્તિને ત્યાગ કરી તેનાથી મુક્ત થઈએ છીએ આ વિચાર પ્રમાણે તો પ્રભુથી ડરીને ચાલ નાર ભક્તની, યાદદી લોકોની કલ્પેલી પ્રામાણિકતા અને ધાર્મિકતા પ્રાપ્ત કરવી એ નહિ પરંતુ સંત અને પ્રભુભક્તની વિશુદ્ધિ, પ્રેમ

કન્યાણુવૃત્તિ, સત્ય, અભયતા અને નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરવાં એ નીતિના વિકાસનો અતિમ હેતુ છે. અને વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિએ જે વિચાર કરીશું તો જળશીરો કે નીતિનું અનુશીલન કરનાર આપણી પ્રકૃતિની સાર્થકતા પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિમાં વિકાસ પામવામાં જ રહેલી છે. અને એમ કરવાનો સારમાં સારો માર્ગ એ છે કે પ્રભુનો આપણા ઉચ્ચતર સ્વરૂપે, આપણને દોરનાર, તારક તથા ઉન્નતિકારક તપઃ-શક્તિ તરીકે સ્વીકાર તથા સાક્ષાત્કાર કરવો; અથવા તો, આપણે જેને ચઢાઈએ છીએ તથા જેની સેવા કરીએ છીએ એવા આપણા માલિક તરીકે આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો. અર્થાત્, ભક્તિ કરવાનો આપણો હેતુ પ્રભુનો ભય નહિ પરંતુ તેને માટેનો પ્રેમ તથા પ્રભુની પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિની અંદર જે સનાતન મુક્તિ તથા વિશુદ્ધિ રહેલાં છે તેને માટેની અભીપ્સા એ જ હોવો જોઈએ.

ભક્તિમાં માનવ-આત્માની સ્વતંત્રતા; દાસ્યભાવ; સખ્ય;

શુરુ રૂપે પ્રભુ

સેવ્ય અને સેવકના સંબંધની અંદર ભયની લાગણીને જરૂર સ્થાન છે તથા બાળકને પિતાના સંબંધમાં પણ તે હોઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ સંબંધો સામાન્ય માનવ-ચેતનની ભૂમિકા ઉપર હોય છે અને જ્યાં સુધી સયમ, ધાક, કાબૂ, હકૂમત અને શિક્ષાનાં તરવો તેનામા આગળ પડતા હોય છે તથા અધિકારના વેશની ખાછળ પ્રેમને થોડા કે વધારે, સતાર્થ જઈ જતને છુપાવી રાખવાની ફરજ પડે છે ત્યારે જ ભયને સ્થાન મળે છે. માલિક તથા પ્રભુ તરીકે પણ પ્રભુ કોઈને શિક્ષા કરતો નથી, કોઈને ધમકી આપતો નથી, તથા ફરજિયાત આજ્ઞાપાલન કરાવતો નથી. પોતાની મેળે તદ્દન સ્વતંત્રપણે, માનવના આત્માએ

પ્રભુ સમીપ જવાનું છે, અને પોતાની જાતને તેની સર્વવિજયી શક્તિને સમર્પણ કરી દેવાની છે, જેથી કરીને પ્રભુ તેનો સ્વીકાર કરે અને પોતાની દિવ્ય ભૂમિકામાં તેને લઈ જાય તેની ઉન્નતિ કરે, તથા શાત પ્રકૃતિના ઉપર અનતના પ્રભુત્વને લીધે પ્રાપ્ત થતો તથા પગમાત્માની સેવાનો આનંદ તેને પ્રાપ્ત કરાવે એ આનંદને લીધે અહતામાથી અને આધોગામી પ્રકૃતિમાથી સાધકને મુક્તિ મળે છે આ સંબંધની ચાની પ્રેમ છે, અને સખા રૂપે આનંદપૂર્વક, અથવા તો પ્રિયતમ રૂપે ઉત્કટ રાગસંક્રિત, પ્રભુની સેવા કરવામાં આવે છે તેને હિંદની યોગપદ્ધતિમાં “દાસ્ય” કહેવામાં આવે છે વિશ્વ સ્વર્ગના સ્વામી રૂપે જે ભગવાન કેવળ પોતાના જ કરણ રૂપ થઈ રહીને જીવન ગુણગ્વાની માગણી પોતાના સેવક, એટલે ભક્ત પામે ગીતામાં કહે છે તે જ પ્રભુ ભક્તના મિત્ર રૂપે, ગુરુ એટલેકે માર્ગદર્શક રૂપે તથા ભક્તના પોતાના ઉત્તમ, દિવ્ય સ્વરૂપે એનો એ જ હક્ક કરે છે તે પોતાની જાતને “સર્વલોકમહેશ્વર” તરીકે તથા પ્રાણીમાત્રના સખા — “સર્વલોકમહેશ્વર—મુહુદ સર્વમૂતાનામ્ ।” — તરીકે વર્ણવે છે ખરું જોતા એ બંને સંબંધો એક બીજાની સાથે રહેવા જોઈએ, કારણકે તેમાંનો એક પણ બીજાના સિવાય પૂર્ણ થઈ શકે તેમ નથી સજ્ઞા એટલે સરજનદાર તરીકે પ્રભુ આપણો પિતા છે અને તેણે આપણને પેદા કર્યા છે તેટલા ખાતર આપણી પાસે આજ્ઞા પાલન કરાવવાનો હક્ક તે ધરાવે છે એમ નથી, પરંતુ તેનું પ્રેમ બહુ પિતૃત્વ જે આપણને વધારે નિષ્ઠના અતરાત્માના સંબંધ પ્રત્યે અશુભિનિશ્ચ કરે છે તે આપણી પાસે એ માગણી કરે છે બંને પ્રકારના સંબંધની વાસ્તવિક ચારી પ્રેમ છે, અને બંનેના હેતુના સીમા સાથે સંપૂર્ણ પ્રેમનો મેળ મળી શકે તેમ નથી

આ યોગસાધનાનો હેતુ પ્રજુ જોડે માનવના આત્માની નિકટતા સાધવાનો છે, અને ભય દ્વેષાં અંતરાય અને અંતર જોડાં કરે છે. વિસ્મય અને ‘અદો’ભાવ તથા સાદાંગ-પ્રજિપાતની ભાવના પણ માનવઆત્મા અને પ્રજુ વચ્ચેના અંતરની તથા બેદની નિશાની છે. અને પ્રેમના અદ્વૈતની ગાઢ પરિચિતતામાં તે સધ્યાનો ભય થઈ જાય છે. વળી ભય એ આપણી નિમ્ન પ્રકૃતિની ક્રિયા છે, તથા તેનો સંબંધ આપણા અધોમુખ સ્વરૂપ જોડે હોવાથી આપણા ઉચ્ચતર સ્વરૂપ પ્રત્યે જતા પહેલાં—તેની દાબરીમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં—આપણે તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

માતા રૂપે પ્રજુ; યોગક્ષેમ વહન કરનાર પ્રજુ; ભક્તિમાં બૂલભરેલું વલણ

પ્રજુ જોડે આ પિતા તરીકેના તથા તેનાથી વધારે નિકટ એવા વિશ્વજનની તરીકેના સંબંધનું મૂળ ધર્મના અન્ત પ્રાચીન હેતુમાં રહેલું છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે પ્રજુને પોતાના નિર્વાહના દાતા તરીકે, યોગક્ષેમનું વહન કરનાર તરીકે, પોતાની અંતરની તથા બહારની જરૂરિયાતો પૂરી કરનાર તરીકે ગણનાર ભક્ત પણ એક પ્રકારનો ભક્ત છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે — “યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્” (ગીતા અ. ૯. શ્લોક ૨૨) “મારા ભક્તોનો ઔદિક જાર હું વહન કરું છું.” ક્ષેમકુશળ પ્રાપ્ત કરાવવાનું અને તેનો નિર્વાહ કરવાનું કાર્ય હું કરું છું. માનવજીવન એટલે માગણીઓ અને જરૂરિયાતોથી ભરેલું જીવન. અર્થાત્ જીવન કામનામય છે, અને તે કેવળ તેના સ્થૂલ, અન્નમય તથા પ્રાણમય જીવનમાં જ નહિ પરંતુ મનોમય તથા આધ્યાત્મિક સત્માં પણ એ તત્ત્વ દાબર હોય છે. જગતના ઉપર શાસન ચલાવનાર, માણસથી મહત્તર

ઉપાય તરીકે ગણવામા આવે છે બીજી રીતમા માનવની તપ શક્તિ તથા તેની અભીપ્સા પ્રભુની દિવ્ય તપ શક્તિ ઉપર થા તો વિરાટ તપ શક્તિ ઉપર આધાર ગખીને તથા તેને વશ વર્તીને મોતાની સદ્ગતતા સાધે છે આ બીજા દૃષ્ટિમિદ્ધમા પણ માનવની તપ શક્તિને તથા તેની અભીપ્સાને દિવ્યશક્તિ પ્રત્યુત્તર આપે છે એમ ગણી શકીએ તો પણ એ પ્રત્યુત્તર લગભગ યાત્રિમ્પણે કાઈ સ્થૂલ શક્તિના નિયમ અનુસાર અચૂકપણે મળે છે એમ ગણીએ અથવા તો એ દિવ્યશક્તિ તદ્દન તત્કથ બિન અગત સત્તા રૂપે માનવને પ્રત્યુત્તર આપે છે એમ આપણને લાગે પરંતુ એ તો એના કર્મની એક બાબુ થઈ બીજી માબુથી જોતા માનવઆત્માની દિવ્ય અભીપ્સાનો તથા તપ શક્તિનો સચેતન પ્રત્યુત્તર તે દિવ્ય તપ શક્તિ આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સચેતનપણે તે માનવને સત્તાય દેવચરિ રક્ષયુ તથા અભીપ્સિત વરની સિદ્ધિ પણ આપે છે એમ કહી શકાય. યોગદેવમ વહામ્યહમ્ ।

પ્રાર્થનાની અગત્ય — યાચનાની સિદ્ધિમા નહિ પરંતુ પ્રભુ જોડેના સબધમા, પ્રાર્થનામાથી અહૈતુકી બક્તિનો ઉદય

શરૂઆતમા આપણા ચૈતન્યની નિમ્ન ભૂમિકા ઉપર તે નરી અલતા અને આત્મવચના સાથે બધમેસતી હોય છે ત્યારે પણ પ્રાર્થના આપણી તથા પ્રભુની વચ્ચે ઉપર જણાવેનો મંદિ સ્થાપન કરવામા સદાયબૂત થાય છે પરંતુ એ પ્રમાણે શરૂઆત થઈ ગયા પછી આપણે તેની પાછળ જે આધ્યાત્મિક સત્ય રહેતું છે તેની સમીપ જઈ શકીએ છીએ એને પ્રાર્થનામા પ્રભુ પાસે યાચેલી વસ્તુ મળે અથવા તો કાંઈ પણ પતાર્થ માટેની ઈચ્છા પૂર્ણ

ચાપ એ અગત્યની બાબત નથી. પરંતુ પ્રભુ જોડે માનવ-આત્માનો સબંધ બધાય, માનવ-જીવન પ્રભુનો સ્પર્શ કરે એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આધ્યાત્મિકતાના વિષયમાં અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પ્રાપ્તિ કરવામાં, એવો સચેતન સબંધ એક મહાન શક્તિ છે. સમૂર્ણપણે પોતાના જ ઉપર આધાર રાખનારી, આપણી પોતાની અગત્ય પ્રપત્તિ અને અડમ્મણ કરનારી અગત્ય શક્તિ કળ્પાં એ શક્તિ ઘણી મહાન છે, અને તે શક્તિને લીધે સાધકને વધારે સર્વદેશીય વિદાસ અને સાક્ષાત્કારો પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત તે જો વધારે મહાન વસ્તુને માટે પ્રાર્થનાએ આપણને તૈયાર કર્યા હોય છે તે પ્રાપ્ત થતા પ્રાર્થના આપોઆપ બંધ પડે છે. ખરું જોતા, માનવના અંતરમાં જો શ્રદ્ધા, તપ શક્તિ અને અભીપ્સા સતત જગત રહેતા હોય તો આપણે જોને “પ્રાર્થના” કહીએ છીએ તેની જરૂર રહેતી નથી,—અને તે જો ચાલુ રહે છે તો પણ પ્રભુ જોડેના તેના સબંધનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવતા માટે જ. વળી પ્રાર્થનાના “અર્થો” એટલેકે જે પદાર્થને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તે પણ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થતા જાય છે અને અતે અહૈતુકી ભક્તિમાં પગકાઢાને પ્રાપ્ત કરે છે. અહૈતુકી ભક્તિ એટલે પ્રભુ માટેનો વિશુદ્ધ અને સરળ પ્રેમ,—કોઈ પણ જગતની માગણી કે ક્ષમના વગરનો

પિતા — માતા — સખા, શુરુ — માલિક, માતાની
બાવના

પ્રભુ પ્રત્યેના ઉપર જન્મ્યાવેલા વચણને પગિણાએ દિવ્ય પિતા અને દિવ્ય માતા પોતાના બાળક જોડે રાખે તેવો સબંધ માનવના આત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે ઉપસ્થિત થાય છે, તથા દિવ્ય સુહૃદ

એટલે સખા તરીકે આપણે તેને જાણીએ છીએ. સદાય, ગ્દ્ય, દોરવણી તથા પોતાની અતિમ સાર્થકતા મેળવવા માટે માનવનો આત્મા પિતા, માતા તથા સખા તરીકે પ્રભુ સમીપ જાય છે; અથવા તો, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ને અનિમ હેતુ હોય તો, પ્રભુને તે બોમિયો - માર્ગદર્શક, ગુરુ તથા જ્યોતિર્માતા ગણે છે કારણકે પ્રભુ પોતે જ જ્ઞાનસૂર્ય છે. વળી માનવનો આત્મા પોતે દુઃખ તથા ક્લેશ-માંથી નીકળી છુટકારો, આશ્વાસન તથા મુક્તિ શોધતો હોય છે ત્યારે પણ તે પ્રભુ પ્રત્યે વળે છે. એ મુક્તિ પછી ક્લેશમાંથી હોય, કે ક્લેશના નિવાસરૂપ મંસારૂમાંથી હોય, કે પછી ક્લેશનાં આંતર અને વધારે વાસ્તવિક કારણોમાંથી પ્રાપ્ત કરવાની હોય. આ બધી વસ્તુઓમાં આપણને એક પ્રકારની સોપાનચોટી યાને ચક્રોગિતરતો ક્રમ દેખાય છે. પિતાનો સંગઘ ઓછો નિકટનો, ઓછો આવેગભર્યો, ઓછો પરિચિત હોવાથી, જે યોગસાધનાનો હેતુ સૌથી વધારે નિકટનું, પરિચિતતાવાળું અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તે એ સંબધનો ઘણો જ અપ આશ્રય લે છે. એના કરતાં “દિવ્ય સખા” તરીકે પ્રભુનો સંબધ વધારે મધુર તથા વધારે નિકટનો હોઈ તેમાં સમાનતા હોય છે, અને અસમાનતા હોય તો તેમાં પણ એક પ્રકારની પરિચિતતા લાગે છે. પરંપર આત્મ-સમર્પણની શરૂઆત એ સંબધમાં થાય છે. જ્યારે આ સંબધ સૌથી વધારે ગાઢ થાય છે અને આપવા-લેવાના વિચારો લુપ્ત થઈ ગળી જાય છે, જ્યારે એ સખ્ય સંબધ પણ અદ્વૈતક, અર્થાત્ કેવળ પ્રેમને જ ખાતર થઈ રહે છે ત્યારે જીવનની લીલામાં રમનાર જિન્મુઓના મુક્ત અને સુખી સંબધમાં તે પરિણમે છે. પરંતુ એના કરતાં પણ વધારે નજીકનો અને નિકટ સંબધ મા અને બાળક વચ્ચેનો છે. તથા જ્યાં જ્યાં માનવની ધર્મજાવના

તેના હૃદયના જીવંત ભાવમાંથી એટલેકે જામિંઓમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, અને તેની ધાર્મિક વૃત્તિમાં લાગણીભરી ઉદાત્તા, ઉદારતા તથા સહૃદયતા વગેરે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ત્યારે મા તરીકે પ્રભુ જોઈએ તેના સબધ ધણો મોટો ભાગ ભજવે છે. પોતાની સર્વે કામનાઓ તથા મુશ્કેલીઓમાંથી માનવઆત્મા પોતાની માતા તરીકે પ્રભુ સમીપ જાય છે; અને દિવ્ય માની એવી ઈચ્છા પણ હોય છે કે એ પ્રમાણે થવું જોઈએ, જેથી કરીને તેના હૃદયમાં રહેલો દિવ્ય વાત્સલ્યનો સ્રોત વહીને માનવને નવઝાવી શકે. માનવનો આત્મા પ્રભુને પોતાની મા ગણીને તેના પ્રત્યે વળે છે કારણકે એ પ્રેમ અવધાન છે, જગતની યાત્રામાંથી પોતાના દિવ્ય ધામ પ્રત્યે જવાના માર્ગનું એ પ્રેમ મૂચન કરે છે, અને માનવઆત્માને સંપૂર્ણ શાંતિ તથા આરામ જે દિવ્ય હૃદયમાં મળી શકે તેમ છે તેનો તે પ્રેમ નિર્દેશ કરે છે.

મધુર-ભાવ:— રાગાત્મિકા ભક્તિનું સ્વરૂપ

પરંતુ પ્રભુ જોઈ જોવા અને સૌથી મહાન સબધ સામાન્ય ધાર્મિક હેતુઓમાંના કાંઈના પણ સ્વીકાર કર્યા વિના જ શક થાય છે. એ હેતુને યોગનો સાર યાને નિષ્કર્ષ કહી શકાય તેની ઉત્પત્તિ પ્રેમના સ્વરૂપમાંથી જ થાય છે, પ્રિયતમ-પ્રિયાનો પ્રેમ એ તેનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે જ્યારે માનવના આત્મામાં પ્રભુ સાથે આ નિરપેક્ષ અર્પિત કરવાની અબીપ્સા જનમત થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રભુ માટેના દિવ્ય તૃષાણર્થો મધુર-ભાવ વિના જે ધર્મો અધારી લેતા હોય છે, તથા પોતાની સામાન્ય ધાર્મિક વિધિઓમાં તેને સ્થાન આપતા નથી, તેવા ધર્મોમાં પણ મધુર-ભાવ પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રેમમાર્ગમાં એક જ વસ્તુની માગણી કરવામાં આવે

જે,—પ્રેમની; એક જ ભીતિ ગ્રહણી હોય છે,—પ્રેમના વિયોગનની; અને એક માત્ર ગોક,—પ્રેમીના વિયોગનો હોય છે. સાચા પ્રણયીને મન ચોતાના પ્રેમપાત્ર સિવાય અન્ય સર્વે પદાર્થો ક્ષ તો હોતા જ નથી, અથવા તો પ્રેમમા આગંતુક ઘટના તરીકે, કે તેના પરિણામ તરીકે જ દેખાય છે,—પ્રેમના હેતુ તરીકે કે તેની શરત તરીકે નહિ. સર્વ પ્રકારનો પ્રેમ સ્વયંબૂ હોય છે. કાગળો કે અસ્તિત્વમા ગ્રહ્ય કોઈ ગૃહ એટલેકે છૂપી એકતામાથી તે જન્મે છે એ એકતાની લાગણી અથવા તેને માટેની ઇચ્છા, ચોતાની જાતને એક બીજાથી જુદા અને વિભક્ત થયેલા કંપી શકે એના બે આત્માઓના હૃદયમાં જાગે છે. એટલે, પ્રભુ જોડેના બીજા મંત્રમાં પણ, જો પ્રેમને ખાતર જ ઉદ્ભવે તો તેઓ, ચોતાના સ્વયંબૂ અને અહૈતુક આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે અને છતાં, પ્રેમ સિવાય બીજા હેતુથી તેઓ આરભ કરે છે, અને છેવટ સુધી પણ અન્ય હેતુની લીધામા કેટલેકે અશે સંતોષ મેળવે છે પરંતુ આ મધુગલાવમા તો પ્રારભમા પ્રેમ છે અને છેવટે પણ પ્રેમ હોય છે, તથા તેનો સમગ્ર હેતુ જ પ્રેમ છે. અવ્યક્ત, પ્રેમપાત્રને “ચોતાનું” કરવાની માલિકીની વૃત્તિ તેમા હોય છે ખરી, પરંતુ સ્વયંબૂ પ્રેમની સંપૂર્ણતામા એ પણ દૂર થઈ જાય છે અને લક્ષ્મીની છેવટની માગણી ફક્ત એટલી જ હોય છે કે, “મારી લક્ષ્મી કદી વિનાશ પામે નહિ, બધા કે ઝોણી ન થાય.” સ્વર્ગ માટે કે જન્મમરણના ફેરામાથી મોક્ષ મેળવવા માટે, કે પછી બીજા કોઈ વસ્તુ માટે લક્ષ્મી માગણી કરતો નથી, એ તો ફક્ત એટલું જ માગે છે કે “મારો પ્રેમ સનાતન રહે.” “મારો પ્રેમ અહૈતુક, નિરપેક્ષ અને અવિચલ રહે.”

વિશુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ; તેમાં પ્રાપ્તિની કામના: માનવ પ્રેમ અને દિવ્ય પ્રેમ વચ્ચેનો ભેદ

પ્રેમ એ એક મદાન આવેગ છે અને તે બે વસ્તુની મોહમાં હોય છે: એક તો સનાતનતા અને બીજી ઉત્કટતા એટલેકે તીવ્રતા. અને પ્રિયતમ-પ્રિયાના સબધમાં એ સનાતનતા અને ભાવોદ્રેક યાને તેની તીવ્રતા અધ્યપ્રેરણાસુકત અને અવબૂ હોય છે. પ્રેમ એટલે પગપર પ્રાપ્તિ માટેની જોગ, અને પ્રેમમાજ એ પગપર માવિડીનો દાવો નિરપેક્ષ બને છે. વળી પ્રેમપાનથી પોતાની ભુલાઈ મિદ્ધ કરનાર, પોતાની માવિડીની યાને પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી પર થાય છે ત્યારે તેનો પ્રેમ એ અદ્વૈતની જોગનું રૂપ ધારણ કરે છે અને પ્રેમમા એ પગપર માવિડીની ઇચ્છા એટલે પ્રેમપાનથી પોતાની જુદાઈનું ભાન. ત્યારે પ્રેમ એ માવિડીની ઇચ્છાને વડાની જાય છે ત્યારે તે અદ્વૈતની જોગનું રૂપ ધારણ કરે છે બે આત્મા અન્યોન્ય લીત થયામાં, યાને એક બીજામાં લય પામી જઈને એકરૂપ થઈ ગયામાં, પોતાની અદ્વૈત માટેની અભિલાષાની પગકાછા તથા તેના સતોષની નિરપેક્ષતા અનુભવે છે વળી પ્રેમ એ સૌંદર્યની પશુ અભિલાષા યાને તૃપ્તિ હોય છે. અને આ મધુર સબધમા નિખિવમૌર્દવ્યધામ પ્રભુના દર્શન, સ્પર્શ અને આનંદમા એ અભિલાષા પોતાનો સનાતન સતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રેમ એ આનંદનું બાળક છે તથા તે આનંદની જોગમા રહે છે. અને પ્રભુના આ દિવ્ય પ્રેમમા તેને પોતાના ચિત્તની અને ચૈતન્યના એકેએક તત્ત્વની જિઆમા જિઆ, તેનાથી ધારણ થઈ શકે તેટલી, આનંદની મસ્તી મળે છે. વળી, માનવ-માનવ વચ્ચે ત્યારે આ મધુર ભાવ હોય છે ત્યારે પોતાના પ્રેમપાન પાસેથી

વધારેમાં વધારેને માટે તે માગણી કરે છે, અને માનવમાં ત્યારે પ્રેમભાવની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ તીવ્રતા તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પણ તેને સૌથી ઓછો સતોષ થાય છે, કારણકે એક માત્ર લગવનમાં જ તેને વાસ્તવિક અને નિગ્રેષ સતોષ મળી શકે તેમ હોય છે એટલે પ્રભુ પ્રત્યે સર્વ માનુષી ભાવોને એટલે ઉર્મિઓને વાળવાની સંપૂર્ણ સાર્થકતા એ દિવ્ય પ્રેમમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તથા માનવ જીવનમાં વ્યક્ત થતો માનુષી પ્રેમ એ જોનું પ્રતીક એટલે સદા હોય કે તે દિવ્ય વસ્તુનું સમગ્ર સત્ય તેને ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે તેની સર્વે અંધ પ્રેરણાઓ દિવ્ય રૂપાત્મને પ્રાપ્ત કરે છે, ઉત્તમ બને છે, અને આનંદવડે સતુષ્ટ થાય છે એ આનંદમાંથી આપણો જન્મ થયો હતો અને પ્રેમના અતૈતવડે દિવ્ય જીવનના તે આનંદ પ્રત્યે આપણે ગતિ કરીએ છીએ ત્યાં એ દિવ્ય ભૂમિકામાં, પ્રેમ નિગ્રેષ, સનાતન અને વિદુષ્ઠ હોય છે

*

પ્રકરણ ૪ થું

ભક્તિનો પંથ

ભક્તિયોગમાં નિશ્ચિત પદ્ધતિનો અભાવ; છતાં તેની સામાન્ય પ્રણાલીના ચાર વિભાગો

માનવના આત્મામાં ભગવાનને માટેની તૃપ્તિ જેમ અપરિમેય હોય છે તેમ તેને છીપાવનારી ભક્તિ પણ વિશાળ અને અનેક-માર્ગી હોય છે. અને પોતાના લક્ષ્ય પ્રત્યે સીધેસીધી ગતિ કરનાર પ્રેમ અને કામનાની શક્તિઓની પેઠે ભક્તિ પણ સરળ અને ઝડપુ હોય છે. એટલે રાજ્યોગની પેઠે માનસશાસ્ત્ર ઉપર કે હૃદયોગની પેઠે અર્ધમાનસ, અર્ધ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર આધાર રાખનાર પદ્ધતિની પેઠે ભક્તિયોગને કોઈ નિશ્ચિત પદ્ધતિનું સ્વરૂપ આપી શકાય તેમ નથી. વળી સામાન્ય જ્ઞાનયોગમાં જેમ નક્કી કરેલી, સ્વીકૃત સુદ્ધિની કે તર્કશક્તિની પદ્ધતિથી સરખાત કરવામાં આવે છે તેમ ભક્તિયોગમાં બનવું શક્ય નથી. ભક્તિયોગ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો અજમાવે, અથવા તો, જુદી જુદી સહાયોનો આશ્રય લે એ બનવાબોગ છે. અને માનવના માનસમાં વ્યવસ્થા કરવાની વૃત્તિ હોવાથી પોતે જે ઉપાયોની મદદ લેતો હોય છે તેમાંથી એકાદ પદ્ધતિ ઉપગમી કાઢવાનો યત્ન તે કરે છે. પરંતુ ભક્તિનાં જે વિધવિધ સ્વરૂપો પ્રચાર પામ્યાં છે તેનું વર્ણન કરવા માટે તો માનવના જે અસંખ્ય ધર્મો મંદ્ર ગયા છે તેમજે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે કરેલા સર્વે આંતર પ્રવર્તનોનું સિંહાવસોકન કરવું જોઈએ. પરંતુ, ભક્તિના સૌથી વધારે પરિચિત માર્ગના, ખરું જોતાં આ પ્રમાણે ચાર ભાગ પડે છે:— (૧) પ્રથમ માનવના આત્માનું ધ્વિરાભિમુખ

યુગ, (૨) પ્રભુ પ્રત્યે અનુરાગ એટલે પ્રેમભાવ જન્ય તથા અને ઊર્મિઓનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ. (૩) પ્રેમનું દર્દ, અને (૪) પ્રભુના દિવ્ય પ્રેમ તરફનો પ્રત્યુત્તર, પ્રાપ્ત થયેલ પ્રેમને માટે આનંદ અને એ આનંદની લીલા, જેમાં સ્વર્ગીય આનંદનું દાર્દ આવી રહેતું છે તેના પ્રભુના દિવ્ય પ્રણયનો ઉપભોગ. આ ચાર તરવો કેવળ સર્ગ હોઈ પદ્ધતિમાં મૂકવા માટે અને પૃથક્કરણ કરવા માટે અતિ ગદન અને ગભીર છે વધારેમાં વધારે એમ કહી શકાય કે “આ ચાર તરવો અનુક્રમમાં મુખ્યા છે તે ભક્તિયોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટેના પગથિયા છે” વળી જે ઉપાયોનો ભક્તિયોગમાં ઉપયોગ એકને પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે ઉપાયોમાંના કેટલાક, તથા ભક્તિની સાધનાની કેટલીક બાબતો તથા કેટલીક અનુભૂતિઓ એમાં આવી જાય છે ભક્તિનો રસ્તો પૂર્ણયોગના સમન્વયયુક્ત યોગમાં કેવી રીતે આવી મળે છે, પૂર્ણયોગમાં તેનું શુદ્ધિ આનંદ છે અને તેના મૌલિક સિદ્ધાંતોને લઈને દિવ્ય જીવનના ખીળ તરવોમાં શા ફેરફાર થાય છે એ બધું વિચારતા પહેલાં ભક્તિના માર્ગની સામાન્ય દિશાનું વિશાળ દષ્ટિએ સિદ્ધાવનોક્ત કરીશું.

વિધિની ભક્તિ અને તત્ત્વના “પશુ”નો ધર્મ. પૂજા વગેરેનું ભક્તિમાં સ્થાન

સાક્ષાત્કારની ગેરહાજરીમાં, પરંતુ પોતાની અદર કોઈ દિવ્ય આદેશ અનુભવી રહેતા, અને પ્રભુ પ્રત્યે આકર્ષિતા માનવઆત્માનું અને માનવ મનનું પોતાના ઉચ્ચતર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે, પોતાની પ્રભુતા પ્રત્યે વળતું એનું નામ યોગ હવે ઊર્મિ અથવા ભાવપ્રધાન ચિત્ત બ્યારે એ પ્રમાણે પ્રભુ પ્રત્યે વળે ત્યારે તે

નમ્રતાયુક્ત સાશ્વર્ય — ભક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય ધર્મોમાં આવેા ભક્તિભાવ બાહ્ય પૂનની વિધિરૂપે પ્રકટ થાય છે અને તેમાંથી ક્રમે ક્રમે કેવળ વિધિની બનેલી — વૈધિક એટલેકે, આચારભક્તિ શરૂ થાય છે. સાધારણ રીતે જ્ઞેતાં આ તત્ત્વ જરૂરનું લાગે છે કારણકે માનવજાતિનો ધણો મોટો ભાગ પોતાના સ્થૂલ મનમાંજ જીવન ધારણ કરતો હોય છે, અને સ્થૂલ પ્રતીકનો કે સંજ્ઞાનો આશ્રય લીધા વિના કશાનો પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. તથા પોતે સ્થૂલ શારીરિક કર્મમાં પ્રકટતી શક્તિ સિવાય અન્ય પ્રકારનું જીવન ગાળી રહેલ હોય છે તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. અહીં આપણે સાધનાનો તાંત્રિક અનુક્રમ સ્વીકારીશું. સાધનાની સૌથી પ્રાથમિક એટલે અધમ દશાને તેઓ “પશુ”નો માર્ગ કહે છે. “પશુ” એટલે ટાળું : પશુ એટલે જન્નાવર અથવા સ્થૂલ, અન્તમય ચેતના. તન્મમાં વૈધીભક્તિને “પશુ”ના માર્ગનું પહેલું પગથિયું ગણવામાં આવે છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે સાચી ધાર્મિકતા — અને “યોગ” એટલે ધાર્મિકતાથી તો ઘણી મહાન વસ્તુ — પણ ત્યારેજ શરૂ થાય છે જ્યારે વિધિની બનેલી કેવળ બહિર્મુખ પૂજન મનની અંદર ચતી કાઢ સાચી લાગણી જોડે મેળમા હોય, અથવા કાંઈ પ્રકારની વાસ્તવિક શરણાગત વૃત્તિ જોડે, “અહો”ભાવ જોડે, કે પછી, આધ્યાત્મિક અભીપ્સા જોડે બધબેસતી થાય. એમ ચતાં બાહ્ય વિધિ એ આંતર તત્ત્વને મદદરૂપ થઈ પડે છે, તેના પ્રકટ આવિર્ભાવરૂપ બની રહે છે તથા સામાન્ય જીવનમાં ખૂચી રહેલ મનને વખતોવખત, એટલે સતત ઉચ્ચ જીવનનું સ્મરણ કરાવી તેમાંથી પાછા ફરવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પૂજન કરવાના કે પોતાની નતિ — નમસ્કૃતિ અર્પણ કરવાના વિષય તરીકેનો પ્રભુનો ખ્યાલ હોય છે

ત્યા સુધી યોગની શરૂઆત થઈ ગણાય નહિ યોગનો હેતુ હોય છે મિલન એટલે એકતા. એટલે પ્રભુની ખોજ માટે, તેના સ્પર્શ માટે, સામીપ્ય માટે કે પછી પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ઈચ્છાવડે જ યોગનો આરંભ થવો જોઈએ જ્યારે આ અભીપ્સા જનમત થાય છે ત્યારે નમ્રતાયુક્ત સાશ્વર્થભક્તિ આંતર-પૂજનનું અથવા તો ભક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યાર પછી આપણા શરીરને આપણે ભગવાનનું મંદિર બનાવીએ છીએ, આપણા વિચારો અને ઊર્મિઓને સતત અભીપ્સાનું અને પ્રભુની શોધ કરતી પ્રાર્થનાનું રૂપ આપીએ છીએ, આપણા સમગ્ર જીવનને પ્રભુની બાહ્ય સેવા અને પૂજનમાં પવરાવી નાખીએ છીએ. આ ફેરફાર, આત્માની આ અભિનવ વૃત્તિ, જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ભક્તનો જે “ધર્મ” હોય છે તે “ધર્મ” મટી જઈને યોગનું રૂપ લે છે. યોગ એટલેકે વધતો જતો સ્પર્શ અને એકતા. આનો અર્થ એવો નથી થતો કે બાહ્ય પૂજનનો અને ભક્તિની વિધિનો ભક્તિયોગમાં ત્યાગ થવો જ જોઈએ પરંતુ સાચી ભક્તિનો ઉદય થતા વધારે ને વધારે અંશે અંતરની ભક્તિને પ્રકટ કરનાર કેવળ સ્થૂણ પ્રતીક રૂપે, અથવા ભક્તિના સ્રોતના પ્રવાહ રૂપે, વાણીના રૂપમાં તથા મંત્રો અથવા પ્રતીકોના રૂપમાં પોતાની જાતને પ્રકટ કરનાર આત્માની લહરીરૂપ તે વિધિ ચર્ચ રહેશે.

આત્મસમર્પણ અને ભક્તિયોગમાં નીતિનું સ્થાન

નમ્રતાયુક્ત સાશ્વર્થ-પ્રેમભાવ ઊડા ભક્તિયોગના તત્ત્વમાં ફેરવાઈ પ્રેમપુષ્પની પાદડીરૂપ થઈ ગયે અને અધ્યરૂપે પોતાની જાતને પ્રભુ-સર્વને સમર્પે તે પહેલા, — જો તે ખરેખર તત્ત્વસ્પર્શી હોય તો, — પોતાના પ્રેમપાત્ર પ્રભુને દિનપ્રતિદિન વધતું આત્મસમર્પણ

તે સાધક પાસે કરાવે છે. પ્રભુના દિવ્ય સ્પર્શના અધિકારી થવા માટે, અથવા તો આપણું હૃદયરૂપી મંદિર પ્રભુના પ્રવેશ માટે લાયક થાય તે સારું, અથવા હૃદયરૂપી મંદિરમાં પ્રભુ પોતાની દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકટાવે તેટલા માટે એ આત્મસમર્પણ ભાવનું એક તત્ત્વ આત્મશુદ્ધિ હોય છે તેને આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ વિશુદ્ધિ નીતિપાલનને પરિણામે જન્મની વિશુદ્ધિના જેની હોઈ શકે છે; પરંતુ નીતિવાન માનવની પેઠે સત્ય અને અનિષ્ઠ કર્મ કરવાની વૃત્તિમાંથી તેનો જન્મ થયેલો નથી હોતો, અથવા તો કોઈ વૈધિક ધર્મમાં અપૌરુષેય સત્યરૂપે — ઋતરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા પ્રભુના નિયમને એટલેકે ધર્મને આપ્તાક્રિતપણે વશ પર્તવાની વૃત્તિમાંથી પણ તે વિશુદ્ધિ ઉદ્ભવતી નથી. પરંતુ આપણા અંતરમાં રહેલ પ્રભુ વિશેના આદર્શનો, અથવા તો આપણામાં વાસ કરી રહેલ પ્રભુતાની ચેતનાનો વિરોધ કરનાર સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાને પરિણામે તેવી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુના પોતાના સ્વરૂપનું અંતરમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવાથી આંતરની ભાવનામાં તથા બાહ્ય કર્મના અભ્યાસમાં પ્રભુનું અનુકરણ થઈ એ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણામાં પ્રભુ રહેલો છે એ ભાવને લીધે આપણી પોતાની પ્રકૃતિમાં તેની દિવ્ય પ્રકૃતિનું સાધર્મ્ય સ્થાપન થાય છે અને તેને પરિણામે પણ એ વિશુદ્ધિ આવે છે. સ્થૂળ વૈધી ભક્તિ અથવા આચાર-પૂજનો અંતરના ઊંડા પૂજન-અર્થોના ભાવ જોડે જેવો-સંબંધ છે તેવો બાહ્ય નીતિમય જીવનમાં તથા દિવ્ય પ્રકૃતિના સાધર્મ્યમાં થતા માનવના વિકાસ વચ્ચે સંબંધ છે. પ્રભુ જેવા થવાની અભીષ્ઠાવાળી સાદસ્પ્રમુક્તિમાં એટલેકે, નિમ્ન પ્રકૃતિમાંથી છૂટકારામાં અને દિવ્ય પ્રકૃતિમાં તેનું રૂપાંતર કરવામાં, આ વિકાસની અવધિ આવે છે.

આત્મસમર્પણ; કર્મ તથા ભક્તિનો સમન્વય; સમર્પણનાં
પરિણામેમાં સંન્યાસ

ત્યારે સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન થઈ જાય છે ત્યારે આપણી
સમગ્ર યોજના પ્રભુભક્તિમાં યોગ્ય જાય છે, એટલેકે આપણું
સમસ્ત ચિંતન તથા સર્વે કર્મો પણ તેમાં ભાગ લેતાં થાય છે.
આ યજ્ઞે ભક્તિયોગ જ્ઞાનયોગનાં તથા કર્મયોગનાં મૌલિક તત્ત્વોને
અપનાવી લે છે ખરે, પરંતુ પોતાની રીતે તથા પોતાના વિશિષ્ટ
સ્વરૂપને કાયમ રાખીને. અહીં પણ કર્મયોગની પેઠે જીવનને તથા
કર્મોને યજ્ઞરૂપે પ્રભુને સમર્પિત કરવાનાં હોય છે. પરંતુ પોતાની
તપશક્તિને પ્રભુની દિવ્ય તપશક્તિ સાથે સલાદી બનાવવા
કરતાં પ્રેમમય યજ્ઞરૂપે તે ક્રિયા કરવામાં આવે છે. પોતાનું જીવન,
“પોતે” એવી ભાવનામાં જે કંઈ આવી જતું હોય તે સધળું,
“પોતાનું” હોય તે સર્વસ્વ, તથા પોતે જે કંઈ કરે તે સર્વે
કર્મ સાધક પ્રભુને અર્પણ કરી દે છે. આ આત્મસમર્પણ મંન્યાસનું
સ્વરૂપ લઈ શકે છે. એટલેકે, સામાન્ય જીવનનો ત્યાગ કરી દઈને
તે પોતાના દિવ્યમે કેવળ પ્રાર્થના, ગુણકીર્તન અને પૂજામાં કે
મન્ત્ર ધ્યાનમાં નિર્ગમન કરે, અથવા તો પોતાની માલમિલકતનો
ત્યાગ કરી દઈને જેની એક માત્ર મિલકત પ્રભુ છે એવો સાધુ
કે ભિક્ષુ તે થઈ રહે છે. એમ નહિ તો, ભગવાન નોડે
તથા તેના ભક્તો સાથે જ તે સંબંધ રાખે કે, પછી તે
સંબંધમાં મદદરૂપ થઈ શકે એવાં કર્મો સિવાયનાં અન્ય સર્વે
કર્મોનો જીવનમાંથી ત્યાગ કરી દે છે, અને બહુ બહુ થાય
તો, મંન્યસ્ત જીવનના સલામત કિંદામાં રહ્યો રહ્યો પ્રેમ, દયા,
અને શિવના દિવ્ય તત્ત્વોમાંથી, ખાસ કરીને વિશિષ્ટરૂપે વહેતાં

માનવ-સેનાના કાર્યો તે કર્વે ગણે છે. પરંતુ પૂર્ણયોગને માટે વધારે લાયક એવું વિશાળ આત્મનિવેદન પણ શક્ય છે. તેમાં પરિપૂર્ણ જીવનને તથા અખિલ જગતને પ્રભુની હીયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, તથા પોતાના સમગ્ર ચેતન્ય અને માનસને સાધક પ્રભુના હાથમાં મોપી દે છે. અર્થાત્ પોતાની સમગ્ર જાતને તથા પોતાની સર્વજી મિલકતને તે પ્રભુની જ, નહિ કે પોતાની ગણે છે, તથા સર્વે કર્મો તે પ્રભુને સમર્પણરૂપે આચરે છે. આ પ્રમાણે થતા આતર તથા બાહ્ય જીવનનું સંપૂર્ણ અને સક્રિય સમર્પણ, એટલેકે અખંડ આત્મસમર્પણ આપન થાય છે.

વિચારશક્તિવડે લક્ષિતયોગનો અભ્યાસ

વિચારોનું સમર્પણ સુદ્ધા પ્રભુને જ કરવાનું હોય છે. એના મૂળમાં જોવા જઈશું તો લક્ષિતના લક્ષણ પ્રભુના ઉપર મનને ગ્રિહર એટલે એકાગ્ર કરવાનો પ્રયાસ જણાશે માનવનું ચચા મન વ્યભાવિક રીતે અન્ય પદાર્થો ઉપર લાગેલું જ હોય છે અને જ્યારે તેને ઊર્ધ્વ ભૂમિકાઓ પ્રત્યે દોરવામાં આવે છે ત્યારે પણ મંસાર તેને વારંવાર નિમ્ન ભૂમિકા પ્રત્યે ખેંચી લાવે છે ઉપર કલા પ્રમાણે મનની ગ્રિહતા થવાને પરિણામે, છેવટે મન સતત પ્રભુનું જ ચિતન કરે છે અને અન્ય સર્વે પદાર્થો તેને ગોણું લાગે છે તથા પ્રભુ જોડે તેમનો સંબંધ હોય તેટલા પૂરતો જ તેમનો તે વિચાર કરે છે આ કાર્ય ઘણીખરી વખત રથૂલ મૂર્તિની સહાય લઈને અથવા તો, વધારે નિકટનાપૂર્વક, લાક્ષણિક રીતે મંત્રનો કે પ્રભુનામનો આશ્રય લઈને કરવામાં આવે છે માનસિક લક્ષિતવડે પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવાના પ્રયત્નની ત્રણ ભૂમિકાઓ ગણાય છે — (૧) અવ્યય. પ્રભુના નામનું, ગુણોનું, અને તેના લક્ષણોનું સતત

શ્રવણ (૨) મનન એ નામનું કે પ્રભુના સ્વરૂપનું સતત ચિંતન,
(૩) નિદિધ્યાસન મનને તેના ચિંતનના વિષયરૂપ પ્રભુમાં સ્થિર
તથા દૃઢ કરવું તે આ પ્રમાણે કરવાથી પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે
વળી એ નજી પ્રમાણના અભ્યાસને પરિણામે જ્યારે જ્ઞાન બહુ
તીવ્ર હોય, અથવા તો મન ખૂબ એમાં મગ્ન જાય, ત્યારે સંભાધિ
પણ થાય છે, જેમાં બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન તદ્દન વિનુષ્ઠ થઈ જાય
છે પરંતુ આ બધા પરિણામો આગવું છે મુખ્ય વસ્તુ તો
મનની ચિંતનશક્તિમાં ભક્તિના વિષયરૂપ ભગવાન માટે તીવ્ર
ભક્તિ પ્રગટે એ જ હોય છે

વિશુદ્ધ જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગમાં ભેદ

આ અભ્યાસ જ્ઞાનયોગની સાધનાના ધ્યાન જેવો દેખાય છે
તોપણ તેના લાવમાં ઘણો ભેદ રહેલો જણાશે. આ ધ્યાન નિઃસ્પર્શ
મનનું નહિ, પરંતુ લાવમય મનનું હોય છે આ ધ્યાનનો હેતુ
ભગવાનના સત્ સ્વરૂપમાં જાતનો લય કરવાનો નહિ, પરંતુ
ચેતાનામાં ભાગવત ચૈતન્ય લાવવાનો અને તેના સાન્નિધ્યમાં
અથવા તો તેની પ્રાપ્તિમાં જાડી આનંદમસ્તીમાં આપણી જાતનો
લય કરવાનો હોય છે વળી આ ધ્યાનમાં જે આનંદપ્રાપ્તિ થાય
છે તે અદ્વૈતની શાંતિરૂપ નહિ, પરંતુ યોગ એટલેકે મિનનના
નિરતિશય આનંદરૂપ હોય છે અહીં પણ દ્વૈતભાવવાળું એટલે
જુદાઈના ખ્યાલવાળું આત્મનિવેદન હોઈ શકે છે, એનો કે પાર્થિવ
જીવનથી પર રહેલી અન્ય હિર્વ ભૂમિમાંથી ઉપર સનાતન એવી
આનંદની મગ્તીભરી એ અસ્થા પાર્થિવ જીવનમાં જ પ્રાપ્ત કરવા
માટે જીવનના અન્ય સર્વે વિચારોને બાજુ પર મૂકવામાં આવે
છે અને સર્વદેશીય આત્મનિવેદન અર્થાત્ જેમાં સર્વે વિચારો પ્રભુમય

હોય તથા જીવનના નિઃશ્વચ્ચહારમાં પણ પ્રત્યેક વિચાર પ્રભુનું સમગ્ર કરતો જ હોય, એવું આત્મસમર્પણ કરવામાં આવે છે. અન્ય યોગોમાં બને છે તેમ આ ભક્તિયોગમાં પણ સાધક સર્વત્ર અને સર્વમાં ભગવાનનું જ દર્શન કરે છે, તથા પ્રભુના એ સાક્ષાત્કારને પોતાની સર્વે આંતર તથા બાહ્ય ક્રિયાઓદ્વારા ચારે બાજુ રેલાવે છે. પરંતુ આ યોગમાં ભાવવડે કરવામાં આવતા મિલનના, અર્થાત્ યોગના, પ્રારંભિક બળના ઉપર એ સધળાનો આધાર હોય છે. કારણકે ઉપર જણાવેલું સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન તથા સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ પ્રેમવડે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, અને વિચાર તથા કર્મ એ બન્ને સમગ્ર અતગતમાં તથા તેના કરણોનો કબજો લેનાર, દિવ્ય પ્રેમની ઊર્મિના જ આકારો અને સ્વરૂપો બની રહે છે.

સામાન્ય ભક્તિનો રાગાત્મિકો, શુદ્ધ, ભક્તિમાં વિકાસ :
રાગાત્મિકાભક્તિનું સ્વરૂપ

ઉપર જણાવેલા સાધનક્રમનો આશ્રય લઈને શરૂઆતમાં પ્રભુના કોઈ એક સ્વરૂપની જે અગ્રપણ ભક્તિ સાધકમાં હોય જે તે દિવ્ય પ્રેમનો રગ તથા તેનું લક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે અને એક વાર યોગ તરીકે તેમાં પ્રવેશ થઈ ચૂકે છે એટલે તો પછી દિવ્ય પ્રેમની આંતર વાસ્તવિકતાના તથા તેની તીવ્ર અનુભૂતિના રૂપમાં તે પલટાઈ જાય છે. પરંતુ એના કરતા વધારે નિકટ સાન્નિધ્યવાળા ભક્તિયોગમાં આ દિવ્ય પ્રેમથીજ આરભ થાય છે અને બીજી કોઈ પણ પ્રક્રિયા કે સાધનાનો આશ્રય લીધા વિના જ, પ્રેમભાવની કેવળ વ્યાકુળતાવડેજ ઈષ્ટપ્રાપ્તિ કરવામાં આવે છે. અન્ય સર્વે વસ્તુઓ આની મજે છે ખરી;— પરંતુ તે સર્ણી બીજમાંથી

જેમ પત્ર અને પુષ્પ આપોઆપ અંકુરિત થાય છે તેવી રીતે આવે છે. જે અન્ય વસ્તુઓ આવી મળે છે તે કાર્મ પ્રભુપ્રેમનો વિકાસ કરવા માટેના, કે તેની સાર્વકતા પ્રાપ્ત કરાવવાના સાધન તરીકે નહિ, — પરંતુ અંતરગતમાં આપોઆપ વૃદ્ધિ પામતા પ્રેમના પ્રસાર તરીકે મળે છે. સામાન્ય માનવજીવનમાં ગત થયા છતાં પોતાના અંતરની ગહન વનરાજીની નજીકની વીચિકા પાછળથી જ્યારે ભગવાનની વાંસળીનો મધુર સાદ માનવને સંભળાય છે અને પોતાની જાતના ઉપરનો કાખૂ ગુમાવી જ્યાં સુધી એ દિવ્ય વેણુના વગાડનારની પાછળ પોતે પડે નહિ, તેને પકડી કાઢે નહિ, અને તેને પ્રાપ્ત કરે નહિ, ત્યાં સુધી તેને સતોષ કે શાતા વળતી જ નથી. આવી અવસ્થા જ્યારે થાય છે ત્યારે ઉપર જીણાવેલો પ્રેમનો પથ તે અનુસરે છે. અતરાત્માં અને હૃદયમાં રહેલ આ શક્તિ, તત્ત્વતઃ સસારના પદાર્થો પ્રત્યે વિમુખ થઈ નિષ્પિણસૌંદર્ય અને આનંદના ધામ રૂપ પ્રભુ પ્રત્યે વળતી પ્રેમ-શક્તિ જ હોય છે. આ પ્રણય-ખેલમાં સર્વે ઊર્મિઓને અને ભાવોન્માદોને, સર્વે પ્રકારની ચિંતાવસ્થાઓને અને કામનાનો કાંઈ પરમ ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવા સારુ એકાગ્ર થયેલ પ્રેમના અનુભવોને — અને તે પણ માનવપ્રેમને માટે શક્ય એવી તીવ્રતાની અને વેગની અવધિના કરતાં તો સો ગણા વધારે તીવ્ર અને વેગવાન અનુભવોને — સ્થાન હોય છે. પ્રેમની એ અવસ્થામાં એટલે અનુગમમાં સાધકનો સમસ્ત પ્રાણુ કુખ્ધ થઈ જાય છે, પોતાની દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ ન થયેલ એવા કાંઈ દિવ્ય દર્શનવડે તેનું જીવન આલોકિત થઈ જાય છે, હૃદયની અભીપ્સાના એક માત્ર લક્ષ્યને માટે અસંતુષ્ટ તૃષા તેનામાં સતત જાગ્રત રહે છે અને જીવનના એક જ કાર્યમાથી જે કાંઈ વિચ્છેદ કરાવે તેના પ્રત્યે તીવ્ર અસહિષ્ણુતા તે અનુભવે છે, અને પ્રિય પદાર્થની

પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને લઈને તેને ઉત્કટ શોક થાય છે, અતે એક જ રૂપમાં નિખિલસૌંદર્ય તથા આનંદનું તેને સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. અને તેમા પણ, પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાઓમાંની સર્વે હાજર હોય છે : ચિંતન અને પ્રેમના પાત્રમાં લય, મિલન, સાર્થકતા અને આલિંગનનો આનંદ, વિરહનો શોક, પ્રણયરોષ, ઉત્સુકતાનાં અશ્રુ, પુનર્મિલનનો વિરૂદ્ધ આનંદ, આંતર-ચૈતન્યના એટલે અંતરાત્માના એ પરમ મહાકાવ્યનું ક્ષેત્ર માનવહૃદય બની રહે છે. પરંતુ જોકે આધ્યાત્મિક રૂપાંતર વધારે ને વધારે અનુભવનાર તથા આત્માના ન્યોતિર્દાયી વિકાસને પ્રકટાવનાર ક્રમગરૂપ તે હૃદય હોય છે. આ પ્રણય-ખોજનું મૂળ સામાન્ય માનવભાવોની ઉચ્ચતમ શક્યતાઓથી જેમ ઘણું પર હોય છે, તેજ પ્રમાણે તેના અતિમ આનંદ તથા “મસ્તી” કંપનાથી તથા વાણીથી પણ અતીત હોય છે, કારણકે એ આનંદ દિવ્ય હોઈ માનવ-બુદ્ધિને માટે અગોચર છે.

લક્ષિયોગમાં માનુષી સંબંધોના સ્વીકારની સાર્થકતા;
પ્રભુનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

હિંદની લક્ષિભાવનામા આ દિવ્ય પ્રેમ ઘણા જ સમર્થ સ્વરૂપોમાં પ્રકટ થયેલો છે. એ સઘળાં સ્વરૂપો કાવ્યનાં સૂચકા (પ્રતીકા) — ખરું જોતા કેવળ પ્રતીક માત્ર જ નહિ, પરંતુ અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં પ્રકટ ન કરી શકાય એવા કોઈ સત્યના નિકટ પ્રવાહકો — છે. એ પ્રેમ માનુષી સબંધોના ઉપયોગ કરે છે તથા દિવ્ય વ્યક્તિને કેવળ રૂપક તરીકે નહિ, પરંતુ પરમ આનંદ અને સૌંદર્ય-સ્વરૂપ પરમાત્માના પોતાના પાર્થિવ શરીર તથા આકાર તરીકે અનુભવે છે, કારણકે પરમ સૌંદર્ય અને આનંદધામ પ્રભુ તથા માનવ-આત્મા

વચ્ચે દિવ્ય સંબંધો શક્ય છે, અને ખરું જોતાં સર્વે માનુષી સંબંધો એ દિવ્ય સંબંધના અપૂર્ણ, પરંતુ વાસ્તવિક પ્રકારે જ હોય છે. સૌંદર્ય તથા આનંદ એ બંને કંઈ અગ્નિરૂપ, ઇન્દ્રિયોને અગોચર એવી કોઈ કેવળ મનોમય, સૂક્ષ્મ સારીરધારી સત્તાના વિચારમય ઘાટ, અથવા તો તેના કેવળ ગુણો નથી પરંતુ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ભગવાનનું સ્થૂળ રૂપ તથા તેનો દેહ એ સૌંદર્યનો તથા આનંદનો બનેલો હોય છે ભક્તનો આત્મા કોઈ જીવંત પ્રભુ માટે તલસે છે, કારણકે જીવન સંજ્ઞાના મૂળમાં કોઈ એકાદ વિચારની કે મનોમય સત્ત્વની અથવા તો સત્ત્વની કોઈ મિત્રગત— નિગાહર સ્થિતિ માત્ર રહેલી નથી, પરંતુ વાસ્તવિક પિંડધારી સત્ આત્મા રહેલ છે તેથી કરીને દિવ્ય પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં અતરાત્માના પ્રાણને સંતોષ થાય છે જે વિધિવિધ સંબંધોમાં તેને પોતાની જાત મળી આવે છે તથા જેમનાદ્વારા તે પોતે પ્રકટ થાય છે તે સવળા માનુષી સંબંધો આ દિવ્ય ભક્તિમાં સંપૂર્ણપણે સાર્થક થાય છે અને તેથી કરીને તે સંબંધોમાંના કોઈ પણ એકનો કે સર્વેનો આશ્રય લઈને પ્રિયતમ રૂપ પ્રભુની શોધ કરી શકાય છે,—જે કે જે સંબંધોમાં ભાવો-માદની પગ- કાઢાને ધ્યાન હોય છે તેમનાવડે તેની ખોજ પણ સૌથી વધારે ઉત્કટતા સહિત થઈ શકે છે તથા તેની પ્રાપ્તિમાં પણ સૌથી વધારે તલસ્પર્શી નિગતિશય આનંદની અનધિ અનુભવાય જે પ્રિયતમને માટે ભક્ત પોતાના અતરમા જોડો ઊતરીને ખોજ કરે છે અને તેથી સર્વે માનવોથી દૂર, અતરમાં એકત્ર થયેલી સમગ્ર ચૈતન્યની એકાગ્રતાવડે અતરાત્માની જ અદર તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પરંતુ માનવ-આત્માનો એ પ્રિયતમ જ્યાં જ્યાં પોતાનો

આવિર્ભાવ કરે છે ત્યાં ત્યાં પણ ભક્ત તેનાં દર્શન કરે છે તથા તેને ચઢાય છે. ભક્તને જે પ્રેમનો ઉપભોગ મળે છે તે વિશ્વપ્રેમ રૂપે બહાર વહેવા માટે છે. જીવનસમસ્ત એ વિશ્વપ્રેમના આનંદના પ્રસાદ રૂપ બની રહે છે, અને સ્થૂલ જગતનો બાહ્ય દેખાવ, તેનું દૃશ્ય રૂપ, માનવની સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોતે ગોચર તેનું જે રૂપ હોય છે તેનાથી તદ્દન જુદું જ બની જાય છે. દિવ્ય આનંદની લીલારૂપે ભક્ત વિશ્વને અનુભવે છે, અને માનવ તથા ભગવાનના સનાતન મિલનના સ્વર્ગીય આનંદમા સમસ્ત વિશ્વ લય પામી જાય છે.

*

પ્રકરણ પમું

પ્રભુનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો પ્રશ્ન : આધુનિક ચિંતનની દિશા,
બિનઅગતતા પ્રત્યે

પૂર્ણયોગ જેવો સમન્વયસાધક યોગ જેમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો કેવળ સમાવેશ માત્ર નહિ પરંતુ સમન્વય થવો જોઈએ, તેમાં પ્રભુના વ્યક્તિત્વનો સુરક્ષી અને અગવડભર્યો પ્રશ્ન એકદમ ઉપસ્થિત થાય છે જ આધુનિક ચિંતનની દિશા વ્યક્તિત્વની કિંમત ઉતારી પાડવા તરફ વધારે નમે છે જીવનની અટપળી ઘટનાઓ પાછળ આધુનિક ચિંતનને ફક્ત અપૌરુષેય - બિનઅગત - યાને વ્યક્તિત્વહીન શક્તિ, તમોઘન્ટ આધિર્ભાવ જ કેવળ દેખાય છે અને એ વ્યક્તિત્વવિહીન શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય કુદરતી બળો અને તટસ્થ નિયમોનકે કરે છે એવી પણ સમજૂતી છે અને આ વ્યક્તિત્વ સિવાયની વિરાટ શક્તિની મહાન ગતિના મોજા ઉપર પાછળથી ચનારી ગૌણ, ખડિત અને ક્ષણિક ઘટના તરીકે જ વ્યક્તિત્વ દેખા દે છે આ વ્યક્તિત્વવિહીન બળમાં પણ એક પ્રકારનું ચૈતન્ય છે એમ સ્વીકારતા પણ એ ચૈતન્ય બિનઅગત, અનિશ્ચિત અને તત્ત્વતઃ અવાસ્તવિક, કેવળ સૂક્ષ્મ, મનોદેહધારી સુણો કે શક્તિઓ સિવાય તદ્દન શૂન્યમય છે, બાકીનું સર્વ પરિણામમાત્ર છે, ગૌણ ઘટનારૂપ છે આ આધુનિક ચિંતનને પશ્ચિમામે દોરાવલા સિદ્ધાંતો તદ્દન સામે છેડેથી રાફ્યાત કરીને આત્મીય આર્યમીમાસાઓએ પણ તારવી કાઢ્યા હતા તેણે વ્યક્તિત્વહીન

એટલે જિનંગત — સતને આદિ અને સનાતન સત્ય તરીકે સ્વીકારીને શરૂઆત કરી; એમા વ્યક્તિત્વ તો કેવળ માયા જ હોય, અથવા તો, બહુબહુતો મનકલ્પિત ઘટના જ હોઈ શકે.

આધ્યાત્મિક જીવનનું સત્ય વ્યક્તિત્વ કે અવ્યક્ત ?

પરંતુ ઊભટ પસે, જે ભગવાનના વ્યક્તિત્વની વાસ્તવિકતા — તે પણ માયાની ભ્રમણા નહિ પરંતુ વાસ્તવિક — સાચી વાસ્તવિકતા — તરીકે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો ભક્તિયોગ જ અશક્ય બની જાય છે. પ્રિયતમ અને પ્રિયા વિના પ્રેમ ક્યાથી સભવે ? અને આપણુ વ્યક્તિત્વ એક ભ્રમણા — માયા એટલે મિથ્યા જ હોય અને જે પરમ પુરુષના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે આપણી ભક્તિ ક'લોલ કરતી વધે છે તે પોતે પણ માયાનો જ પ્રાથમિક પ્રકાર હોય, અને આપણે એ પ્રમાણે માનતા હોઈએ તો પ્રેમ અને ભક્તિવદના એ સઘળાને એકદમ તિલાંજલિ જ આપવી જોઈએ. અને કદાચ એ ભાવ જીવે તો પણ શુદ્ધિનાં શુષ્ક ને સ્પષ્ટ સત્યોનો પોતાના મગજૂત ધડકારાવડે ઈન્કાર કરનાર હૃદયની તર્કવિરોધી ઊર્મિ તરીકે જ જીવી શકે. આપણા પોતાના મનના જ પડછાયાને, અથવા તો સત્યની જ્ઞાનાગ્નિપ્રખર દષ્ટિ સમક્ષ લોપ થઈ જતી વિશ્વની ઘટનાને ચઢાવુ શક્ય હોઈ શકે, પરંતુ શુદ્ધિ-પૂર્વક આચરેલ આત્મવચના ઉપર મુક્તિના માર્ગનો ખાચો ચણી શકાય નહિ. જે ભક્ત હોય છે તે સાચે જ આ શુદ્ધિની શકા-ઓને અનુમતિ આપતો નથી. તેના હૃદયમા દિવ્ય જ્ઞાન જત્રત થાય છે — તેને સત્યનું દર્શન હૃદયમાં થવા માડે છે, અને તેના હૃદયમાં થતી એ જ્ઞાનન્યોતિ તેને માટે પૂરતી હોય છે. પરંતુ પૂર્ણયોગના સાધકે તો સનાતન અને અતિમ સત્યનું જ્ઞાન મેળવવું

જરૂરનું છે, અને પડખાવાના આનંદમાં જેનટ સુધી તેણે ગહેયું ન
જોઈએ જો અવ્યક્ત, નિર્ગુણ જ એક માત્ર સનાતન વાસ્તવિકતા
હોય તો પછી એક સુદૃઢ સમન્વયમા વ્યક્તિત્વ તથા અવ્યક્તિત્વને
બેગા કરવા અસંભવિત જ છે. બહુમુખી તે કિંચ વ્યક્તિત્વને
સૂચક તરીકે, એક સમર્થ અને અસરકારક બનાવટ તરીકે, અથવા
તો કંપનાકૃતિ તરીકે ગણી શકાય પરંતુ અતે તો આધારે એ
સ્થિતિનો ત્યાગ કરી તેનાથી પર થઈ જવું પડશે, તથા અંતિમ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરવા માટે તો ભક્તિનો તેણે સદતર ત્યાગ કરી દેવો પડશે નિઃ
કાર નિરંજન, નિર્ગુણ વાસ્તવિકતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સમગ્ર
ચૈતન્યમાથી — સર્વે કણોમાથી — સર્વે સૂચકો, મૂળ્યાકનના ધોગણો
ને ચૈતન્યમા રહેલી સવળી સામગ્રી ખાલી કરી નાખવી જોઈએ

બુદ્ધિની શંકાઓ દૂર કરવાની જરૂર, સ્મૃતિના ઉપર આધાર
રાખવાની અગત્ય, પ્રાણ તથા ચિત્તની ઉપયોગિતા

આગળ આપણે કહી ગયા છીએ કે આપણું મન જેને વ્યક્તિત્વ
અને અવ્યક્તિત્વ કહે છે તે બંને લગવાનના જુદા જુદા સ્વરૂપો
છે અને તે બંનેનો તેના ચૈતન્યમા સમાવેશ થાય છે એ સામ-
સામી દિશાએથી આપણને દેખાતી એક જ વાસ્તવિકતા આપણી
દૃષ્ટિમા એ જુદા સ્વરૂપો લે છે તથા એ બંનેમા આપણે જુદા
દ્વારોવડે પ્રવેશ કરીએ છીએ ભક્તિના માર્ગનું અનુસરણ કરવા
જતા, તથા પ્રેમની સહજ રકુગણનો સ્વીકાર કરતા, અથવા તો
દિવ્ય મિલનના આનંદનો ઉપભોગ કરવા જતા, બુદ્ધિની શંકાઓ
આપણા ઉપર હુમલો કરે તેનાથી બચવા માટે, ઉપર જણાવેલ
સત્ય આપણે વધારે સ્પષ્ટતાથી જોવું જરૂરનું છે ભક્તિના અંતિમ
આનંદની અનુભૂતિ થતા બુદ્ધિની એ શંકાઓ સરી પડે છે જ,

પરંતુ જે આપણું મન મીમાંસકવૃત્તિથી ભરેલું—અતિ ભારે થયેલું હશે તો આનંદપ્રાપ્તિના લગભગ ઉમરા સુધી શંકાઓ આપણી પાછળ પડે છે. એટલે બુદ્ધિની તથા તર્કપ્રધાન મીમાંસક-વૃત્તિની મર્યાદા જાણી લઈને શંકાઓની જેમ બને તેમ જલદી નિવૃત્તિ કરવી એ વધારે સારું છે. તર્કપદ્ધતિનો આશ્રય લેનારી બુદ્ધિની સત્યપ્રાપ્તિ કરવાની પદ્ધતિ પરિમિત છે એટલું જ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિવડે આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના ઉકેલ શોધતાં જે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો થાય છે તે પણ પરિમિત હોય છે. એટલેકે, આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચતમ અને વિશાળતમ સમગ્રતા એવા સાક્ષાત્કારોમાં આવી જતી નથી. વિવેક કરનારી તર્કશક્તિ કરતાં આધ્યાત્મિક સદ્ગુણજ્ઞાનશક્તિ અને સ્મૃતિ વધારે જ્યોતિર્મય માર્ગદર્શક નીવડે છે, અને એ મુકુરણ જ્ઞાન આપણને તર્કશક્તિ-વડે જ કેવળ નહિ, પરંતુ આપણા આધારના અન્ય કરણો—હૃદય તથા પ્રાણુવડે પણ પોતાની સમ્બાધની પ્રતીતિ આપે છે. એ સર્વેને ગણુત્રીમા લે અને તેમના પ્રત્યેકના વિસવાદી સત્યમાં મંવાદ યથાપન કરે તેનું નામ પૂર્ણ જ્ઞાન. હૃદય તથા પ્રાણુ એ બંનેમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યનો સ્વીકાર કરીને તથા પોતાની સામગ્રીમાં તથા કરણોની પરપગમાં પોતે પૂર્ણ રહેવાની ના પાડે તથા હૃદય અને પ્રાણુ બંનેનું નિરપેક્ષ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ઝાંકે તો બુદ્ધિ પોતે પણ વધારે ઊંડા આધ્યાત્મિક મંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

બુદ્ધિના ધર્મો; મનોમય સ્વરૂપોમાં સત્યને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન; મનમાં પ્રાપ્ત થતી સચ્ચિદાનંદની વ્યાખ્યા—
માત્ર સત્નો સ્વીકાર; શૂન્યાવસ્થા

વિચારોમાં ગતિ કરવી એ મીમાંસકવૃત્તિવાળી બુદ્ધિની પ્રકૃતિ છે. અને આપણી વ્યક્તિચેતના તથા આપણા પ્રાણુના ઉપર

અસર ઉપગતવનાર તેમનાં સ્થૂલ પ્રતીકાના કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારની મનોમય વાસ્તવિકતા વિચારોને અર્પણ કરવી એ વિચારોનું કાર્ય છે. એ સ્થૂલ પ્રતીકાને અને વિચારનાં મૂર્ત પ્રતિનિધિઓને પણ તદ્દન જરૂર જોટલી જ અને સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યામાં ઉતારી દેવા અને એ વ્યાખ્યાઓને પણ વધારે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપી કાઢ અતિમ, નિરપેક્ષ, મનોમય સ્વરૂપમાં તેમને રજૂ કરવા એ જીહ્વિનો સ્વભાવ છે. વિશુદ્ધ જીહ્વિની દિશા પ્રાણુથી, એટલેકે જીવનથી દૂરગામી હોય છે. સ્થૂલ પદાર્થોના વિશે નિર્ણય કરવામાં પણ આપણા વ્યક્તિત્વના ઉપર તેમની જે અસર થાય છે તેનાથી મુક્ત થઈને, તેની પાછળ જે કાંઈ સામાન્ય અને ખિનગત સત્ય આવી ગહેંડુ હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન જીહ્વિ કરે છે. એ જાતના સત્યને અસ્તિત્વના વાસ્તવિક સત્ય તરીકે અથવા તે વાસ્તવિકતાની વધારે જીંચી અને ચિરસ્થાયી કક્ષા તરીકે ગણવાની જીહ્વિની વૃત્તિ હોય છે. આમ હોવાથી, જીહ્વિ ન્યારે પોતાની અતિમ પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે એ તદ્દન ગ્વાભાવિક છે કે, તે કેવળ અન્યક્તિત્વ અને નિગપેક્ષ મનોમયતામાં જ જઈને વિગમે. પ્રાચીન મીમાંસિકો અહીં જ આવીને અટક્યા છે. તેમણે સર્વ પદાર્થોના ત્રણ મનોમય તત્ત્વો શોધ્યાં - સત્, ચિત્ અને આનંદ. આ ત્રણ તત્ત્વોમાના પ્રથમના ઉપર આધાર રાખનાર બીજા બેનો લય કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા. સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ ગણાતા પ્રથમ તત્ત્વ સત્માં તેઓ ચિત્ તથા આનંદનો લય કરતા. સર્વ પ્રકારના મન્યાકનનાં સાપેક્ષ ધોરણો, સર્વે સ્વરૂપો અને પ્રતિનિધિત્વવાળા તત્ત્વો જેમાંથી બાતલ થઈ ગયા છે એવી વિશુદ્ધ સત્ની કેવળ નિર્ગુણ, નિરંજન અવસ્થામાં તેઓ સર્વ પદાર્થોનો લય કરતા - એમાંથી બાકી રહેતી એક અનંત, કાલાતીત સત્ માત્રની

ઘટના. આ અવસ્થાથી પણ વધારે આગળ એક ડગલું માનવ-
શુદ્ધિને માટે શક્ય છે, અને બૌદ્ધ દર્શનમાં તેણે તે ડગલું પણ
ભર્યું. શુદ્ધિએ શોધી કાઢ્યું કે સત્તની એ અતિમ ઘટના પણ
આખરે કોઈ એક વાસ્તવિકતાને રજૂ કરનારી, તેનું સ્વરૂપ પ્રકટ
કરનારી ઘટના છે. તેના પણ તેણે ધન્કાર કર્યો અને પરિણામે
અભાવાત્મક, અથવા તો સનાતન અનિર્વાચ્યતાવાળી અનતશૂન્યા-
વસ્થા તેણે પ્રાપ્ત કરી.

ચિત્ત તથા પ્રાણની પ્રભુના વ્યક્તિરૂપને માટે માગણી

પરંતુ આપણામાં જે ચિત્ત—હૃદય તથા પ્રાણ હોય છે
તેમનો નિયમ તદ્દન કોઈટો જ છે. એમનાથી વિચારમય, કેવળ
મનોમય સ્વરૂપોમાં જીવી શકાતું નથી. જે વસ્તુઓ સ્થૂલ ધન્દિયો-
વડે ગ્રાહ્ય હોય, અથવા તો ગ્રાહ્ય કરી શકાય તેવી હોય, તેમનામાં જ
પ્રાણ તથા ચિત્તને પોતાનો સતોષ દેખાય છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ,
મનવડે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તેઓ જે વસ્તુની શોધમાં હોય છે
તેને શુદ્ધિની પેઠે સૂક્ષ્મ, મનોમય, ગગનવિહારી વિવેકશક્તિનો
ઉપયોગ કરીને—એટલે કે, બેદ પાડીને તથા તેની વ્યાખ્યા કરીને
—તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરવા માગતા નથી. વળી વિચારતત્ત્વપ્રધાન
મનનો કે અવ્યક્ત નિર્ગુણ સત્નો સતોષ તેમને જોઈતો હોતો
નથી. પરંતુ આનંદ અને તેના દૈતન્યની બીજી શક્તિઓ જેને
વાસ્તવિક છે એવા આપણામાં રહેલ સચેતન વ્યક્તિત્વના—પછી
તે વ્યક્તિત્વ સાત હો કે અનંત હો—આનંદને અને તેની ક્રિયાને
તે પ્રાપ્ત કરવા માગે છે. એટલે જ્યારે માનવનું હૃદય તથા તેના
પ્રાણ પ્રભુપ્રત્યે વળે છે, અનંતને પ્રાપ્ત કરવા મત્ન કરે છે,
ત્યારે કેવળ મનોમય, અશરીરી, નિર્ગુણ, સત્ અથવા તો શૂન્યમય

અસત્ત્વી કે નિર્વાણની અવસ્થાને બદલે સતપુરૂષ—ચૈતન્ય પુરૂષને—કેવળ અપૌરુષેય ચૈતન્યતત્ત્વમાત્રને નહિ—તે સ્વીકારે છે. વળી એ સતપુરૂષ, એ, ચૈતન્ય પુરૂષ, કેવળ સત્તા એટલેકે અસ્તિત્વભાંધી ઉદ્ભવતા શુદ્ધ, અવ્યક્ત આનંદથી ભરેલો હોતો નથી, પરંતુ ‘હું હું’ એવી અનંત, આનંદમય અસ્મિતાવાળો — આનંદમય પુરૂષ—પણ છે. વળી, સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ તત્ત્વોમાંથી ચિત્ અને આનંદનો કેવળ નિરંજન, સત્-સ્વરૂપમાં લય કરવો એ પણ ઉદ્ધવ તથા પ્રાણુને ગમતો નથી. ત્રણેને એક જ સ્વરૂપમાં જોવાનો તેનો આગ્રહ હોય છે, કારણકે અસ્તિત્વનો માને જીવનનો આનંદ એ તેમની સૌથી ઉચ્ચ શક્તિ છે, ને ચિત્શક્તિ વગર આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. સર્વાનંદમય ને નિખિલસૌંદર્યનિધિ એવા શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ દિવંતા પ્રેમધર્મોમાંના સૌથી વધારે ભાવમય ધર્મમા બિરાજે છે તેનું મહત્ત્વ પણ આ છે.

બુદ્ધિમાં પ્રભુના વ્યક્તિસ્વરૂપની માગણી;—સગુણ તથા નિર્ગુણ

બુદ્ધિ પણ આ દિશાનું અનુસરણ કરી શકે છે પરંતુ તેમ કરતાં તે વિશુદ્ધ બુદ્ધિ મટી જાય છે. તે કંપનાશક્તિને પોતાની મદદમાં લે છે અને મનોમયરૂપો ધડનાર શિલ્પી બને છે, પ્રતીકો અને સૂચકો સર્જે છે, આધ્યાત્મિક ક્ષાંતી વિધાયક તથા કવિ બને છે. આ પ્રમાણે કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન મીમાંસા પણ સગુણનો, અર્થાત્ પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે ખરી, પરંતુ તે પરમ અને વિરાટ સૂચક અથવા તો પ્રતીક તરીકે, ‘સગુણની પેલી તરફ રહેલી વાસ્તવિકતા પ્રત્યે જાઓ. એટલે તમે નિર્ગુણને—શુદ્ધ અવ્યક્તને પ્રાપ્ત કરશો’ એમ તે કહે છે. સામી બાજુથી

સગુણના ચડિયાતાપણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એ મીમાંસા કદાચ એવી દલીલ કરે કે અવ્યક્ત અને નિરંજન તત્ત્વ તો સગુણ અને વ્યક્તને કાર્ય કરવાની સામગ્રી માત્ર પૂરી પાડે છે. એટલેકે, એ અવ્યક્તમાથી સર્વ સામગ્રી લઈને સગુણ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો — જેવાં કે ચૈતન્ય, આનંદ, સત્, વગેરે જેમના વડે પોતે વ્યક્ત થાય છે તે, — પ્રકટ કરે છે. નિર્ગુણ અથવા અવ્યક્ત એટલે દેખીતી અભાવાત્મકતા જેમાંથી સગુણ પોતાના સનાતન, ભાવાત્મક વ્યક્તિત્વના અનંતકોટિ વિશ્વરૂપી વિકારો પ્રકટ કરી ગયો છે તે. આ જોતાં આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે માનવમાં રહેલ એ અધ્યગુણો, — અથવા તો બુદ્ધિને અધ્યગેરણાનું નામ આપવું ન હોય તો — જીવનમાં રહેલી એ સાહજિક શક્તિઓ, — એક જ સત્યને પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈ ગયેલી હોવી જોઈએ.

બુદ્ધિની તથા ચિત્તની અને પ્રાણની માગણીની અગત્ય

બુદ્ધિના વિચારો અને તેની વિવેકશક્તિનું કાર્ય તથા માનવ-હૃદયની અને પ્રાણની અભીપ્સા — બન્નેની પાછળ રહેલા સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના એ બન્ને કરણો છે. આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર એ બન્નેને સકારણુ ઠેરવે છે, જે દિવ્ય નિરપેક્ષતાની તેઓ બોજ કરે છે તે બન્ને શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરે છે. છતાં, અન્યવ્યતિરેકતા-પૂર્વક, અન્ય સર્વેનો ત્યાગ કરીને, એકતુ જ લાલન કરવામાં આવે તો તેના પોતાના સાહજિક ગુણની અને લાક્ષણિક ઉપાયની મર્યાદાથી તેને પોતાને જ અડચણ થાય છે. આમણા પાર્થિવ જીવનમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે હૃદય તથા પ્રાણનું અન્ય કરણોને ભોગે અનુસરણ કરવામાં આવે છે તો કોઈ પણ આલોકિત

પરિણામ કે સિદ્ધિ પ્રત્યે તે આપણને લઈ જઈ શકતા નથી તેમ બીજી બાજુએ, કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન પ્રકૃતિ પોતે અતડી, મનોમય સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં જ રાચનારી અને અશક્તિમાન બની જાય છે અથવા તો વધ્ય વિવેચકતા કે શૂંક માનિકતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એ સર્વે કણોની સુપ્રમાણ સૂરતા અને યોગ્ય સુમેળ સાધવો એ માનવકર્મના અને માનસના મહાન કાવડામાનો એક વિકટ કાવડો છે

આધારનો સુમેળ સાધનાર સ્મૃતિની જ્ઞાનશક્તિ

બુદ્ધિ હૃદય અને પ્રાણ એ ત્રણેનો સુમેળ સાધનારી શક્તિ એ ત્રણેથી પર રહેલી સહજજ્ઞાનની શક્તિ એટલેકે સ્મૃતિ છે પરંતુ તેમાં પણ બુદ્ધિના ઉપયોગમાં આવનાર સહજજ્ઞાન અને પ્રાણ તથા હૃદયમાં કાર્ય કરનાર સહજજ્ઞાન — બન્ને જુદાજુદા હોય છે અને આપણે અન્યને જ્ઞાત કરીને કેવળ એકનું જ અનુસરણ કરીશું તો આપણી સ્થિતિ પૂર્વે હતી તેરી જ રહેવાનો સભવ છે સહજજ્ઞાનની શક્તિને પરિણામે, ચિત્ત અને પ્રાણ જેવા આપણા ચૈતન્યના ઓછા જ્ઞાનવાળા કણો કયું તત્ત્વ, કઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે, આપણે વધારે નિકટતાથી જાણી શકીશું એટલું જ નહિ પરંતુ તે દરેન્ની છૂંછૂં માગણીને પણ જાણી શકીશું પરંતુ સ્મૃતિની અથવા સહજજ્ઞાનની આ શક્તિ આપણા આધારના સર્વે કણોને પોતાના કાર્યનો લાભ આપી શકે કે, — કારણકે સ્થૂલ શરીરમાં પણ સહજજ્ઞાન રકુરી શકે છે — તે હકીકત પણ સ્મૃતિની એ શક્તિ એકવાચી કે અન્ય-ચતિરેક કરનારી નથી, પરંતુ સમગ્ર સત્યની શોધક છે એમ પૂરવાર કરે છે આપણે તો આખા આધારમાં રકુરતા સહજ

જ્ઞાનને,—આપણી પ્રકૃતિનાં છટાછટા કણોમા આવે તેને જ કેવળ નહિ, અથવા તો તેના સરવાળાને પણ નહિ — નિમ્ન પ્રકૃતિનાં કરણોથી ઉપરની ભૂમિકામા, તેના જે પ્રાથમિક, આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો હોય તેનાથી પણ ઉપર જઈને સ્મૃતિની પોતાની જન્મભૂમિ જે અનંત અને અપરિમેય ‘સત્યનુધામ છે’—જનસ્ય સ્વે દમે,—(ઋગ્વેદ) તેમાં ઊર્ધ્વગતિ કરીને સત્ય શુ છે તે જાણવાનો પ્રશ્ન કરવો જોઈએ એ અનંત સત્યની ભૂમિકામા સર્વ-સત્ પોતાનું અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાચીન વેદ જ્યારે ઉદ્દગાર કાઢે છે, “કલેન જનમપિહિત ધ્રુવ...દશ શત સહ તસ્યુ સ્તદેકમ્ ।” (ઋગ્વેદ) કે “સત્યવડે ધ્રુવ સત્ય ઢકાર્ધ રહેલું છે, (નિમ્ન ભૂમિકામા આપણને જેનું સ્ફુગ્ધુ જ્ઞાન થાય છે. તેમાંડે સત્-માત્રનું સનાતન સત્ય ઢકાર્ધ રહેલું છે) ત્યાં ઊર્ધ્વ સત્યલોકમા દશ હજાર જ્યોતિષો એક થઈને ઊભી રહે છે, તે એક છે.” ત્યારે સત્યની એ ઊર્ધ્વ ભૂમિકાનો તે નિર્દેશ કરે છે.

સ્મૃતિવડે પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનમાં અંતિમ સત્યની એકતાનો અનુભવ

આધ્યાત્મિક સ્મૃતિજ્ઞાન અથવા સદ્જ્ઞાન હમેશા વાસ્તવિકતાને જ પ્રાપ્ત કરે છે, આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનો એ જ્યોતિર્ભય પુરોગામી ખજાનાહક છે, અથવા તો તે સાક્ષાત્કારની પોતાની જ્ઞાન-શક્તિવડે પરિપ્તુત જ્યોતિર્રૂપ છે. આપણા માનસની ખીજ શક્તિઓ જે વસ્તુની શોધ કરવાને મથન કરી રહી હોય છે તેને સદ્જ્ઞાનની શક્તિ જુએ છે, સ્પષ્ટતાથી તેનું દર્શન કરે છે. શુદ્ધિના મનોમયદેહધારી પ્રતિનિધિરૂપ વિચારોમા તથા હૃદય અને પ્રાણના પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિરૂપ ઘટનાઓમા તથા પદાર્થો વગેરેમા

રહેવ મુવ સત્યને તે પ્રાપ્ત કરે છે એ મુવ સત્ય વ્યવહારથી સુદૂર,
કેવળ વિચારમય અથવા તો બહિર્દષ્ટિને દેખાય તેવું અપૂર્ણ હોય
નથી એ મુવ સત્ય એવું છે કે તેના માનસના આવિર્ભાવની બે
બાજુઓ આપણને હિપ્ત જણાવી તેમ બેવડી દેખાય છે આપણા
માનસનાં સર્વે કંઠે ભાહોભાહો તકરાવ કરવી બંધ કરીને ઊર્ધ્વ
ભૂમિકામાંથી આવતી જ્ઞાનજ્યોતિષે આયોગિત થાય છે ત્યારે
આપણા સમગ્ર ચૈતન્યની સ્મૃતિ સ્ફુરણશક્તિ જે સત્યનું દર્શન
કરે છે તે નીચે પ્રમાણે કે આપણુ આખું માનસ જે સત્યની
પ્રાપ્તિને માટે ઝંખી રહ્યું છે, જેને માટે તે પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે,
તે સત્ય એક જ છે અવ્યક્ત નિર્ગુણ એક સત્ય છે, વ્યક્તિત્વ
વાળું સગુણ પણ એક સત્ય કે આપણા માનસની ક્રિયાને બે
ગુદેગુદે ઝેડેથી દેખાતું એક જ સત્ય તે બન્નેમાં વ્યક્ત થઈ ગયું
છે બેમાંથી કેવળ એક જ લાઇશું તો તે આપણને સત્યનો પૂરેપૂરો
ખ્યાન આપી શકે તેમ નથી અને છતાં બેમાંથી ગમે તે એકનો
આશ્રય લઈને આપણે તે સત્યના પ્રત્યે જઈ શકીએ છીએ

અવ્યક્ત અને વ્યક્ત, વિચાર, તથા શક્તિ વગેરેમાં રહેલું

સ્વરૂપ, બુદ્ધિમા સત્, ચિત્, આનંદ સર્વ સ્વરૂપોનું જ્ઞાન

બહારથી જોવા જઈશું તો જાણે એક અપૌરુષ્ય નિરંજન
વિચાર જ વિશ્વમાં સક્રિય થઈ વિનસતો જણાય હ અને તેણે
પોતાના કાર્યની સગવડને જ ખાતર 'મીમામક' વિચારકની
સ્પોનસીપલ ધરના જીભી પ્રી છે બહારથી જોતા વળી એમ
જણાય છે કે વિશ્વમાં જાણે કાઈ અપૌરુષ્ય તટસ્થ શક્તિ કાર્ય
કરી ગઈ હ અને 'કર્તાની કલ્પના તેજ જીભી પ્રે કે વિશ્વ
સમન્વય કાઈ મિનઅગત સત્તા કાર્ય કરી ગઈ હ કાઈ, સચેતન—

પોતાપણાવાળા તથા અગત આનંદ માણી શકે તેવા, વ્યક્તિરૂપી અસત્ય આભાસનો તે ઉપયોગ કરે છે પરંતુ ખીજી બાજુથી જોઈશું તો વિચારોદ્ધાર મામાસક એટલે જાતા પોતે પોતાની જાતને પ્રમટ કરી રહ્યો છે એમ આપણને લાગશે. તેના વિના વિચારો અસ્તિત્વમાં જ ન આવી શકત, અને આપણે 'વિચાર' એવું નામ પણ કોને આપીએ છીએ? મામાસક એટલે વિચારકની પ્રકૃતિની એક શક્તિનો નિર્દોષ કરવા માટે સૂચક તરીકે જ તે શબ્દ આપણે વાપરીએ છીએ. હૃદય તેની તથા શક્તિ તથા ચિત્તશક્તિનું પોતાની જાતનો આવિર્ભાવ કરે છે તેના સત્, ચિત્ અને આનંદમાં સમગ્ર અને ખડિત, સીધા અને ઊંચા, તથા આગ્ર અને અવગા એવા સર્વે સ્વરૂપોમાં સત્સ્વરૂપ પરમાત્મા પોતાની જાતનો જ વિસ્તાર કરે છે, અને આ તરવોના જે મનો મય, સૂક્ષ્મ, સામાન્ય વિચાર આપણે બાધીએ છીએ તે હૃદયની દિવ્ય પ્રકૃતિની સમ્વિદાનદમય ત્રિવેણી શક્તિના બુદ્ધિએ ધોડેલા પ્રતિકા જ હોય છે આ દૃષ્ટિએ જોતા સર્વે પ્રકારની નિર્ગુણ, અન્યક્ત, બિન્નઅગતતા ઊલ્લસી કદિપત બની જાય છે, અને જીવનની એકેએક ગતિમાં અને ક્રિયામાં, વિશ્વના આણુએ આણુમાં, એક પરમાત્માનો જ પ્રાણ, તેની જ ચિત્તશક્તિ, અને તેનો આનંદ જ વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે એમ આપણને જણાય છે તે એક છે, છતાં અસખ્ય વ્યક્તિ સ્વરૂપોવાળો છે, તે અનંત પરમાત્મા સ્વયં - ચેતનાયુક્ત અને આત્મોત્કાંતિ યાને સ્વોત્કાંતિ કરનાર પુરુષ છે અને દૃષ્ટિર્મિદુરો સાચા છે, — ફક્ત આપણી બુદ્ધિની કાર્ય-પદ્ધતિમાંથી 'કદિપત' એ શબ્દ આપણે ઊછીનો લીધો છે તેને આપણે દેશવટો દેનાનો છે ઉપર જણાવેના દરેક દૃષ્ટિર્મિદુરો ગહેલી તેની પોતાની યોગ્ય વાસ્તવિકતાનો આપણે સ્વીકાર કરનાનો

છે. પૂર્ણયોગના સાધકે આ દૃષ્ટિર્મિદુષ્ટી જોવાનું છે, જેથી કરીને બંને બાજુએથી એક સત્યને જ, એક પછી એક અનુક્રમે અથવા તો એકી વખતે તે પ્રાપ્ત કરી શકે સમાંતર પાટાના ઉપર એકબીજાની જોડે જોડાયેલાં એવાં બે પૈડાંની મુક્તિના જેવી એ ક્રિયા હોય છે. અને ભુદ્ધિના તર્કનો તદ્દન વિરોધ કરનાર, શુદ્ધિના નિયમોને અભરાઈ ઉપર ચડાવનાર, તેને તિલાંજલિ આપનાર, પરંતુ અદ્વૈતમા જે આંતર સત્ય વ્યાપી રહેતું છે તેને વશ વર્તનાર એવી એ બે દૃષ્ટિર્મિદુષ્ટીઓની સમાંતર લીટીઓ અનંતમા ભેગી મળે છે જ.

વ્યક્તિત્વ એટલે શું? તેની બદલાતી સ્થિતિ

આપણે પ્રભુના સગુણ સ્વરૂપને આ દૃષ્ટિથી જોવાનું છે. જ્યારે જ્યારે આપણે વ્યક્તિત્વને વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે ત્યારે પ્રથમ તો આપણા મનમા કાંઈ મર્યાદિત, બહિર્મુખ, અને બેદ-ભાવપ્રધાન વસ્તુનો ખ્યાલ આગળ પડતો હોય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રભુના સગુણ સ્વરૂપનો આપણો ખ્યાલ પણ એવી અપૂર્ણતાવાળો જ હોય છે. શરૂઆતમા, આપણુ પોતાનું વ્યક્તિત્વ એટલે અન્ય સર્વેથી છુટું એક પ્રાણી — મર્યાદિત, મન, શરીર તથા આરિત્રવાળો એક પિંડ, જેને ‘આપણી જાત’ તરીકે આપણે માનીએ છીએ, એટલો જ ખ્યાલ આપણને હોય છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વના પરિમાણો ચોક્કસ અને મર્યાદિત થઈ ગયેલાં હોય છે. અને માનવનું વ્યક્તિત્વ ખરું જોતાં હમેશા બદલાય જ કરતું હોય છે, તો પણ વ્યક્તિત્વની અગવતાના વિચારમા એક પ્રકારની વ્યવહારપૂરતી સકારણના આપે એટલું જ સ્થાયિત્વનું તત્ત્વ હોય છે. ભગવાનને પણ આપણે એવી જ વ્યક્તિ તરીકે કાંપી લઈએ

છીએ,—ફક્ત શરીર વિનાની આ રીતે લગવાન એટલે અન્ય સર્વેથી ભિન્ન, વિશિષ્ટ ગુણથી ભર્યાદિત, મન તથા ચારિત્રવાળી એક જુદી વ્યક્તિ એમ કહે છે શરૂઆતમાં આપણા પ્રામ્ય વિચારોને ભગવાનનું પ્રભુત્વ પણ ખડુ તરંગી અને ફાકાવાળું, માનવ ચારિત્રની જે જુદી આદર્શિત જેવું જણાય છે પરંતુ વિકાસ થતા, પ્રભુના વ્યક્તિત્વની દિવ્યતાને આપણે શક્તિના ચોક્કસ—બાધેલા પ્રમાણવાળી કપીએ છીએ તથા જે ગુણોને આપણે દિવ્ય તથા આદર્શ ગણીએ છીએ તેમનું જ તેના સ્વરૂપમાં આરોપણ કરીએ છીએ તથા બાકીના બધાને છોડી દઈએ છીએ.

પ્રભુના સ્વરૂપમાં માનવે કરેલા અધ્યારોપ

પ્રભુના વિચારમાં ઉપર જણાવી તે મર્યાદાને લઇને પ્રભુના દિવ્ય ગુણો સિવાયના બીજા સર્વે ગુણોનું સેત્રમાં આરોપણ કરીને, અથવા તે આપણને જેટલું અનિષ્ટ કે પાપરૂપ જણાય છે તે સવળું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ માનવમાં છે એમ કહીને તેની સમજૂતી આપીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે જણાય છે કે આ સમજૂતી ખરાબ બધાએસતી નથી, ત્યારે ‘પ્રકૃતિ’નું નામ આપણે જેને આપીએ છીએ તે શક્તિને જોવી કઠવામાં આવે છે અને જે અધમ ગુણો તથા કર્મોના પ્રથક સમૂહ માટે આપણે લગવાનને જવાબદાર ગણવા માગતા નથી તે સર્વેનું એ ‘પ્રકૃતિ’માં આરોપણ કરવામાં આવે છે એનાથી પણ જ્યારે વધારે ઉચ્ચ ખ્યાલ બધાય છે ત્યારે લગવાનમાં મન તથા ચારિત્રનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે તે માનવતા જેવું નથી હોતું માનવ લગવાનને અનત આત્મા તરીકે ગણે છે, છતાં પણ છૂની વ્યક્તિ તરીકે તેને માને છે પ્રભુ એટલે ચોક્કસ દિવ્ય ગુણોવાળી અનત આત્મસ્વરૂપ

વ્યક્તિ. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વના ખ્યાલો આ પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મોમાં જુદા જુદા બધાએલા જાણાય છે.

અવ્યક્તિ અને સર્વેશ્વરવાદઃ ચૈતન્યની ભાવના

માનવ-વિચારનો આ વિકાસક્રમ જોતાં, માનવના જેવા જ ગુણો તથા લક્ષણોવાળા પ્રભુને પૂજવાની આદિ પ્રેરણામાયી અતે આપણે ચર્મચક્ષુવડે જે જગત જોઈ શકીએ છીએ તેની સ્થૂળ પ્રત્યક્ષતાથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવો પ્રભુનો શુદ્ધિજન્ય વિચાર કેવી રીતે આગ્યો તે સમજવાની આ એક રીત છે એમ અથમ દૃષ્ટિએ આપણને લાગે એ સંભવિત છે. પ્રભુના સચુલ્ય વ્યક્તિત્વનો ઈન્કાર કરીને, તથા બિનઅંગત સત્તા અને દૈતરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ શક્તિના પ્રતિપાદનનો પણ ઈન્કાર કરીને, અથવા તો બિનઅંગત, નિર્ગુણ, અવ્યક્ત એવા પુરુષનો કે સમસ્ત જીવનનો અનિર્દેશ્ય ઈન્કાર કરીને, સર્વ પદાર્થને માયાનાં પ્રતીક તરીકે, અથવા તો કાલમા કાર્ય કરી ગોદ્ર ચૈતન્યના વ્યાવહારિક સાત્ય તરીકે સ્વીકારનાર દૃષ્ટિમિદુનું શુદ્ધિવડે ખડન કરવામાં મીમાસક વૃત્તિનાળા અને શકાશીલ ગાનસને બહુ મુશ્કેલી ન નડે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. પરંતુ એકેશ્વરવાદના આ બધા માત્ર મૂર્ત સ્વરૂપો છે. 'વાસુદેવઃ સર્વમ્।' (ગીતા અ. ૭, શ્લોક ૧૯) એવી સર્વેશ્વર-મયતાની ભાવનાવાળા ધર્મો કદાચ ઓછા ઉત્તમ લાગે, પરંતુ વિરાટ-જીવન પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવામાં, તેઓ વધારે વિશાળ સદ્મઆહી હોષ સકલ વિશ્વના સર્વે પદાર્થોનું મૂળ દિવ્ય છે એવી અવ્યક્ત અનુભૂતિ તેમને થયેલી હોય છે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેમણે પ્રભુના અનેક વ્યક્તિસ્વરૂપો કહ્યાં અને એ સર્વોની પાછળ અચિન્ત્ય ઈશ્વરની અસ્પષ્ટ ભાવના પણ તેમણે રજૂ કરી. ઈશ્વર

અને દેવતાઓની વચ્ચેનો સબધ તેમણે સ્પષ્ટપણે કસપેલો લાગતો નથી. વળી સર્વેશ્વરભવતાની ભાવનામાં દેવતાઓનાં બાહ્ય સ્વરૂપો તો ગ્રામ્યતાભરી માનવતાની પૂજા જેવાં જ હોય છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વને અહણ કરનારી આંતર શક્તિ વિશુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યાં ત્યાં જુદા જુદા દેવતાઓ એક જ ઈશ્વરનાં વ્યક્તિ-સ્વરૂપો તરીકે ગણાયાં છે. પ્રાચીન વેદનું એ સુવિદિત અને સુપ્રકટ દર્શિમિદુ છે. સર્વેશ્વરભવવાદનો ઈશ્વર એ એક, પરમ પુરુષ હોઈ અનેક દેવો રૂપી વ્યક્તિ-સ્વરૂપોમાં તે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે અથવા તો તે એક બિનઅગત અવ્યક્ત ચૈતન્ય કે સત્-સ્વરૂપ હોઈ માનવ માનસને વિધિવિધ સ્વરૂપે મળે છે, દર્શન દે એમ પણ હોઈ શકે. અથવા બનેતો મેળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય એ બને વિચારો એકી વખતે સ્વીકારી શકાય તેવા છે, કાગળુકે બનેવડે મળતી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ વાસ્તવિક હોય છે.

સગુણ સ્વરૂપની વાસ્તવિકતાના પ્રશ્ન

પ્રભુના સગુણ વ્યક્તિસ્વરૂપના ઉપર જણાવેલા વિચારોને બુદ્ધિની વિવેકશક્તિવડે તપાસીશું તો, આપણા મનની વૃત્તિ અનુસાર આપણે તેને કલ્પનાના સરજન તરીકે અથવા તો મનસ્તત્ત્વનાં પ્રતીકો તરીકે જ ગણી કાઢીશું. ગમે તે દર્શિમિદુ સ્વીકારતાં, પ્રભુ સગુણ વ્યક્તિસ્વરૂપ નથી પરંતુ શુદ્ધ અવ્યક્ત તત્ત્વ છે અને તેના સગુણ વ્યક્તિત્વ સબધી આપણા વિચારો આપણા પોતાના માર્મિક, શીઘ્ર, સૂક્ષ્મ સરકાગ્રાહી વ્યક્તિત્વના તે અવ્યક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે થતા પ્રતિકાર્યનું પગિણામ છે એમ આપણને લાગે છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે પરમ તત્ત્વસ્વરૂપ સત્ — તે વાસ્તવિક રીતે આપણી માનવતા તથા આપણા વ્યક્તિત્વથી

તદન જિલ્લો જ છે, અને તેથી તેની જોડે સબંધમાં આવવા માટે આપણને વિવિધ જાતનાં, માનવીએ જીવનવેલાં, કાલ્પનિક સરજનો તથા વ્યક્તિરૂપી મુશ્કેલો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પડે છે જેથી કરીને તે આપણી નિકટ આવી શકે. પરંતુ આપણે છેવટનું સત્ય નક્કી કરવાનું છે તે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર ઉપર નિર્ભર રહીને. અને ત્યારે સર્વમાહી, સમગ્ર, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને જણાય છે કે આ વસ્તુઓ કેવળ કપોલકલ્પિત અવાસ્તવિકતાઓ કે પ્રતીક માત્ર નથી અને તેમની આપણે બનાવી લીધેલી પ્રતીતિઓ ગમે તેટલી અપૂર્ણ હોય તો પણ. તેઓ મૂળ સ્વરૂપમાં, પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વમાં આવી રહેલ વાસ્તવિકતાઓ છે. આપણા પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે શરૂઆતમાં આપણને જે ખ્યાલ હોય છે તે પણ તદ્દન અસલ અને રખડન રૂપે નહિ, પરંતુ અપૂર્ણ તથા તર્કની અનેક ત્રુટીઓવાળા, ઉપરચોટિયા દૃષ્ટિબિંદુથી દૂષિત હોય છે.

વ્યક્તિત્વનું મૌલિક સત્ય; બાહ્ય સ્વરૂપમાં વિકાર

વધારે જીકું અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જણાય છે કે પ્રથમ દૃષ્ટિએ ‘આપણે’ એટલે વિશિષ્ટ ગુણનું રૂપ તથા શક્તિવાળું એક પૂતળું, જેની જોડે આપણો સચેતન ‘અહ’ પોતાની તદ્દપતા કરે છે. હવે એવું જે આપણે પોતાનું સ્વરૂપ આપણને દેખાય છે તેવું તે મૂળમાં નથી હોતું. એ હકીકત થોડા સમય માટેની તાત્કાલિક છે — જે કે હકીકત તો છે જ — અને આપણા સક્રિય ચૈતન્યની સમાધી ઉપર રહેલા આપણા ખડ-વ્યક્તિત્વને તે લાગુ પડે છે. આપણી અંદર સર્વ ગુણોની શક્યતાવાળો, અનંત-ગુણ, અનંત પુરુષ આવી રહેલો જણાય છે. એ અનંત ગુણોનાં

અમખ્ય રીતે જોડકાઓ અને ઝૂમખાઓ કરી શકાય છે અને એ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ પ્રત્યેક ગુણસમૂહ,—આપણા પોતાના સ્વરૂપનો નિદર્શક થઈ રહે છે, કારણકે આ બધા વ્યક્તિ સ્વરૂપો એક વ્યક્તિનો જ આવિર્ભાવ છે, અર્થાત્ વિશ્વમા પોતાનો આવિર્ભાવ કરનાર સગુણ દિવ્ય વ્યક્તિ સચેતન હોઈ પોતાના આવિર્ભાવનું તેને જ્ઞાન હોય છે—તે ચેતનવત હોય છે

પ્રભુની પરાત્પરતા—અનિર્વચનીયતા

પરંતુ આપણને એ જ્ઞાન પણ થાય છે કે ભગવાન અનંત ગુણોનો પણ બનેલો નથી તેની પોતાની વાસ્તવિકતાનાથી એક વિશિષ્ટ ભૂમિકા છે જેમા તે પોતાના અનંત ગુણયુક્ત સ્વરૂપથી એ છૂટો થઈને સચેતન, પરંતુ અનિર્દેશ્ય, સત્સ્વરૂપ થઈ રહે છે એ અવસ્થામા ચિત્શક્તિ પણ તેના એ સત્સ્વરૂપની અદર આકર્ષાઈ જાય છે તથા કાલાતીત વિશુદ્ધ સત્ માત્ર બાકી રહે છે વળી આપણુ વિશુદ્ધ સત્સ્વરૂપ વિશિષ્ટ અવસ્થામા પોતાની વાસ્તવિકતાનો ઇન્કાર કરે છે, અથવા તો ‘અનાત્મ્ય’ અને ‘અનિલયન’ (તૈત્તિરીય ઉપ૦) અંગ્રેજ જેને આપણે નામરૂપ વિનાનું ‘કિમપિ’ અથવા તો શૂન્ય અર્થાત્ અભાવાત્મક કહી શકીએ તેમા લગ પામે છે જ્યારે ભગવાનના સ્વરૂપની આ વિશિષ્ટ અવસ્થા ઉપર આપણે ભાર દઈએ છીએ તથા તેણે પોતાની એ ભૂમિકામા જે સકલ સૃષ્ટિનો લય કરેલો છે તેને તદ્દન ભૂલી જઈએ છીએ ત્યારે વિશુદ્ધ અવ્યક્ત સ્વરૂપને અથવા તો અભાવાત્મક શૂન્યાવસ્થાને ઉચ્ચતમ સત્ય તરીકે આપણે જાહેર કરીએ છીએ પરંતુ વધારે સમગ્રદર્શી જ્ઞાનદ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા જણાય છે કે એ પ્રમાણે પોતાની અવ્યક્ત નિરપેક્ષતામા સમગ્ર ચૈતન્ય સહિત ઉકુચન કરનાર પણ

આખરે તેનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ તથા તેણે વિશ્વમાં પ્રકટ કરેલ આવિર્ભાવ જ હોય છે. અને જો પ્રભુ સમીપ આપણે હૃદય તથા તર્કશક્તિ બન્ને દરણો લઈને જઈશું તો આપણને જાણાશે કે નિરપેક્ષ વ્યક્તિત્વ અને સગુણતા તથા નિરપેક્ષ અવ્યક્તતા અને નિર્ગુણતાદ્વારા પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

વિરાટથી પણ પર તેનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

આપણા આંતર ચૈતન્યમાં આ પ્રમાણે જે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે ખરું જોતાં પ્રભુના વિરાટ-સ્વરૂપમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે. વિરાટમાં પણ આપણે પ્રભુને તેના વિધવિધ દિવ્ય વ્યક્તિસ્વરૂપોની અદર જોઈએ છીએ. દિવ્ય ગુણો-વાળાં વિધવિધ સ્વરૂપો પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેવડે આપણને પ્રભુનું જ્ઞાન કરાવે છે. અનંત ગુણોમાં તેનો આવિર્ભાવ થતો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વળી અનંત ગુણોવડે યોગીની જાતને પ્રકટ કરનાર દિવ્ય વ્યક્તિત્વમાં પણ આપણે પ્રભુને પામીએ છીએ. નિરપેક્ષ અવ્યક્તતા તરીકે, કેવળ સત્તારૂપે અથવા તો અસત્તારૂપે, પણ આપણે તેને વિરાટમાં જોઈએ છીએ. અને એ અવ્યક્તતા એટલે શું ? પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વની અપ્રકટ નિરપેક્ષતા જ હોય છે. એ દિવ્ય વ્યક્તિત્વ જ આપણી અદર તેમ જ વિશ્વની અદર યોગીનો સચેતન આવિર્ભાવ કરી રહેલું છે.

નિર્ગુણ અને સગુણ બન્ને વિરાટમાં છે, ઇષ્ટ દેવતાઓના વિચારનું સત્ય

વિરાટની ભૂમિકામાં પણ આપણે પ્રભુના સ્વરૂપની ઉપર જાણાવેલી જે બાબતોને વારંવાર જોઈ શકીએ છીએ. પ્રભુ એટલે

સત્ય, ન્યાય, ધર્મ, શક્તિ; પ્રભુ એટલે પ્રેમ, આનંદ, સૌંદર્ય એમ પણ આપણે કહી શકીએ, તથા એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર તથા હૃદયમાં લાવના કરી શકીએ. આપણે પ્રભુને વિરાટશક્તિ તરીકે અથવા તો વિરાટચૈતન્ય તરીકે જોઈ તથા જાણી શકીએ. પરંતુ સાક્ષાત્કારનો એ માર્ગ અશરીરી, સૂક્ષ્મ તથા કેવળ મનો-મય ભૂમિકાના ઉપર જ આધાર રાખનારો છે, આપણે પોતે પણ જેમ અમુક ગુણોનું, શક્તિનું કે માનસતત્ત્વનાં ચોક્કસ તત્ત્વોના પ્રમાણનું બનેલું પોટનું માત્ર નથી, પરંતુ સજીવ પિંડ એટલે અવયવી હોઈ એક વ્યક્તિ તરીકે પ્રકૃતિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણી જાતને પ્રકટ કરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ એક દિવ્ય વ્યક્તિ સ્વરૂપ છે, આપણે માટે પોતાની પ્રકૃતિના આવિર્ભાવ વિશિષ્ટ રૂપમાં કરનાર સચેતન વ્યક્તિ પણ તે છે. તેની દિવ્ય પ્રકૃતિનાં વિધિવિધ સ્વરૂપમાં આપણે તેની પૂજા કરી શકીએ છીએ; ધર્મના અધિષ્ઠાતા પ્રભુને, પ્રેમ તથા કરુણામય ભગવાનને, શાંતિ અને વિશુદ્ધિરૂપ ભગવાનને આપણે ભજી શકીએ છીએ. પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે જે વ્યક્તિસ્વરૂપમાં આપણે તેને ભજીએ છીએ તે સિવાય ખીજા ઘણા તત્ત્વો પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિમાં હોય છે જે આપણી દૃષ્ટિની બહાર રહી જાય છે. અહીં - આશુનમ - આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તથા સાક્ષાત્કાર કરવાની ધગશ પ્રભુને વધારે કઠિનતાવાળા અથવા તો રૂઢ સ્વરૂપોમાં પણ નિહાળવાની દિશ્મત કેળવી શકે છે. જેમાના એક પણ વ્યક્તિસ્વરૂપમાં સમગ્ર પ્રભુ સમાઈ જતો નથી, અને છતાં તેના સગુણ વ્યક્તિત્વનાં એ સ્વરૂપો વાસ્તવિક હોઈ પ્રભુ આપણને તે તે સ્વરૂપમાં મળે છે તથા આપણી સાથે વ્યવહાર કરે છે, તે પણ એવી રીતે કે જાણે તેનાં બાકીનાં ખીજાં સ્વરૂપો પોતે દૂર મૂકી ન દીધાં

હોય ! પ્રત્યેક દિવ્ય સ્વરૂપમા પ્રભુ જુને વમે છે તથા સર્વે દેવો, સમગ્રરૂપે, પણ તે પોતે જ છે તે વિષય શ્રીકૃષ્ણ, કાલી છે માનવગતિમા તે આપણે માટે કાર્ધસ્થના અથવા તો શુદ્ધના વ્યક્તિ ત્વરૂપે પોતાની જાતને પ્રકટ કરે છે ત્યારે આપણે પ્રાથમિક, એકાગ્ર અને એકમાર્ગી દૃષ્ટિથી પર જોઈ શકીએ ત્યારે વિષયની અદર આપણને શિવનુ સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અને શિવની પાછળ વિષયનુ સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આવી ગયેનુ જણાય છે પ્રભુ અનંત ગુણમય છે અને તે અનંતગુણરૂપે આવિર્ભાવ પામનાર અનંત દિવ્ય વ્યક્તિ પણ તે છે વળી, તે પોતે એક પ્રકારની વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક અન્યક્તામા પોતાના ચૈતન્યને આકરી લે છે અથવા તો અન્યક્ત ચૈતન્યથી એટલેકે નિર્ગુણ સ્વરૂપથી પણ પેલી પાર પોતે જતો ગયે છે, ત્યારે તો એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક નાસ્તિકતા અથવા તો પ્રમાર્થતા પણ આપણને સમરાણુ લાગે છે એ અવ સ્થામા પ્રભુ માનવશુદ્ધિને ‘અનિર્દેશ્ય’ લાગે છે એ અજ્ઞેય સ્વરૂપમા રહ્યુંગયું પણ તેનુ સચેતન સ્વરૂપ, તેનુ દિવ્ય વ્યક્તિત્વ આપણને કહે છે - ‘આ પણ હું પોતે જ છું’ ‘અહીં, મનની દૃષ્ટિથી અગોચર, પણ હું તે-પુરોષોત્તમ છું’

મનથી પર પરાત્પરનું દર્શન અને તેનું પરિણામ

શુદ્ધિના વિભાગો તમા વિશેષોથી પેલી પાર એક બીજી જ જ્યોતિ આવી ગયેલી છે અને ત્યા આગળ સત્યનુ જે દર્શન થાય છે તેને જો આપણે શુદ્ધિના સ્વરૂપમા પ્રકટ કરીએ તો કાષ્ઠક નીચે પ્રમાણે કહી શકાય ત્યા આગળ આ સર્વે સત્યોને ઠેકાણે એક જ સત્ય છે, કારણકે ત્યા પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યેક તત્ત્વ બાકીના સર્વમા હાજર હોય છે, અને સકારણુ લાગે છે એ જ્યોતિમા

આપણા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારે પરસ્પર મેળમાં આવી જાય છે અને એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે એ ચૈતન્યમાં તલ માત્ર પણ બેદ-ભાવનો વાસ્તવિક અશ રહેવા પામતો નથી. પ્રભુના અવ્યક્ત અને નિર્ગુણ સ્વરૂપની પાછળ જવામાં, અથવા તો તેના વ્યક્ત અને સગુણ સ્વરૂપની શોધમાં, અર્થાત્ જ્ઞાન તથા ભક્તિયોગના માર્ગોમાં ચઢતાપણાનો અને ઊતરતાપણાનો છાયો સરખો એ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતો નથી.

*

પ્રકરણ ૬૬

પ્રભુનો આનંદ

માનવમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરવો એ યોગનો હેતુ છે

ભક્તિનો માર્ગ આપણે આગળ જોઈ ગયા, અને વિશાળ તથા સમગ્રતાભર્યા જ્ઞાનમાં તેની સકળતા પણ આપણે વિચારી ગયા. પૂર્ણયોગમાં તે કેવું સ્વરૂપ અને કયું સ્થાન લે છે તે આપણે હવે જોઈ શકીશું. પ્રભુના અમર સત્ચિત્ આનંદસ્વરૂપ સાથે માનવપ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને માનવઆત્મા જે તદ્દપતા કરે છે તેને આપણે યોગનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ કહી શકીએ એ યોગને પરિણામે માનવના મનથી ધી શકાય તથા આધ્યાત્મિક તપસ્યાને પગિલામે તે સાક્ષાત્કાર કરી શકે તેની દિવ્ય, ભાગવત પ્રકૃતિમાં માનવના ચૈતન્યનો વિશ્વસ સધાય છે. પ્રભુના જે સ્વરૂપનું જેટલું દર્શન આપણે કરીએ તથા જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે ચૈતન્યને એકાગ્ર કરીએ તેટલા તદ્દપ આપણે બની શકીએ છીએ અથવા તો તેની જોડે એક પ્રકારનું અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરીએ છીએ કાંઈ નહિ તો છેવટે તેની જોડે આપણે સવાદી બની તાલમહતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેની ઉત્તમોત્તમ વ્યાખ્યા પ્રાચીન ઉપનિષદે સ્પષ્ટ અને જોગદાર રીતે કરેલી છે “જે તે સત્સ્વરૂપે માને છે તે સત્સ્વરૂપ બને છે અને જે કોઈ તેને અસત્ ધારે છે તે અસત્સ્વરૂપ થઈ રહે છે” (કૃ) પ્રભુના બીજાં તત્ત્વોનું પણ એના જ જેવું સમજવું ભગવાનના સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક અને બહાર લક્ષી સત્ય બને એ સિદ્ધાંતમાં સમાયલા છે. ભગવાન આપણાથી પર એવું એક સત્ય હોય આપણી પોતાની અદર તો તે ક્યારનું

વ્યાપી ગહેવ છે, પરંતુ આપણે તદ્દુપ બન્યા નથી, અથવા તો આપણા માનવજીવનમાં આપણે તેની સાથે તદ્દુપ થવાનો આરભ ન હજી તો કર્યો છે. પરંતુ ભગવાનનું જે કોઈ સ્વરૂપ, જેટલું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ તેને આપણી સમૈતન પ્રકૃતિમાં — આપણું માનસમાં — આપણે સર્જી શકીએ અને જાગૃત કરી શકીએ, તથા તેમાં આપણો વિકાસ પણ કરી શકીએ વ્યક્તિસ્વરૂપમાં એ પ્રમાણે પ્રભુને સર્જવો અને પ્રકટાવવો તથા તેના પગતપર અને વિરાટ સ્વરૂપમાં આપણો વિકાસ કરવો એ આપણું આધ્યાત્મિક ભાવિ નિર્માણ થયેલું છે. અથવા તો, આપણી માનવપ્રકૃતિની નિર્ગળતાને એ આદર્શ અતિઅતિ — ઉચ્ચ લાગતો હોય તો છે-રે ભગવાનને પોતાની પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત કરવો તથા તેની જોડે સવામત મંબધ ગ્રાપન કરવો એ વધારે શક્ય અને સહેલો આદર્શ લાગે છે.

પૂર્ણયોગમાં સર્વે કરણોવડે પ્રભુ જોડે અદ્વૈત સાધવાનો આદર્શ : વ્યક્તિ તથા વિરાટ બન્નેમાં પ્રભુનો સ્વીકાર

આપણે જે પૂર્ણ અને સમન્વિત યોગ વિષે વિચાર કરીએ છીએ, તેનો હેતુ આપણી માનવપ્રકૃતિના દરેક કણુવડે છૂટ, અથવા તો સર્વે કરણોવડે એકસામદુ, પ્રભુના સત્ ચિત્-અને આનંદ સ્વરૂપ સાથે અદ્વૈત અનુભવવાનો છે. અને અતિમ અવગ્રાહમાં એ સર્વ કણુઓનો પરસ્પર મેળ મળે છે અને તેનામાં સુધટિત એકસૂત્રતા જાળીને સમગ્ર માનવપ્રકૃતિનું દિવ્ય પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. સમગ્રદર્શી આત્માને એ રૂપાંતર થયા વિના કદી પણ સંતોષ થાય ન નહિ કારણકે પ્રભુના જે સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન તથા દર્શન થાય છે તેને આધ્યાત્મિક પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે ન તથા જેટલે અંશે તેનાથી બને તેટલે અંશે

તદ્રૂપ થવાને પણ મથે. પોતાની અદર રહેવ કેવળ શુદ્ધિની સહાય-
વડે, અથવા તો કેવળ તપ શક્તિ કે ફક્ત હૃદયવડે જ નહિ, પરંતુ
એ સર્વે કરજોવડે એકીનખતે, તથા સમગ્ર મનોમય તથા પ્રાણ-
મય સત્તાવડે એવો સાધક પ્રભુપ્રાપ્તિ માટેની અભીપ્સા સેવે છે
અને પોતાની પ્રકૃતિને તેમના દિવ્ય સ્વરૂપમા રૂપાતર પમાડવાનો
પ્રયત્ન કરે છે પ્રભુ આપણને તેના અનેક માર્ગે અને અનેક સ્વ
રૂપોમા મળે છે, તથા આપણને હાથતાળી આપીને નાસી જતો
જણાય છે ત્યારે પણ તે આપણને પોતા પ્રત્યે આકર્ષિતો હોય છે
અને પ્રભુપ્રાપ્તિની દિવ્ય શક્તિના આકાશમા તથા તેના માર્ગમાં
ગહેવા અતગમ્યોની લીલાને વટાવી જવામા, માનવજીવનનું સમગ્ર
ગદગ્ય અને તેની મહત્તા રહેવા છે એવે પ્રભુપ્રાપ્તિના પ્રત્યેક માર્ગની
અતિમ સિદ્ધિમા, અથવા તો, સર્વે માર્ગોના એકીકરણમા,— જો
આપણને તેમની એકતાની ચારી મળે તો,— આપણે પ્રભુની પગલી
શોધી કાઢીશું, તથા તેને પકડી પણ પાડીશું પ્રભુ અવ્યક્તતામા
પણ પોતે અતર્કીન થઈ જાય છે આપણે પણ એના અવ્યક્ત સ્વરૂપ
અને અનંત આનંદની પાછળ જઈ શકીએ પરંતુ આપણા પોતાના
વ્યક્તિત્વમા તથા માનવઆત્મા જોડે થતા દુન્યવી સબંધમા પણ
પ્રભુ આપણને મળતો હોવાથી આપણે તેનો ઇન્કાર કરીશું નહિ,
આપણે પણ પ્રેમ તથા આનંદની લીલાનો સ્વીકાર કરીશું, તથા
તે અન્તેનું અનિર્નયનીય અદ્વૈત પણ સ્વીકારીશું

જ્ઞાન તથા કર્મમાર્ગમાં એકદેશીયવાનો ભય : ભક્તિમાં
સર્વશાહિતા

જ્ઞાનગડે આપણે પ્રભુના સચેતન સ્વરૂપ જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત
કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, કર્મવડે પણ પ્રભુના સચેતન,—

નિષ્ક્રિય નહિ,—સક્રિય સ્વરૂપ જોડે, દિવ્ય તપશ્ચિત સાથે, સચેતન તદ્દુપતા સાધીને અદ્વૈત કરવા માગીએ છીએ પરંતુ પ્રેમ વડે આપણે પ્રભુના સમગ્ર આનંદ જોડે અદ્વૈત કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આ કાગળને લીધે પ્રેમનો માર્ગ, તેના આરભની ગતિમા ગમે તેટલો સક્રિયત દેખાય તો પણ અતે અન્ય સર્વ યોગમાર્ગો કરતા વધારે સર્વગ્રાહી નીવડે છે જ્ઞાનમાર્ગની ગતિ અવ્યક્ત, નિરપેક્ષ સ્વરૂપ પ્રત્યે સહેવાઈથી વગે છે, અને તેને અન્ય માર્ગથી તદ્દન વિખૂટો પડતા વાર નથી લાગતી એ પ્રમાણે યતુજ જોઈએ એવું નથી, કારણકે પ્રભુની સચેતન સત્તા જેમ પગતપર અને નિરપેક્ષ છે તેમ તે વિરાટ—સમષ્ટિમય તથા વ્યક્તિ—વ્યષ્ટિરૂપ પણ છે એટલે જ્ઞાનરોગમા પ્રભુના સમગ્ર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાની વૃત્તિ હોઈ શકે અને હોવી જોઈએ અને પ્રભુના પગતપર નિરપેક્ષ સ્વરૂપ સાથે જે અદ્વૈત કરવામા આવે છે તેના જ જોઈતું સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક અદ્વૈત આપણે માનવમા ગ્રહેલ પ્રભુ જોડે પ્રાપ્ત કરી શકીએ પરંતુ એમ યતુજ જોઈએ એવું મઠી નથી કારણકે પગવિદ્યા અને અપગવિદ્યા—ઉચ્ચ પ્રકારનું અને નીચલી ક્રોધિતુ,—એમ જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે એની દલીલ આપણે મરી શકીએ છીએ, તથા આપણે જે જ્ઞાનના ગિરિનું શિખર પ્રાપ્ત કરવું હોય તો જ્ઞાનના નીચેના પ્રદેશનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ ” આ પ્રમાણે દલીલ કરીને સમગ્રતાના માર્ગને બંદને છૂટો અને એકલવાયો જ્ઞાનમાર્ગ અનુસરાય છે અથવા તો, આપણા અન્ય જ્ઞાનવનધુઓ સાથેના અને વિશ્વની ક્રિયા સાથેના આપણો સંબંધ તોડી નાખવાની ક્રિયાને સકારણ કરાવના માટે આપણુ માયાવાદ શોધી કાઢી શકીએ છીએ કર્મમાર્ગને પરિણામે આપણે પરાતપર પ્રભુને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, જેની ચિત્ શક્તિ જગતમા એક તપ

શક્તિરૂપે કાર્ય કરી રહેલી છે. આપણામાં તથા બીજા સર્વ માનવોમાં પણ તે તપ-શક્તિ જ કાર્ય કરી રહી છે. એ દિવ્ય તપ-શક્તિ સાથે તદ્દુપતા સાધવાથી આપણે સર્વની અદર વ્યાપી રહેલા એક આત્મતત્ત્વ તરીકે તથા વિરાટ-પુરુષ તરીકે તથા વિશ્વના સ્વામી તરીકે તેની જોડે. તદ્દુપ યજ્ઞ એ ધીએ આ તદ્દુપતાના સાક્ષાત્કારને પગિણામે એક પ્રકારની સર્વગ્રાહિતા, - વિશાળતા, સાધકના દૃષ્ટિબિંદુમાં આવવી જોઈએ એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ અહીં પણ એમ થતું અનિવાર્ય નથી કારણકે, કર્મયોગને પગિણામે પણ કેવળ અવ્યક્ત સ્વરૂપ પર વધારે ઝોક આવે એ શક્ય છે તથા ત્રિગટ યાને વિશ્વરૂપ પ્રભુની ક્રિયામાં સાધક સતત ભાગ લેતો હોય તો પણ તે ક્રિયા તદ્દન અનાસક્તપણે અને નિબિઙ્ગ-તાથી પણ કરી શકાય. એ તો જ્યારે આનંદનું તત્ત્વ આવે છે ત્યારે જ પ્રભુના સમગ્ર સ્વરૂપ જોડે તદ્દુપતા સાધવી કેવળ અનિ-વાર્ય બને છે.

આનંદપ્રાપ્તિ એ ભક્તિમાર્ગનો અંતિમ ઉદ્દેશ: પ્રભુના વ્યક્તિત્વમાં રહેલો દિવ્ય આનંદ

આ પ્રમાણે અનિવાર્ય આગ્રહ્યતાપૂર્વક જે આનંદ આવવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રભુને ખાતર, અને બીજા કોઈ પણ હેતુ વિના, પ્રાપ્ત થતો આનંદ હોય છે. અને આનંદપ્રાપ્તિ સિવાય તેનો બીજો કોઈ જ હેતુ હોતો નથી. પ્રભુ આપણને અમુક વસ્તુ કે પદાર્થ આપી શકે તેમ છે તેટલા માટે, અથવા તો પ્રભુમાં વિશિષ્ટ ગુણો રહેલા છે તેટલા ખાતર ભક્ત તેને માટે ઝંખતો નથી, પરંતુ ભગવાન આપણા પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, આપણું સર્વસ્વ છે, આપણી પોતાની જ જાત છે તેટલા જ ખાતર તેની ઝંખના

થાય છે. પ્રભુના પરત્વર સ્વરૂપના આનંદને પણ ભક્ત સ્વીકારે છે પરંતુ તે તેની પરત્વરતાની ખાતર નહિ, ભગવાન પોતે પરત્વર છે તેથી. વિરાટ આનંદનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે પણ તેની વિરાટતાને યાને વિશ્વમયતાને ખાતર નહિ-પરંતુ-ભગવાન વિરાટ-સ્વરૂપ છે તેથી. અને, વ્યક્તિના આનંદનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે અંગત સંતોષ પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ પરંતુ ભગવાન પોતે વ્યક્તિસ્વરૂપ છે તેટલા માટે. સર્વ પ્રકારના ભેદો તથા બાહ્ય દેખાવોને આ આનંદ વટાવી જાય છે, નફાનુકસાનની કે વધારેઓછાની ગણતરી બૂલાઈ જાય છે, અને જ્યાં જ્યાં ભગવાનનાં દર્શન થાય છે ત્યાં ત્યાં તે તેને ભેટે છે, એટલેકે, સર્વત્ર તેને ચાહે છે. જે ઓછું યાને અધૂરું દેખાય છે તેમાં ભક્ત તેને ભેટે છે તેમ જે વધારે છે તેમાં પણ તેને જ સંપૂર્ણ ભાવપૂર્વક ભેટે છે. દેખીતી મર્યાદાઓમાં તથા અપરિમેયના દર્શનમાં તેને જ ચાહે છે. સર્વત્ર પ્રભુની એકતા અને પૂર્ણતાનું સહજ જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર આનંદસ્વરૂપના ભક્તને થાય છે. પ્રભુની નિરપેક્ષતાને ખાતર, તેના ચૈતન્ય કે સત્ત્વને ખાતર, તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો એટલે ખરું લેતાં તો આપણા અંગત લાભને માટે જ યત્ન કરવો, એટલે કે નિરપેક્ષ શાંતિને માટે યત્ન કરવો એમ જ કહેવાય. પ્રભુના દિવ્ય આનંદની પ્રાપ્તિનો હેતુ, અલગત, પ્રભુને સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ તે તો જ્યારે આપણે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરીએ અને પ્રભુ સંપૂર્ણપણે આપણુ હૃદય જીતી લે ત્યારે આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. એને માટે કોઈ પણ વિશિષ્ટ ચૈતન્યની અવસ્થામાં કે ભૂમિકામાં મર્યાદિત ધર્મ રહેવાની જરૂર નથી. આનંદપૂર્ણ કોઈ દિવ્યધામમાં પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતું એનો અર્થ કોઈ એને પોતાને ખાતર નહિ પરંતુ દિવ્યધામના આનંદને

ખાતર જ તે વાંછતું ગણાય. જ્યારે આપણને પ્રભુના રૂપનો સાચો આનંદ સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સ્વર્ગ અને દિવ્યધામ સમગ્રાં આપણી પોતાની અદર આવી વસેલાં જણાય છે, અને જ્યાં જ્યાં તે છે અને આપણે છીએ ત્યાં ત્યાં આપણને તેના દિવ્ય સામ્રાજ્યનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, ભગવાનને કેવળ આપણી જ અદર શોધવો અને આપણે જ ખાતર પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો એટલે તો આપણી પોતાની જાતને તથા તેના દિવ્ય આનંદ બંનેને મર્યાદિત કરવા એમ જ ગણાય. સમગ્રતાવાળો આનંદ પ્રભુને કેવળ આપણી પોતાની જ અદર નહિ પરંતુ સર્વ માનવોમાં તથા પ્રાણી માત્રમા પણ આલિંગન કરે છે. અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં આપણે સમષ્ટિ સાથે, એટલે કે સર્વ સાથે, એકતા અનુભવીએ છીએ, એટલે આપણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે કેવળ આપણે પોતાને ખાતર નહિ પરંતુ આપણા સર્વ માનવવધુએ માટે પણ. સસિદ્ધ અને અખડ-સસિદ્ધ, કારણકે તે વિશુદ્ધ અને સ્વયંભૂ હોય છે. તથા અખડ, કારણકે સર્વમાણી અને સમગ્ર ચૈતન્યનો લય કરનાર હોય છે,—આનંદની પ્રાપ્તિ એ પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ આચરના ભક્તિયોગનો માર્ગ કહેવાય.

ભક્તિમાં જ્ઞાન તથા કર્મનો સ્વીકાર

એક વાર આપણામાં ભક્તિ જાગ્રત થઈ કે પછી યોગસાધનાના બીજા બધા માર્ગો તેના શિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરના થઈ જાય છે તથા તેનાવડે પોતાની સૌથી વધારે સમૃદ્ધ સાર્થિકતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રભુને માટેની આ સમગ્રતાયુક્ત ભક્તિ જ્ઞાનથી વિભુષ હોતી નથી. પૂર્ણયોગના આ ભક્તિયોગનો સાધક પ્રભુને આદનાર પ્રેમી તથા પ્રભુને માણવાવાળો ‘નિઃશય’ હોય છે, કારણકે પ્રભુના

સમગ્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે તેને સમગ્ર અને પરિપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જ્ઞાનની સાર્થકતા આનંદમાં રહેલી છે. પ્રભુના પરાતપર સ્વરૂપના જ્ઞાનની સાર્થકતા અનિર્વચનીય આનંદમાં, વિરાટ સ્વરૂપના જ્ઞાનની કૃતકૃત્યતા વિશ્વરૂપ પ્રભુના વિરાટ—આનંદમાં, વ્યક્તિ તરીકે તેના આવિર્ભાવના જ્ઞાનની સાર્થકતા વ્યક્તિગત આનંદમાં, અવ્યક્ત સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પરિપાક અવ્યક્તના આનંદમાં, સગુણ સ્વરૂપના જ્ઞાનની સાર્થકતા—તેનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં રહેલી છે. ગુણો અને તેની લીલાની રમતની સાર્થકતા પણ આવિર્ભાવના આનંદમાં તથા નિર્ગુણના—ગુણવિકીનના જ્ઞાનની સાર્થકતા તેના નિરંજન, નિર્ગુણી, સત્-સ્વરૂપના અને આવિર્ભાવના અભાવના આનંદમાં રહેલી છે.

ભક્તિમાં કર્મયોગનું સ્થાન અને તેનું દૃષ્ટિબિંદુ

તેથી જ રીતે પ્રભુભક્ત દિવ્ય કર્મયોગી પણ થશે, પરંતુ કર્મને ખાતર કે કર્મમાં મળતા અંગત સ્વાર્થી આનંદને ખાતર નહિ, પણ પ્રભુ એ રીતે કર્મદ્વારા પોતાની શક્તિનો પ્રસાર કરે છે અને તેની શક્તિના સ્વરૂપમાં તથા ખીજાં ચિદ્નોમાં ભક્તને તેનાં દર્શન થાય છે તેથી. પ્રભુના આનંદમય સ્વરૂપની શક્તિ કર્મદ્વારા પ્રકટી દિવ્ય તપ-શક્તિરૂપે વહે છે, તેના દિવ્ય ચૈતન્યથી દિવ્ય શક્તિનો આનંદ કર્મરૂપે વિશ્વમાં ફેલાય છે. પોતાના ગ્રેમ-પાત્ર પ્રભુનાં કર્મોમાં અને કાર્યોમાં ભક્તને સંપૂર્ણ આનંદ થાય છે કારણકે તે કર્મોમાં પણ તેને પોતાનો પ્રિયતમ દેખાય છે. ભક્ત પોતે પણ સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરશે કારણકે એ કર્મોવડે તેના પોતામાં રહેલ પ્રભુ તેનો દિવ્ય આનંદ વ્યક્ત કરવા માગતો હોય છે. જ્યારે તે કર્મો કરે છે ત્યારે પોતાના કર્મમાં તથા શક્તિમાં

પોતે જેને આણે કે તથા જેને ભજે છે તે પ્રિયતમનો આવિર્ભાવ કરે છે એમ તે અનુભવે છે પોતે જે દિવ્ય તપ શક્તિનું આત્મા પાલન કરતો હોય છે તેની સાથે તેના આધારની (માનસની) સર્વશક્તિ તરૂપ થયેલી હોવાથી ભાગ્યત તપ શક્તિના આનંદની મસ્તી તે અનુભવે છે વળી પ્રભુને આહવાર ભક્ત પૂર્ણતા યાને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ પ્રયત્ન કરે, કારણકે પૂર્ણતા એ પ્રભુની પ્રકૃતિનો દિવ્ય ગુણ છે, તથા જેમ જેમ સાધકમાં પોતાનામાં પૂર્ણતા વિકાસ પામે છે તેમ તેમ સાધકને તેની દિવ્ય પ્રકૃતિદ્વારા પોતાનો પ્રિયતમ વધારે આવિર્ભાવ પામતો હોય એમ લાગે છે અથવા તો કેટલીક વાર પુણ્ય જેમ આપોઆપ વિભાસ પામી પ્રકુલ થાય છે તેવી રીતે ભક્ત પણ પૂર્ણતામાં વિકાસ પામે એમ પણ બને છે કારણકે પૂર્ણતાસ્વરૂપ ભગવાન ભક્તના અંતરમાં આવી રહેલો હોઈ તેનો દિવ્ય આનંદ દિવ્ય પૂર્ણતા રૂપે વિસ્તરે છે જેમ જેમ એ આનંદ ભક્તમાં વિસ્તરે છે તેમ તેમ તેનો આત્મા મન તથા પ્રાણ પણ વિસ્તાર પામે છે અને દિવ્યતામાં પ્રકુલિત થાય છે અને તે ભગવાનને સર્વની અદર, પ્રત્યેક મર્યાદિત દેખાતા પદાર્થમાં પણ પૂર્ણરૂપે વ્યાપી રહેનો જુએ છે એવું તેને પોતાની અપૂર્ણતાનો શોક હોતો નથી

જીવનના સર્વે ક્ષેત્રોનો ભક્તિયોગમાં સ્વીકાર—તે સ્વીકારનો હેતુ

જીવનની ક્રિયાઓવડે પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાની તથા પોતાના કર્મોની સર્વે ક્રિયાઓ તથા ધર્મોમાં તેમજ વિરાટની ક્રિયાઓમાં પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની અખીપ્સા પણ ભક્તિયોગીની ભક્તિના ક્ષેત્રમાંથી જાતન નહિ હોય સમગ્ર પ્રકૃતિ તથા સમસ્ત

જીવન ભક્તને મન પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરનાર વાદન તથા તેને મળવાનું મંકેતરસ્થાન બની રહે છે. બુદ્ધિનાં, રસવૃત્તિનાં કે તર્પ-શક્તિનાં કાર્યક્ષેત્રો, 'ભૌતિકશાસ્ત્રો, ભીમાંસોઓ અને જીવન, વિચાર, કલા તથા કર્મ' સર્ગમાંને કોઈ દિવ્યર અનુભૂતિ-મગ્નશે તથા તેમનામા મહાન અર્થ દેખાશે. જીવનના એ ક્ષેત્રવડે પ્રભુનાં તેને સ્પષ્ટ દર્શન થતાં હોવાથી તથા તેમનામા પ્રભુનો આનંદ રહેલો હોવાથી ભક્ત એ ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરશે. તેમના બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપર ભક્ત આસક્ત નહિ થઈ જાય, કારણકે આસક્તિ તો આનંદ-પ્રાપ્તિમાં અતરાયરૂપ છે. વળી સર્વ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરનાર પરંતુ કશાના ઉપર આધાર નહિ રાખનાર એવો વિશુદ્ધ, સમર્થ, અને સંપૂર્ણ આનંદ ભક્તને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી, તથા ઉપર જણાવેલા જીવનક્ષેત્રોમા ભક્તને પ્રભુની કાર્યપદ્ધતિ, તેનું જ કાર્ય, પ્રભુની નિશાનીઓ, સચ્ચક્ર તથા મૂર્તિઓ દેખાય છે તેથી, એ પ્રવૃત્તિઓને તેમને પોતાને ખાતર અનુસરનાર સાધારણ માનવને કદી પ્રાપ્ત થાય જ નહિ, અથવા તો તે સ્વપ્ને પણ કદી પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવો આનંદનો ઉદ્દેશ ભક્તને એ ક્રિયાઓમા પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્ણયોગની સાધનાનો આ એક ભાગ અને તેની સાર્થકતાનો અંશ થઈ રહે છે.

ભક્તિયોગમાં પ્રેમ સૌંદર્ય અને આનંદનાં તસ્વોનું સ્થાન

આનંદની સુનિદિત અને સામાન્ય શક્તિ પ્રેમ છે, અને પ્રેમનો આનંદ જો વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે તેને સૌંદર્ય કહેવાય છે. પ્રભુને આહનાર ભક્ત વિરાટનો પણ પ્રેમી હોય છે અને સર્વાનંદમય અને નિષ્પિણ્નસૌંદર્યમય પ્રભુને તે ભેટે છે જ્યારે ભક્તના હૃદયમા વિશ્વપ્રેમ ઉદ્દામ થઈ જોડે ત્યારે પ્રભુએ તેના હૃદયને જીતી

લીધું છે તેની એ નિશ્ચયાત્મક નિશાની ગણાય, તથા જ્યારે નિખિલસૌંદર્યરૂપ પ્રભુનાં ભક્તને સર્વત્ર દર્શન થાય, જ્યારે તેના આલિંગનનો આનંદ તેને સતત ચણા કરે, ત્યારે તે ભક્તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યાની ખાતરીબધ નિશાની ગણાય મિશન અને યોગ એ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરસ્પરપ્રાપ્તિ જ તેની બિર્ધ્યામાં બિર્ધી તીવ્રતા અને વેગ તથા સૌથી વિશાળ વિસ્તાર પ્રાપ્ત કરાવે છે. નિરતિશય આનંદમાં રહેલ અદ્વૈતનો એ પાયો છે

*

પ્રકરણ ૭મું

આનંદ-પ્રદા

ભક્તિયોગની શરૂઆત જ્ઞાન, કર્મ કે પ્રેમથી થઈ શકે —

પૂર્ણયોગની સમન્વિત સાધનામાં ભક્તિયોગ એટલે ભગવાનને પ્રેમ તથા આનંદદાગ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન તથા પ્રભુના સ્વરૂપના સર્વે પ્રકારોને — સર્વે ભાવોને તે આનંદવડે ધારણ કરવા તે. પ્રેમના સપૂર્ણ અદ્વૈતમાં — તદ્રૂપતામાં, તથા માનવઆત્માની ભગવાન જોડે ગાઢ પગિચિતતાના સર્વે પ્રકારોના ઉપભોગમાં ભક્તિયોગની પરાકાષ્ઠા રહેલી છે આ પ્રકારના ભક્તિયોગની શરૂઆત જ્ઞાનથી અથવા તો કર્મથી થઈ શકે છે. પરંતુ પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુના સ્વરૂપ જોડે જ્ઞાનજ્યોતિર્મય અદ્વૈત સાધવાની ક્રિયારૂપે જ્ઞાનને તથા પ્રિયતમની તપ શક્તિ જોડે આપણા ચૈતન્યની સક્રિય તદ્રૂપતાના આનંદરૂપે કર્મને, તે રૂપાતર પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા તો, પ્રેમ તથા આનંદમાયી જ ભક્તિયોગ સીધેમીધો પ્રકટ થાય એમ પણ બને છે. તેમ થાય તો, કર્મ તથા જ્ઞાન બનેનો તે પોતાનામાં સમાવેશ કરશે તથા અદ્વૈતના સપૂર્ણ આનંદના એક જરૂરી ભાગ તરીકે તે તેમનો વિકાસ કરશે.

ભગવાન પ્રત્યેના આકર્ષણની શરૂઆત પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની મારફત, બિનઅંગત હોઈ શકે

ભગવાન પ્રત્યે હૃદયના આકર્ષણની શરૂઆત તદ્દન બિનઅંગત પણ હોય : એટલેકે વિગટના કે પગત્પર પરમાત્માના કોઈ તત્ત્વની ઝાંખી આપણી રસવૃત્તિને, ભાવપ્રધાન ચિત્તને, કે આધ્યાત્મિક

આનંદનો ઉપભોગ કરનારી આપણી શક્તિને, સીધેસીધી, અથવા
તો અન્ય પદાર્થ વાટે, થાય છે, અને આપણે તેમાં બિનઅંગત
આનંદનો સ્પર્શ અનુભવીએ છીએ આ પ્રમાણે બિનઅંગત,
નિર્ગુણ તત્ત્વ જેડે તદ્દુપતાવડે જે આનંદનો અનુભવ થાય છે,
તે આનંદ વ્રજમાથી — આનંદબ્રહ્મમાથી નીતરતો જીવનનો — સત્
માનનો — આનંદ હોય છે આ બિનઅંગત, સર્વવ્યાપી આનંદ-
તત્ત્વની તથા સૌંદર્યની પણ એક પ્રકારની લક્ષિત થઈ શકે છે
એટલેકે જેને નામ ન આપી શકાય એવી કોઈ વિશુદ્ધ અને અનંત
પૂર્ણતાની લક્ષિત, — કોઈ અનંત પ્રત્યક્ષતા તથા અનંત શક્તિ
પ્રત્યે, જગતમાં અને જગતથી પર એના અનંત સત્ તથા આદર્શ
પ્રત્યે, માનવઆત્માનું ભાવપૂર્વક આકર્ષાવું એ તદ્દન સંભવિત છે
એ બિનઅંગત તત્ત્વ, ન સમગ્રતય એવી રીતે, આપણા માનસને
તથા આધ્યાત્મિક જીમિકાને પ્રત્યક્ષ લાગે છે તથા ધીમેધીમે
વધારે ને વધારે પરિચિત અને વાસ્તવિક થતું જાય છે આનંદ
બ્રહ્મનો એ સ્પર્શ આપણા અતરાત્માને સતત સાદ કરે છે ત્યાર
પછી તેની પ્રત્યક્ષ હાજરીનો આનંદ અને નિકટતા હોવા, તેનું
જ્ઞાન મેળવવું જેથી કરીને તેની વાસ્તવિકતા વિષે જીવિની તથા
સહજજ્ઞાનની શક્તિની ખાત્રી થાય, — એ અતરાત્માની અબીપ્સા
થઈ રહે છે અને આપણા નિષ્ક્રિયસ્વરૂપને તેમજ બની શકે
તેટલું આપણા સક્રિયસ્વરૂપને, અને અતરમા રહેલ અમર અને
બહિર્ભૂષ મર્ત્ય — એ બંને સ્વરૂપોને એ આનંદની સાથે સવાદી
બનાવવા એ પ્રકૃતિની એક જરૂરિયાત થઈ પડે છે આપણા
આત્માને તે આનંદ બ્રહ્મ પ્રત્યે ખુલ્લો કરવો એમાં જ આપણને
સાચું સુખ દેખાય છે અને તેમાં સતત જીવન ધારણ કરવું એ જ
કરણ અને વાસ્તવિક પૂર્ણતા લાગે છે

વિશ્વરચનાના મૌલિક તત્ત્વ તરીકે આનંદ, વિશ્વપ્રકૃતિમાં સૌંદર્ય દર્શન

પગલપગ, કંપનાતીત, અને અનિર્વચનીય, વાચા અને મનથી અગોચર આનંદ એ પ્રભુના અગમ્ય સ્વરૂપની પ્રકૃતિ જ છે તે વિશ્વમકથના અતરમા છૂપી ઝીતે વ્યાપી ગહેયો છે, તથા વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાં પણ અસ્તિત્વના આનંદાદાશરૂપે તેની હાજરીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને એ આદાશ-આનંદ જો ન હોત તો કાણ એક ફાણ પણ શ્વાસ લઈ શકત, કાણ જીવી શકત? “કોવાન્યાત્ક પ્રાણ્યાત્ક યદેવ આકાશ આનંદો ન સ્યાત્ ।” એ જ આધ્યાત્મિક આનંદ અહીં આપણા હૃદયમાં વ્યાપી ગહેલો છે એતન્મયની સપાળી ઉપર ગહેલ સ્થૂલ મનની વેદના અને માયા-ફાડના વેશમાં તે છૂપાઈ રહ્યો છે એ ગ્યૂળ, ઉપગજલ મન એ જ આનંદના નિર્મળ તથા ખામીભર્યા જુદા જુદા માનસિક પ્રાણમય, તથા સ્થૂળ સ્વરૂપોને પકડવા પગાડા મારતું હોય છે પરંતુ એક વાગ માનવતુ મન એ આનંદનો સ્વીકાર કરવા પૂરતું વિશુદ્ધ અને અણુતર થાય છે તથા જીવનના કેવળ બાહ્ય માત્રા સ્પર્શોની ગ્રામ્ય પ્રકૃતિથી મર્યાદિત થતું નથી, ત્યારે એ આનંદનું પ્રતિબિંબ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને આપણી પોતાની પ્રકૃતિમાં જે તત્ત્વ સૌથી વધારે બગવાન હોય છે તેનો રંગ પૂરેપૂરી રીતે, અથવા તો મુખ્યસ્ત્રે કરીને, તે આનંદને લાગે છે સદ્આતમાં વિગટ-સૌંદર્યની પિપાસારૂપે એ વૃત્તિ ગતમત થઈને માનવમાં, પ્રકૃતિમાં સથા આજુબાજુના સર્વે પદાર્થોમાં—સર્વત્ર એ સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે અથવા તો કાષ્ઠ પરાત્પર, અનિર્વચનીય સૌંદર્યનું સદજ્ઞાન આપણને થાય અને સમસ્ત વિશ્વમાં જે સૌંદર્ય છે તે

તેના જ સૂચકરૂપે દેખાય છે જેમનામા ગ્સવૃત્તિ વિમલ પામેલી અને આગ્રહી હોય, તથા જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે કવિ અને કલા વિધાયકને જન્મ આપે એવી સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓ જેમનામા આગળ પડતી હોય તેવી પ્રકૃતિના માનવોમા આનંદ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર એ સૌંદર્યદર્શનનું રૂપ લે છે અથવા તો, વિશ્વથી પર કે તેની પાછળ દિવ્યપ્રેમમય કોઈ તત્ત્વનું, કે સદાય કરનાર, વરણામય અનંત કોઈ વિરાટ નત્યક્ષતાનું જ્ઞાન સાધકને થાય છે અને જ્યારે માનવનો અતરાત્મા પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા તેના પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે સત્તા તેને પ્રત્યુત્તર પણ આપે છે જ્યારે ઊર્મિપ્રધાન પ્રકૃતિ વધારે વિમલ પામેલી હોય છે ત્યારે એ વૃત્તિ ઉપર જાણાવેલા રૂપમા દેખાય છે આ સિનાય ખીજ અનેક રીતે એનો એ અનુભવ આપણને થઈ શકે તેમ હોય છે પરંતુ હમેશા આનંદની, પ્રેમની, સૌંદર્યની અથવા તો શાંતિની શક્તિ થાતો, હાજરી રૂપે જ તે જણાય છે અને તે આપણી મનોમય ભૂમિકાનો સ્પર્શ કરે છે ખરી, પરંતુ સામાન્ય રીતે મનોમય ભૂમિકા ઉપર જે રૂપો તેઓ ધારણ કરે છે તેનાથી તે પર હોય છે

સર્વપ્રકારના આનંદની ઉત્પત્તિ પ્રદાનમાથી છે, આનંદ પ્રદાનના સાક્ષાત્કારના કરણો

કારણકે સર્વ આનંદ, સૌંદર્ય, પ્રેમ, શાંતિ, હર્ષ, વગેરે આનંદ પ્રદાનમાથી વહેતાં ઝરણા છે — પછી તે આનંદ આત્માનો, બુદ્ધિનો, કલ્પનાનો, ગ્સવૃત્તિનો, નીતિ યાને સદાચારની અભીપ્સાનો અને સતોષનો, કર્મનો, જીવનનો કે સ્થૂલ દેહનો, ગમે તે કારણનો હોય આપણા ચેતન્યની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિદારા પ્રભુ આપણો સ્પર્શ કરી

શકે છે અને આપણા આત્માને જામત તથા મુક્ત કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પરંતુ આનંદ-બ્રહ્મનો પોતાનો પારતત્વિક સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનોમય ભૂમિકાદ્વારા તેના સ્વીકારને વધારે સૂક્ષ્મ, આણુતર, વધારે આધ્યાત્મિક તથા વિશ્વમય બનાવવો જરૂરનો છે. તેની અંદર જે કાર્ષ્ણ તત્ત્વ ક્ષુબ્ધ અને અશુદ્ધિ જોડે મિશ્ર થઈ ગયેલું હોય તેનાથી તેને મુક્ત કરવું જોઈએ. ત્યારે આપણે આનંદ-બ્રહ્મની ભૂમિકાની સમીપ જઈ પહોંચીએ છીએ, અથવા તો તેમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ, ત્યારે જગનના વિરોધાની પાછળ, છતાં તેનાથી પર, અને પ્રત્યેક પદાર્થની અંદર આવી રહેલ વિરાટ તથા પરાતપર આનંદની અનુભૂતિ કરી શકે તેવું સૂક્ષ્મ, આધ્યાત્મિક કરણ આપણામાં જામત થયેલ હોય છે તેની સદાય લેવી પડે છે. ક્રમેક્રમે વધતી જતી વિરાટ અને આધ્યાત્મિક અથવા તો પરાતપર આનંદની નિગતિશયતાવડે એ ભૂમિકા જોડે આપણે અદ્વૈત સાધી શકીએ છીએ.

આનંદ-બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની વિરલતા : તેને ધારણ કરવાની જરૂર તથા શરતો

સામાન્ય રીતે આનંદ-બ્રહ્મની એ અનંતતાને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરીને, અથવા તો પોતાની અંદર તથા બહાર, તેની અસ્પષ્ટ અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને માનવમન મંતોષ માને છે. અને એ સાક્ષાત્કાર, ગમે તેટલો પુનરાગત થાય તો પણ, વિરલ જ રહે છે. ત્યારે એ અનુભૂતિ આપણને થાય છે ત્યારે તે એટલી તો આશ્ચર્યકારક અને એટલી તો સતોષ આપનારી હોય છે, અને આપણી સામાન્ય મનોવસ્થા તથા સક્રિય જીવન તેનાથી એટલાં તો દૂર અને જુદાં લાગે છે કે વધારેની આશા રાખવી પણ

આપણને વધારે પડતી લાગે છે. પરંતુ યોગનું તો કામ જ એ છે કે અસાધારણ અને અપવાદાત્મકને સાધારણ અને સામાન્ય કરી મૂકવું, તથા આપણાથી - જીર્ણ, ભૂમિકાઓમાં, આપણાથી મહાન જે ચૈતન્ય છે તેને પ્રાપ્ત કરી તેને સતત જાગૃત ચૈતન્યરૂપ બનાવી મૂકવું. એટલે અનંતનો જે કોઈ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર આપણને થાય તેના પ્રત્યે વધારે વિચરતાથી અને દૃષ્ટિએ આપણા અંતરને પ્રવૃત્ત કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ નહિ. તે અનુભવને વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ તથા તીવ્ર અને સમર્થ બનાવી આપણા વિચાર, મનન તથા સતત ધ્યાનનો વિષય બનાવી મૂકવો જોઈએ. અંતે આપણી અંદર કાર્યોનો આરંભ કરનાર ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે, આપણી લક્ષિતાના વિષય તરીકે, આપણા પ્રેમના પાત્ર તરીકે, તે સત્તા કાર્ય કરતી થઈ જવી જોઈએ. દૂકામાં આપણું સમગ્ર ચૈતન્ય, — સઘળું માનસ, — તેની જોડે મંવાદી બનાવીને તે જીર્ણ ચૈતન્ય જ આપણા અંતરાત્માને રથાને બિરાજે એવી અવસ્થા આપણે મેળવવી જોઈએ.

એ આનંદને વિશુદ્ધ કરવાની જરૂર અને રીત

આનંદ-બ્રહ્મા એ સાક્ષાત્કારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું માનસિક તત્ત્વોની મેળવણી થઈ ગઈ હોય તો તેનાથી તેને વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ; નહિ તો, એ અનુભૂતિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને આપણે તેને ધારણ કરી શકતા નથી. આ શુદ્ધિનો એક ભાગ એ પણ છે કે મનની કોઈ પણ પ્રકારની ઉત્તેજક અવસ્થા ઉપર અથવા તે બીજા કોઈ પણ કારણ ઉપર તેનો આધાર રહેવો જોઈએ નહિ. તેનો આધાર તેના પોતાના જ ઉપર હોવો ધરે અને તે દશા સ્વયંભૂ જ થઈ રહેવી જોઈએ. બીજા સર્વ પ્રકારના આનંદનો

આધાર એ સાક્ષાત્કારના ઉપર હશે અને તે આનંદની પ્રાપ્તિનો આધાર કોઈ પણ ચિરાટ કે બીજી કોઈ મૂર્તિના કે વ્યક્તના ઉપર, અથવા તો પ્રથમ અનુભૂતિ જેને લીધે થઈ હોય એવા કોઈ પ્રતીક કે સૂચકના ઉપર નહિ રહે એ અનુભૂતિને પણ આપણે સતત વધારે તીવ્ર અને વેગવાન અને એકાગ્ર બનાવવી જોઈએ; એમ જો નહિ કરીએ તો, આપણા મનરૂપી અપૂર્ણ દર્પણમાં તેને માત્ર પ્રતિબિંબિત કરી શકીશું, પરંતુ મનથી પેસે પાર અનિર્વચનીય આનંદમાં આપણને ઉપાડીને લઈ જાય એવું ક્ષપાતર કે ઉન્નત મિદુ આપણે પ્રાપ્ત નહિ કરી શકીએ ત્યારે એ અનુભૂતિ આપણા સતત ચિંતનનો તથા ધ્યાનનો વિષય બની રહે છે ત્યારે મનની અદર રહેલ સર્વ તત્ત્વોને તે પોતાના અવસ્થામાં ક્ષપાતર પમાડે છે અને વિગટ આનંદ-સ્વરૂપ (વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ આનંદ-સ્વરૂપ) તરીકે તે આપણને દર્શન દે છે, તથા જીવન સમગ્રને તે પોતાના જ સ્તોતરૂપ બનાવી મૂકે છે. આપણા આંતર તથા બાહ્ય કર્મો કાળ માટેની પ્રેરણા તેના તરફથી આપણને મળે એવું વચણ જો આપણે અખત્યાર કરીએ તો એ આનંદ આપણી અદર થઈને જ્યોતિરૂપે, પ્રેમરૂપે, તથા શક્તિરૂપે જીવન ઉપર તથા જે કાર્ય જીવે છે તે(પ્રાણીમાત્ર)ના ઉપર, આપણી અદર થઈને વર્ષતા, પ્રભુના આનંદરૂપે અનુભવાય છે અતગતમા પ્રેમ-લૂક તથા ભક્તિપૂર્વક તેની શોધ કરે છે ત્યારે તે પરમાત્મારૂપે ઇકંત થાય છે આપણને ભગવાનના મુખકમળના દર્શન થાય છે; અને આપણા પ્રિયતમના મિત્રનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણું સમગ્ર ચૈતન્ય તેના પ્રત્યે વળે છે ત્યારે પ્રભુના સાદસ્યની આનંદદાયક પૂર્ણતામાં આપણો વિકાસ થાય છે, અર્થાત્, પ્રભુની દેવ્યપ્રકૃતિની માનવમાં ગૂંચ થતી પ્રતિકૃતિ આપણામાં પ્રકટ થાય

છે અને ત્યારે એ પ્રતિકૃતિ પ્રત્યેકરીતે આપણા પ્રાણનો પણ પ્રાણ થઈ રહે છે ત્યારે આપણા જીવનની સાર્યકતા થાય છે અને આપણા અતરની અદર વિશાળ ઔર્ધ્વની સમૃદ્ધિ આપણને દેખાય છે

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારના ત્રણ પ્રકારો : ૧ અંતરમાં, ૨. જીવેની ભૂમિકામાં, ૩ વિશ્વમાં, આશુભાશુ, બ્યક્તિમાં બે કેન્દ્રો :

૧ હૃદયમાં, ૨ સહસ્રદલ, મસ્તક ઉપર

ત્રણ પ્રકારે આપણને બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થતો જણાય છે. ૧ આપણા પોતાના અંત કરણમાં - હૃદયમાં, ૨ ચૈતન્યની આપણી મનોમય ભૂમિકાથી પર, જીવે અને ૩ વિગટમાં - વિશ્વમાં - પ્રકટેલ વ્યાપક તત્ત્વ તરીકે, આશુભાશુ આપણી પોતાની અદર ગહેલ પુરુષના બે કેન્દ્રો ગણાય છે ૧. એક તો આપણો અંતરાત્મા અને એનો આશ્રય લઈને જ્યાં આપણો સ્પર્શ કરીને આપણને જાગૃત કરે છે હૃદયરૂપી કમળમાં એ પુરુષ વિગળે છે અને આપણી સર્વે શક્તિઓને જીર્ણ ભૂમિકા પ્રત્યે તે ખુલ્લી કરે છે બીજું કેન્દ્ર મસ્તકની ઉપર સહસ્રતલમાં ગેરુડ, તેની મારફત દિવ્યજ્ઞાનદષ્ટિની નિષ્કૃત તથા દિવ્યશક્તિનો અભિ આપણા વિચાર તથા તપ શક્તિ વાટે જીતે છે તથા આપણુ તૃતીય લોચન ખોલે છે આનંદ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર એ પ્રેમથી કાઈ પણ એક કેન્દ્રદ્વારા આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જ્યારે હૃદયકમળ ખુલ્લું થાય છે ત્યારે આપણા અંતરમાં આનંદ, પ્રેમ તથા શાંતિ દિવ્યજ્યોતિર્ભય ખુલ્લની પેઠે વિકાસ પામીને સર્વત્ર પ્રસરતા અનુભવાય છે ત્યાર પછી એ શક્તિઓ આપણા હૃદયમાં ગુપ્તપણે આવી રહેત તેમના પોતાના મૂળ સ્વરૂપ, પરમાત્મા બને છે એકતા કરી શકે છે અને હૃદયમંદિરની અદર તેની પૂજા કરી શકે છે અને ત્યાંથી

પણ ઊર્ધ્વગતિ કરીને પરાતપર પ્રત્યે તેઓ ઉડ્યન કરે છે. આપણી આલુઆલુ,— ચારે તરફ એ શક્તિઓ વિચાર, ભાવ તથા ક્રિયા-રૂપ વહન કરે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણા સામાન્ય માનવતાવાળા મર્ત્ય સ્વરૂપમાં આ દિવ્યશક્તિઓના કાર્મનો અંતરામ કરવાની વૃત્તિ હોય છે, અથવા તો જ્યાં સુધી તેને બરાબર પ્રત્યુત્તર આપવા માટે આપણી પ્રકૃતિ ટેનાયલી નથી હોતી, અથવા તો એ દિવ્યશક્તિ પોતાનો કાબૂ લઈ પોતાને કરણુ તરીકે વાપરે એવું વચણુ આપણી નિમ્ન પ્રકૃતિમાં સ્થાપન થયું નથી હોતું, ત્યાં સુધી આ સાક્ષાત્કાર તૂટક તૂટક થયા કરશે અને આપણે વારંવાર આપણી સામાન્ય ચિત્તાવસ્થામાં જઈ પડીશું. પરંતુ અભ્યાસના બળવડે, અથવા પ્રભુપ્રાપ્તિની ઈચ્છાના કે લક્ષિતાના બળવડે ધીમેધીમે હૃદયનું નવું સ્વરૂપ જ તૈયાર થશે અને અતે એ અસામાન્ય સાક્ષાત્કાર ચૈતન્યની સાહજિક અવસ્થા થઈ રહેશે.

મસ્તક ઉપરના સહસ્રહસ્ર પદ્મનું ખુલ્લા થવું: તેનાં પરિણામે, એમ થયા પછી પણ ભરતી ઓટ; નિષ્ક્રિય સમર્પણની સફલતા ક્યારે થાય ?

જ્યારે મસ્તક ઉપર રહેલું પદ્મ ખૂલે છે ત્યારે આખી મનોમય જીમિકા દિવ્યજ્યોતિ, આનંદ અને શક્તિમય થઈ રહે છે. અને એ ત્રણેની પાછળ આપણા અતમતમાનો અંતરી આપણા ચૈત્ય-સ્વરૂપને પોતાની બેડે લઈને અથવા તો પોતાનાં દિવ્યકિરણોમાં તેને સમાવી તથા લીન કરીને આપણા હૃદયમાં આવી રહેલા તેના સિદ્ધાચનના ઉપર બિરાજમાન થએલો અનુભવાય છે. ત્યાર પછી સર્વે વિચારો તથા તપ:શક્તિ જ્યોતિર્મય થઈ ઊઠે છે, શક્તિ-સ્વરૂપ દેખાય છે અને આનંદની નિરતિચયતા રૂપે અનુભવાય છે.

ન્યારે આ આનંદ પગલુ જોડે સખધમા આવે છે ત્યારે આપણા મર્ત્ય દેહના કચ્છો ઉપર તે રેતાય છે, અને ત્યાર પછી તે કચ્છો વાટે બાહ્ય જગત ઉપર વહે છે આત્માની આ દિવ્ય ઉગ્રામા પશુ, વૈદિક ઋષિઓ જાણતા હતા તેવા દિન તથા રાત્રિના, તેજ અને તિમિરના, પદ્મગ્રા — દિવ્ય જ્યોતિર્મય અર્ધ્વ ભૂમિકામાથી દીર્ઘદિશવગ્રાઓ હોય છે પગલુ એ નૂતન ચૈતન્યને ધારણ કરવાની આપણી શક્તિ જેમજેમ વધારે ખીને છે, તેમતેમ જે જ્ઞાનસૂર્ય-માથી એ ગ્રિછો પ્રસંગતા હોય છે તેની સામે આપણે લાગા સમન સુધી દષ્ટિ મારી શકીએ છીએ, અને આપણા અતરાતમામા આપણે તે સૂર્યના જ્યોતિર્મય દેહ સાથે આપણુ સંપૂર્ણ અદ્વૈત કરી શકીએ છીએ આ પ્રમાણે જે ભગવાનના દર્શનનો આપણને લાભ મળે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઝખનાનુ જેટલુ સામર્થ્ય તથા જેટલો વેગ, — તેના ઉપર, કેટલીક વખત, રૂપાતરના વેગનો આધાર રહે છે પગલુ અન્ય સમયે એ રૂપાતરનુ મર્થ સર્વગતાથી પ્રેરિત, અને શરૂઆતમા ગહન, એવી પોતાની રીતે પ્રભુ કર્તો હોય છે તેના જીદને નિષ્ક્રિય આત્મસમર્પણ કરવાથી પણ થાય છે પગલુ એ જાતનુ નિષ્ક્રિય આત્મસમર્પણ રૂપાતરના પાયારૂપ ત્યારે જ મર્થ શકે ન્યારે આપણો પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ અને નિશ્વાસ પૂરેપૂરો સક્રિય થએલા હોય, અને ન્યારે આપણો સરજો આધાર સંપૂર્ણ પ્રેમવ્યરૂપ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ એવી કોઈ સત્તાના હાથમાં પડેનો અનુભવીએ

સર્વત્ર આનંદમય સ્વરૂપનું દર્શન, અવનુ રૂપાતર, દહાની દહિનુ રૂપાતર

આપણી આરે તરફ આવેલા જગત પ્રત્યે ન્યારે આધ્યાત્મિક અભીષ્ઠાપૂર્વક અથવા તો સર્વ પદાર્થોમા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા

માગતા આનંદની દૃષ્ટિવડે જોઈએ છીએ ત્યારે પ્રભુ આપણને જગતમાં પોતાનાં દર્શન કરાવે છે ધણીખરી વાર યોચિતો જ આપણી દૃષ્ટિ આગળનો પડેો ખસી જાય છે. અને તેમ થતાં જગતના વિધવિધ પદાર્થોને દાકનારો રૂપનો પડેો જ પ્રભુને પ્રકટ કરનાર સાધનરૂપ તીવડે છે. વિશ્વવ્યાપી કાષ્ઠ આધ્યાત્મિક સત્તાની હાજરી, વિગટ-શાંતિ, વિરાટ આનંદનો આવિર્ભાવ જગતમાં થતો જણાય છે, તે જગતની અંદર વિયસે છે, સર્વને બેઠે છે, સર્વમાં થઈને વહે છે. આપણા પ્રેમને લીધે આપણે તેનામાં આનંદ લઈએ છીએ તેથી, અને તેનું સતત ચિંતન કરીએ છીએ તેટલા માટે, એની હાજરી વારંવારે આપણી સમીપ આવે છે તથા વૃદ્ધિ પામે છે ખરું જોતા, આપણે સર્વત્ર તેને જ નિદાણીએ છીએ અને અન્ય સર્વ તેના “વાસ” રહેઠાણ તરીકે, તેના જ રૂપ તરીકે અથવા તો પ્રતીક તરીકે જ દેખાય છે. જે સૌથી વધારે સ્પૂર્ત અને જડ ગણાય એવી વસ્તુઓ, ઉદાહરણ તરીકે — દેહ, રૂપ, ધ્વનિ તથા ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે તે સધળું, પ્રભુની પ્રત્યક્ષ હાજરીરૂપ જણાય છે એ વસ્તુ કેવળ સ્પૂર્ત મટી જઈને આત્માના તત્ત્વમાં ફેરવાઈ જાય છે આ રૂપાતર એટલે આપણા આત્મ ચૈતન્યનું રૂપાતર આપણી ચારે બાજુ જે દિવ્ય પ્રત્યક્ષ વાગ્ત-વિક્રતા આપી ગૃહેલી હોય છે તે આપણને પોતાનામાં લઈ લે છે, અને આપણે તેના અંશ થઈ રહીએ છીએ. આપણા પોતાના મન, પ્રાણ અને શરીર પણ પ્રભુના જ નિર્મિત છે, તેના જ મંદિર છે એમ આપણને પોતાને લાગે છે. આપણો સમગ્ર આધાર એટલે લગવાનને કાર્ય કરવાનું એક ચોક્કસ અને ઘાટ હોઈ તેનો આવિર્ભાવ કરવાનું એક કરણ છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ. સર્વ પદાર્થો તેના આનંદના આત્મારૂપ તથા આનંદના જ દેહરૂપ બની ગયે છે.

આબુખાબુ નહિ પરંતુ ઊર્ધ્વ ભૂમિકા ઉપર આનંદ
સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર, મર્ત્ય અને અમરનો સબધઃ
મર્ત્યતામાથી મુક્તિ

આપણી પોતાની ચારે બાજુએ, આપણી ગ્રૂલ પાર્થિવ
ભૂમિકા ઉપર, પ્રભુના દર્શન ઉપર કલા પ્રમાણે થાય છે પરંતુ
પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ઉપરની ભૂમિકા ઉપર પણ થઈ શકે એવી
અનુભૂતિમાં સાધક પ્રભુને ઊર્ધ્વભૂમિકામાં રહેના કોઈ સત્તા તરીકે
જુએ છે અથવા તો અનુભવે છે તે અનંત આનંદરૂપ હોઈ
આપણાથી ઊર્ધ્વ છે, અથવા તો તે આનંદની અદર આપણા
સ્વર્ગીય પિતા તરીકે રહેનો છે એ પ્રમાણે પ્રભુનું દર્શન થાય છે
અને આપણી અદર અથવા તો આપણી આજુબાજુ આપણે તેને
જોઈ કે જાણી શકતા નથી જ્યાં મુખી પ્રભુનું આવું દર્શન ટકે
છે ત્યાં મુખી આપણામાં રહેલ મર્ત્યસ્વભાવ તેના અમૃતસ્વથી
દુઝાઈ જાય છે, આપણી મર્ત્ય પ્રકૃતિને તે દિવ્ય સત્તાની જ્યોતિ,
શક્તિ તથા આનંદનો અનુભવ થાય છે, તથા યથાશક્તિ તેના
પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય પણ કરે છે, અથવા તો તે પોતાની અદર કોઈ
ઉચ્ચ આત્માનું અવતરણ થતું અનુભવે છે, અને તેના સમય
માટે, તે પોતે રૂપાતર પામી જાય છે, અથવા તો ઊર્ધ્વ ભૂમિકાની
જ્યોતિ તથા શક્તિના પ્રતિબિંબમાં એ પોતે પણ કોઈ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં
વિચરી શકે છે આ પ્રમાણે આપણી મર્ત્ય પ્રકૃતિ આનંદનું
પાત્ર - જાળન થઈ રહે છે પરંતુ અન્ય સમયે તે પોતાના મૂળ
મર્ત્ય ભાવમાં જઈ પડે છે, અને પોતાના પાર્થિવ સરકારો અને
અબ્યાસોની ધરેડમાં પડીને નીરસપણે કાર્યો કરે છે, અથવા જીવન
ગાળે છે આમાથી સંપૂર્ણ છૂટકારો તો માનવના મન, પ્રાણ તથા

શરીરમાં દિવ્યશક્તિનું અવતરણ થાય અને પરિણામે દિવ્યજીવનમાં તેમની પુનર્વટના કરવામાં આવે ત્યારે જ થઈ શકે. વેદકાળના ઋષિઓ અને “યગ્ને પરિણામે થતો સૂર્યનો જન્મ” કહેતા. અને હકીકતમાં, સતત યગ્ન કરવાથી જ, એટલેકે, ભક્તિનો અને અભ્યાસનો, કર્મોનો તથા ચિંતનશક્તિનો અને જ્ઞાનનો, પ્રભુ પ્રત્યે જીર્ણગતિ કરી ગ્રંથેય તપ શક્તિની જ્યક્ત શિખાનો સતત યગ્ન કરીને જ, તેમની સતત આહુતિ આપીને આપણે આ અનંતના સ્વરૂપમાં આપણી પોતાની દિવ્ય મૂર્તિનું વિધાન કરી શકીએ છીએ.

આનંદ ધ્રુવમાં વિરાટની પ્રાપ્તિ; આનંદમાં નિર્ગુણ તથા સગુણ બનેનો સાક્ષાત્કાર

આપણી ઉપર, અદ્વ તથા આણુબાણુ, આનંદ-ધ્રુવનાં જે ત્રણ આવિર્ભાવો થાય છે, તેમાં ગ્રંથેય આનંદ-ધ્રુવ જૈતન્યને જ્યારે આપણે દૃઢપણે ધારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને તેની સંપૂર્ણ એકતાનો અનુભવ થાય છે અને તે જૈતન્યનાં આનંદ, શાંતિ અને પ્રેમભર્યા હૃદયમાં આપણે સત્-માત્રને આલિંગન કરીએ છીએ, ત્યાર પછી સર્વે સૃષ્ટિઓ એ ધ્રુવનાં દેહરૂપ દેખાય છે. પરંતુ એ આનંદ કેવળ અઅકિત્તવણી, બિનઅગત, સત્તા માત્ર કે કેવળ વિશાળતા કે સર્વવ્યાપી સત્તારૂપે જ આપણે અનુભવીશું તો આ આનંદ-ધ્રુવના સૌથી ઐશ્વર્યશાળી જ્ઞાનથી આપણે વિમુખ રહીશું. આપણી ભક્તિ પૂરતી નિષ્ઠ અને ગાઢ હોય તો આનંદ-ધ્રુવના વિશાળ આનંદ મહાસાગરમાંથી તેનું મૂળ અને દેહ પણ આપણને દેખાવો જોઈએ અને આપણા જીવનસખાનો તથા પ્રણયીનો હૃદય આપણને પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ એમ થાય તો જ આનંદ-ધ્રુવની અનુભૂતિનો સૌથી વધારે સમૃદ્ધ

સાક્ષાત્કાર આપણને પ્રાપ્ત થાય. બ્રહ્મની આનંદપૂર્ણ વ્યાપકતા એ જ તેની અવ્યક્તિ અને નિર્ગુણ સ્વરૂપ; પરંતુ એમાંથી જ ભગવાનના સગુણ વ્યક્તિત્વની નિકટતાને પરિણામે જન્મેલો સંયમ તથા તેની મધુરતા બંને આપણા તરફ પોતાની દૃષ્ટિ માંડી શકે છે. આપણા પોતાના સ્વરૂપની તથા આપણા પ્રભુની પ્રત્યક્ષ હાજરી એનું જ નામ આનંદ; અને તેનું જીવનમાં બહાર વહેતું એટલે જ હીલામાં રહેલો તેનો વિશુદ્ધ આનંદ.

*

પ્રકરણ ૮ મું

પ્રેમની અકબલીલા

નિર્ગુણની ભક્તિમાં પણ પ્રેમને સ્થાન છે, પ્રેમના અનુભવમાં આનંદ

આપણા જમાનાને ધોગણે નિર્ગુણ પ્રભુની ભક્તિને સાચો ભક્તિયોગ નહિ કહી શકાય, કારણકે યોગના જે માર્ગો પ્રચલિત છે તે સર્વેમાં એમ માની લેવામાં આવેલું હોય કે કેવલાદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવા માટે જ નિર્ગુણની પ્રાપ્તિ કરી આવશ્યક છે. એવા અદ્વૈતમાં આપણા તથા પ્રભુના એમ બન્નેના વ્યક્તિત્વનો કય સર્થ જાય છે, અને ત્યાર પછી ભક્ત કે ભગવાન કથું તેમાં અનુશેષ રહેતું નથી — કેવળ રહે છે અદ્વૈતની અનુભૂતિનો આનંદ અને અનંતતા પરંતુ વસ્તુતઃ આધ્યાત્મિક ચૈતન્યના ચમત્કારો કાંઈ એવી કડક અકડ તર્કબાજીને વશ નથી હોતા. જ્યારે આપણને અનંતની હાજરીનો સૌથી પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને આપણા પરિમિત વ્યક્તિત્વને તેનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે આપણું વ્યક્તિત્વ તે સ્પર્શનો તથા સાદનો પ્રત્યુત્તર એક પ્રકારની ભક્તિવડે આપી શકે કે વળી બીજો મુદ્દો એ પણ છે કે આપણને એ અનંત, આનંદ ભક્ષ અદ્વૈત તથા આનંદની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા તરીકે ન દેખાય, અથવા આપણે તેને સત્ માત્રના બીજા તરીકે કે પછી વાહન તરીકે ગણીએ, પરંતુ આપણા ચૈતન્ય પૂરતો તેને અનિર્વાચનીય પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ તરીકે ગણીએ, તો પણ ભક્તિ તથા પ્રેમને સ્થાન આપવું પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે આપણું યોજાતું વ્યક્તિત્વ

ભગવાન સાથે અદ્વૈત પામીને તેનામા લય થઈ જાય છે ત્યારે પણ ખરું જોતા આપણી અદર રહેલ પ્રભુનું વ્યક્તિસ્વરૂપ પ્રભુના વિરાટ અથવા તો પરાત્પર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપમાં લય પામતું હોય છે પ્રેમના એ અદ્વૈતમા પ્રેમ, પ્રણયી અને પ્રણયપાત્ર - ત્રણે - નિરતિશય આનંદની અનુભૂતિમા લય પામી જાય છે અને છતાં, અપ્રકટપણે એ અદ્વૈતમા પણ તે હાજર હોય છે તથા અન્યોત્તમની પેઠે ત્યાં પણ અપરિસ્કુટપણે કાયમ રહે છે પ્રેમવડે થતું આત્માનું અદ્વૈત એ પ્રકારનું જ હોઈ શકે એક અર્થમાં, આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે વ્યક્તિની અદર રહેલ જીવાત્મા તથા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ભગવાન એ બેની વચ્ચે વિવિધતાભર્યા આધ્યાત્મિક મંનઘના પ્રકારોની અનુભૂતિઓના કળશ તરીકે આ પ્રેમભર્યા અદ્વૈતનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ એક, અખંડ, સમિચ્ચાનંદ વિશ્વમા અનેકરૂપ - બહુરૂપ થયો છે

પ્રભુનું દિવ્ય બ્યક્તિત્વ જીવન માત્રનો અતિમ પ્રાપ્ત્ય :
પ્રભુ અને તેની સાથે પ્રેમનો સંબંધ

અને છતાં વધારે વિવિધતાભર્યો અને સૌથી વધારે નિકળો જણાય એવો દિવ્ય પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર અન્યક્ત, નિર્ગુણ અનંતનું અનુસંચય કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, તેમ થવા માટે આપણો સેવ્ય અને જ્ઞાનજાળન ભગવાન વધારે સંગીષ અને વ્યક્તિત્વયુક્ત થવો જોઈએ ત્યારે નિર્ગુણના હૃદયમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે સંયુક્તમા રહેત સર્વ ઐશ્વર્ય તેની પોતાની અદર પણ રહેતું છે તે તે આપણને બતાવી શકે છે, અને કેવળ અનંત સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષતામા પ્રવેશ કરી તેમા લય પામવાની કે તેને ભેટવાની અબીપ્સાથી પ્રેરાર્થ સાધના કરનારને તેજો સ્વપ્ને પણ

ન કદપી હોય એવી વસ્તુઓનો નિર્ગુણમાં સાક્ષાત્કાર થાય એ શક્ય છે. મર્યાદાઓ બાંધનારી અને વ્યાખ્યાઓ કરવાની વૃત્તિ-વાળી આપણી જુદી જોનો પાર ન પામી શકે એવા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારો પ્રભુના સ્વરૂપમાં રહેલા છે. પરંતુ સાધારણ રીતે ભક્તિનો યોગ સામે છેડેથી જ શરૂઆત કરે છે. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વથી તેનો આરંભ થાય છે તથા તેનો આશ્રય લઈને તે ઊંચે ચડે છે તથા વિશાળ બને છે. પ્રભુ એક સત્ છે,— પિંડીમૂત સત્ છે,— સૂક્ષ્મ, વિચારમય સત્તા કેવળ, યા તો ત્રિકાલાબ્યાધિત, વિશુદ્ધ અનંતની બુમિકા કે ધામ માત્ર નથી. આદ્ય અને વિરાટ—સત્ સ્વરૂપ પણ તે ભગવાન છે, પરંતુ ભગવાનનું એ સત્-સ્વરૂપ ચિત્ તથા આનંદથી અવિભાજ્ય છે અને એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપની જોને સંસાર છે, ચેતનતા છે, તથા નિજનનંદનું જોને ભાન છે તેને આપણે અનંત દિવ્ય પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ કહીએ છીએ. વળી ચૈતન્ય એટલે શક્તિ. એટલે જ્યાં આગળ ચૈતન્યની અનંતતા હોય ત્યાં આગળ શક્તિની—સામર્થ્યની પણ અનંતતા હોય જ; અને તે શક્તિવડે જ વિશ્વ સમગ્ર ટકી રહ્યું છે. સત્ માત્ર તે દિવ્ય અનંત પુરુષના સત્વડે જીવે છે; સકલ પદાર્થોમાં પ્રભુ જ મૂર્તિમંત થઈ રહ્યો છે. સકલ વિચાર, કર્મ, લાગણી અને પ્રેમ સર્વે તે પ્રભુમાંથી જ જન્મે છે અને તેના પ્રત્યે જ પાછાં વળે છે, અને તેમનાં સઘળાં પરિણામોનું મૂળ તથા તેમનો આધાર અને તેમનો શ્રેષ્ઠ હેતુ, યાને પ્રાપ્ત્ય, પણ ભગવાન છે. આવી દિવ્ય પ્રકૃતિના સ્વામી પરમાત્મા પ્રત્યે પૂર્ણગિજનો સાધક પોતાનો ભક્તિરસ વહેવડાવશે; અને તેના પ્રત્યે પોતાના ચૈતન્યની ઊર્ધ્વગતિ કરશે. પરાત્પર તરીકે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિરપેક્ષ અદ્વૈતના નિરતિશયાનંદમાં તે ભગવાનને શોધશે; વિરાટ તરીકે

અનંત શુભરૂપે અને પ્રત્યેક બાલ દસ્યમા અને સર્વે પ્રાણીઓમા વિશ્વપ્રેમવડે અને વિરાટઆનંદપૂર્વક તેને જ્ઞેશે, વ્યક્તિ તરીકે પ્રભુ જોડે, એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે પ્રેમવડે જે શક્ય હોય એવા સર્વે માનુષી સબધો સાધક સ્વીકારશે

લક્ષિતાની શરૂઆત અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ ખ્યાલથી, ઇષ્ટ દેવતાનો ખ્યાલ, વ્યક્તિતા તત્ત્વનો તેને લીધે ઉમેરો

હૃદય જેની ઝખના કરે છે તે પ્રભુની સમગ્રતાનો યથાર્થ ખ્યાલ છેક શરૂઆતથી સાધકને ન આવે એ બનવાભોગ છે અને વસ્તુતઃ આપણા જૂતકાગના જીવનને પગિણામે આપણી શુદ્ધિ, સ્વભાવ અને ભાવપ્રધાન ચિત્તને જે વિશાળતા અને અણૂતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો જ એ પ્રમાણે બનવું શક્ય છે સામાન્ય જીવનના અનુભવો મેળનીને પણ તેમનાદ્વારા શુદ્ધિ, રસવૃત્તિ તથા ભાવ અને ભૂમિ તથા તપ શક્તિને અને બીજા સક્રિય કરણોને પણ એ સરકારિતા, એ વિશાળતા અને અણૂતા પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ હેતુ હોય છે સામાન્ય માનવના કરણોને તેના જીવનના અનુભવો વિશાળ બનાવે છે, તેમને વધારે સૂક્ષ્મગ્રાહી બનાવે છે એમ થવાથી જે પરમ સત્ય તેને પોતાનો આવિર્ભાવ કરવાને પોતાના મદિર તરીકે તૈયાર કરી ગ્રહેન હોય છે તેના પ્રત્યે માનવ વધારે સહેલાઈથી ખુલ્લો થઈ શકે છે સામાન્ય રીતે પોતાના અતઃકરણની એ પ્રવૃત્તિઓમા માનવ ઘણો પરિમિત હોય છે, અને એની પોતાની પ્રકૃતિ તેના પૂર્વવિકાસ તથા પૂર્વસબધો જોડે ઘણું અસે બધમેસતુ આવે એટલું જ દિવ્ય સત્ય તે સમજી શકે છે એટલા માટે તેની પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિના અને શુભોના નિધવિધ પરિમિત સ્વરૂપે પ્રભુ આપણને મળે છે શરૂઆતના

જિજ્ઞાસુને તેની શુદ્ધિ સમજી શકે તથા તેની તપઃશક્તિ અને હૃદય જોતો ઉત્સાહપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર આપી શકે તેમ હોય છે એવા કોઈ સત્યના નિરપેક્ષ ધામરૂપે પ્રભુ તેને દેખાય છે. કોઈ વિશિષ્ટ નામ અને દિવ્યતાની એકાદ બાજુ પ્રભુ તેને પ્રથમ બતાવે છે. યોગમાં એને “ ઈષ્ટદેવતા ” કહેવામાં આવે છે. આપણી પ્રકૃતિએ ભક્તિ કરવાને સારૂ પસંદ કરેલ પ્રભુનું નામ અને રૂપ તે ઈષ્ટ-દેવતા. પોતાના દરેક કરણવડે માનવ તેને આહ્વાન તથા તેને આર્હિમન કરે, તેટલા માટે તેના ગુણોને બરાબર પ્રતિબિંબિત કરે એવું રૂપ પ્રભુ ધારણ કરે છે; ભક્તને તો ઈષ્ટદેવતાના એ સ્વરૂપમાં પ્રભુનો પોતાનો સ્પૂર્ણદેહ જ દેખાય છે. વિષ્ણુ, શિવ, શ્રીકૃષ્ણ, કાલી, દુર્ગા, કાર્તિકેય, બુદ્ધ વગેરે એનાં સ્વરૂપો છે, અને માનવહૃદય ભક્તિ કરવા માટે તેમનો આશ્રય લે છે. અરૂપ પ્રભુને પૂજનાર, કેવળ એકેશ્વર-વાદી પણ તેનામાં કોઈ ગુણનું આરોપણ કરે છે, અથવા તો કોઈ પ્રકારનું મનોમય રૂપ કે પ્રકૃતિનું રૂપ તેને અર્પણ કરે છે, અને તેનાદ્વારા પોતે તેનો ખ્યાલ કરી શકે છે તથા તેની સમીપ જઈ શકે છે. પરંતુ એક જીવંત રૂપનું દર્શન કરવાથી, મનોમય શરીરને જોવાથી પણ પ્રભુ પ્રત્યેની યાત્રામાં એક પ્રકારની ગાઢ સુખીપતા તથા મધુરતા હિમેગ્રા છે.

ઈષ્ટદેવતાના ખ્યાલને વિશાળ કરવાની જરૂર. સર્વ દેવોમાં તથા સત્ માત્રમાં પ્રભુનું દર્શન

પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જે ભક્તિયોગની સાધના કરવામાં આવશે તેમાં ઈષ્ટદેવતાના ઉપર જાણાવેલા વિચારને વધારે વિશાળ અને વિરાટ કરવામાં આવશે, ભુદાનુદા અને સર્વસહિષ્ણુ સંબંધોવડે તેને ગાઢ પરિચિત વ્યક્તિત્વ અર્પણ કરવામાં આવશે, આધારવડે

લક્ત તેની લક્તિ કરશે, તથા તેને સમર્પણ કરશે. એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રભુ આપણી સમીપ રહેશે, આપણી અંદર વાસ કરશે, તથા આપણે તેની સાથે તથા તેની અંદર રહીશું. લક્તિના આ માર્ગમાં તેનું મનન અને દર્શન, અર્થાત્ સર્વ પદાર્થમાં પ્રભુનું સતત ચિંતન, અને સર્વત્ર અને સદા તેનું જ દર્શન કરવાનો સાક્ષાત્કાર થવો, આવશ્યક છે. જ્યારે પાર્થિવ યાને ઝૂંપ પ્રકૃતિની વસ્તુઓને જોઈએ ત્યારે તેમની અંદર આપણે આપણા પ્રેમના વિષયને, અર્થાત્ પ્રભુને, જોવા જોઈએ. જ્યારે અન્ય માનવોને તથા ખીજ સત્તાઓને જોઈએ ત્યારે તેમની અંદર આપણા પ્રેમના દિવ્ય પાત્રનાં આપણે દર્શન કરવાં જોઈએ. અને જ્યારે તેમની જોડે સંબંધ કરીએ ત્યારે આપણે અનુભવવું જોઈએ કે આપણે પ્રભુના જીર્ણોદ્ધાર સ્વરૂપોની જોડે જ સંબંધમાં આવી રહ્યા છીએ. જ્યારે પાર્થિવ જગતની મર્યાદાઓને ઝાળગી જઈને ખીજ ભૂમિકાઓમાં રહેલાં સત્-સ્વરૂપો જોડે, કે વ્યક્તિઓ જોડે, સંબંધ થાય ત્યારે પણ ઉપર જણાવેલ વિચાર તથા દર્શન આપણે શુદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ કરવા જોઈએ આપણા પાર્થિવ મનની સાધારણ તથા સ્વસ્થ અવસ્થાની ટેવ એની હોય છે કે પાર્થિવ અને દૃશ્યરૂપ તથા ખંડિત સંબંધો પ્રત્યે ખુલ્લા થવું, તથા માનવના અંતરમાં પ્રભુનું જે ખીજ સ્વરૂપ આવી ગયેલું હોય તે જાણે છે જ નહિ એમ વર્તન કરવું. એ ટેવને ઠેકાણે સર્વનો પોતાના પ્રેમાલિંગનમાં સમાવેશ કરી શકે તથા સર્વત્રાસી આનંદને પોતાનામાં સમાવી દઈ શકે એવું આ નવું દૃષ્ટિમિત્ર સ્થાપન થવું જોઈએ. સર્વદેવોમાં આપણે એ એક પરમ દેવતા દર્શન કરવા જોઈએ. આપણા હૃદયથી અને સમગ્ર અંતઃકરણથી જેને લજીએ છીએ તે પ્રભુના જ સ્વરૂપો તરીકે આપણે દેવતાઓને જોઈશું. આ પ્રમાણે

આપણી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને વધારે ને વધારે વિશાળ બનાવતાં અંતે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે જ્યારે “વાસુદેવઃ સર્વમ્”— “સર્વં પ્રભુમય જ” હાજરી અને પ્રભુની ચૈતન્યનો આનંદ જ જગત પ્રત્યે જોનારી આપણી દૃષ્ટિને સામાન્ય થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે થતાં પ્રભુ જોડેના આપણા અદ્વૈતની વિરાટ—બહિર્મુખ, વિરાટ અવસ્થા સ્થાપન થાય છે.

અંતરના સર્વે વ્યાપારોમાં પ્રભુની હાજરીનો અનુભવ;
પ્રભુ સંબંધનો ધીમે ધીમે ઉદય અને વિકાસ

અંતઃકરણમાં આપણા પ્રભુથી પ્રભુની મૂર્તિ અતઃચક્ષુને પ્રત્યક્ષ થવી જોઈએ, અને સાધકના અંતરને પોતાનું ઘર ગણી પ્રભુએ તેમાં વાસ કરવો જોઈએ, તથા તેની હાજરીની મધુરતાની સુવાસ સમગ્ર અંતઃકરણમાં વ્યાપી જવી જોઈએ. આપણા ચૈતન્યના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિખર ઉપર રહ્યો રહ્યો પ્રભુ આપણા સખા, ગુરુ અને પ્રભુથી તરીકે મન તથા પ્રાણની સર્વે પ્રવૃત્તિઓનો અધિક્રાતા બનશે, તથા ઉપરની ભૂમિકામાંથી પોતાના વિરાટ-સ્વરૂપ જોડે તે આપણને એકતા કરાવશે. પ્રભુ જોડે અંતરની અવ્યાહત—સતત આપલેનો આનંદ ગાઢ અને સ્થાયી થઈ રહેવો જોઈએ. અને પ્રભુ સાથેની એ ચૈતન્યની આપલે કાંઈ અસાધારણ સામીપ્યની અને ભક્તિના આવેગની વિરલ ક્ષણોમાં જ, આપણે આપણાં નિત્ય કાર્યોથી દૂર હોઈએ અને આપણા અંતઃકરણમાં એકાગ્ર ચક્ષુ હોઈએ ત્યારે જ, થઈ શકે એમ ન હોતું જોઈએ. આપણી માનુષી પ્રવૃત્તિઓનો સદતર ત્યાગ કરીને જ તે આપલે થાય એ પ્રભુ બરાબર નથી. આપણા સર્વે વિચારો, આવેગો, ભૂમિઓ તથા કર્મોને તેની અનુમતિ અથવા તેા ઈન્કાર માટે પ્રભુ સમીપ

નિવેદન કરવાં જોઈએ. પરંતુ એટલી ઉચ્ચ સ્થિતિ કદાચ ન પ્રાપ્ત થાય તો પછી આપણી અભીપ્સાના વચ્ચે તે સર્વે પ્રભુને સમર્પણ કરવાં જોઈએ જેથી કરીને પ્રભુ આપણા અંતરમાં વધારે ને વધારે અવતરણ કરે અને એ સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં તેની હાજરી રહે, અને તેની તપ શક્તિવડે, તેની જ્યોતિ અને જ્ઞાનવડે, તેના પ્રેમ અને આનંદ સહિત પ્રભુ આપણા ચૈતન્યની સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યાપી રહે અતમાં, આપણા સર્વે વિચારો, ઊર્મિઓ, આવેજો તથા કર્મો સર્વે પ્રભુમાંથી ઉદ્ભવશે અને તેમના દિવ્ય મૂળમાં રૂપાંતર પામી જશે. આપણા સમગ્ર અંતઃકરણમાં આપણે પ્રભુના જ અશ દીગ્ધે એ ભાન જાગૃત રહેશે; અને અંતમાં, આપણા સેવ્ય પ્રભુમાં અને આપણા અજત જીવનમાં કરો. પણ તફાવત નહિ રહે. તે જ પ્રમાણે સર્વે ઘટનાઓમાં પણ આપણા પ્રભુપીતો આપણા તરફનો વ્યવહાર જણાશે, અને તેમાં આપણને એટલો આનંદ મળશે કે શોક અને દુઃખ, તથા શારીરિક દર્દ પણ પ્રભુની બક્ષીસ જેવું લાગશે અને આનંદમાં પરિણત થઈ જશે. અ તે પ્રભુના સ્પર્શના ભાનને લીધે દુઃખની લાગણી સમૂળગી નાશ પામીને આનંદમાં લય થઈ જશે, કાગણુકે તેના હૃન્તનો સ્પર્શ એ ચમત્કારિક રૂપાંતર કરનાર કિમિયાગર હોય છે જીવન શોક-ભર્યું તથા દુઃખમય છે તેથી ક્રેટલાક તેનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ પ્રભુલક્ષ્મીને શોક અને દુઃખ બને પ્રભુને મગવાના સાધનો થઈ રહે છે,—તેના દબાણની નિશાનીરૂપ બની રહે છે, અને અંતે, વિરાટ-આનંદનો દુઃખ અને શોકરૂપી વેશપલટો અશક્ય બને એટલે સુધી આપણું પ્રભુ સાથેનું અતૈ પરિપૂર્ણ થાય છે. ત્યાર પછી તે પણ બધ પડે છે—આનંદમાં રૂપાંતર પામી જાય છે.

પ્રભુ જોડે લકૃતના સબધો, તેને સમર્પણ કરવાનાં પરિણામ

પ્રભુ સાથેનું અદ્વૈત જે સબધોવડે અનુભવાય એ સર્વે સબધો ધણા જ આનંદપૂર્ણ અને ગાઢ, અગત સબધો બની રહે છે સર્વે પ્રકારના સબધોને જે અતિમ સબધ પોતાનામાં ધારણ કરે છે અને એકસૂરતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે પ્રણયી અને પ્રિયાનો સબધ છે એ સબધ સૌથી વધારે અગત અને આનંદપૂર્ણ હોય છે, અને અન્ય સર્વેને પોતાની તીવ્રતામાં સમાવી દેતો હોવા છતાં તેમનાથી પર છે પ્રભુ આપણો ગુરુ છે, માર્ગદર્શક છે, અને તે આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે આપણા અંતરમાં જ્ઞાનની ન્યોતિનો તથા દર્શનનો વિકાસ થતો હોય છે તેમાં પગલે પગલે આપણા મનરૂપી નરમ માગીને આકાશ આપતો તેનો હસ્તસ્પર્શ આપણે અનુભવીએ છીએ અને તેના સાદને — સત્ય પ્રકટ કરતા તેના શબ્દને આપણે અંતરમાં સાલળીએ છીએ તે આપણી અંદર વિચાર ભગ્નત કરે છે અને આપણે તેના પ્રેમનો પ્રત્યુત્તર આપીએ છીએ, તેની જ્ઞાનન્યોતિરૂપી વિદ્યુતના ભાલાનો ચમકાર થતા આપણામાં રહેલ અજ્ઞાનનો અધકાશ દૂર સરી જાય છે ખાસ કરીને, જેટલા પ્રમાણમાં મનોભય ભૂમિકાની ખડ ન્યોતિ વિજ્ઞાનના પૂર્ણ ન્યોતિર્મય જ્ઞાનસૂર્યમાં રૂપાંતર પામી જાય છે, — પછી તે રૂપાંતર ગમે તેટલા થોડા પ્રમાણમાં ભલે થયેલ હોય, — તેટલા પ્રમાણમાં આપણું મન દિવ્ય — ભાગવત મનમાં રૂપાંતર પામી ગયેલું હોય છે, અને આપણા અંતરમાં પ્રભુ પોતે જ ‘મનીષી’ તથા ‘દેશી’ — કાલદર્શી બને છે ત્યાર પછી આપણે પોતાને ખાતર વિચાર કરવાની તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા આપણે કરતા નથી, પરંતુ પ્રભુ આપણને જે વિચાર કરાવે છે તેનું જ

ચિંતન કરીએ છીએ, તથા આપણે માટે તે જે જીવે છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીએ છીએ. અને છેવટે ગુરુની કૃતકૃત્યતા તરફ “પ્રજ્ઞા” પ્રકટ થાય છે. આપણા સમગ્ર મનોમય-સત્તા ઉપર તે પોતાનો હસ્ત મૂકે છે, તથા તેને બેઠે છે, તેને પોતાનું યનાવી તેનો ઉપયોગ તથા ઉપયોગ કરે છે.

સેવ્ય સેવકથી ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રેમ સંબંધોનો ભક્તિમાં ઉદય

પ્રભુ આપણો સ્વામી છે — માલિક છે. પરંતુ આપણે જે ભક્તિના માર્ગનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તેમાં આપણી અને પ્રભુ વચ્ચેનું અંતર તથા બેદ, સર્વે પ્રકારની અતિમાનની લાગણી કે ‘અહો’ભાવ, ભય તથા કેવળ આજ્ઞાપાલનની વૃત્તિ દૂર થઈ જાય છે, કારણકે એ ભાવો હવે વધારે સમય રહી ન શકે એટલી ગાઢ સમીપતા આપણે અનુભવીએ છીએ. અને આપણો પ્રજ્ઞા આપણા સમગ્ર અંતઃકરણને પોતાના હાથમાં લે છે, તેના પ્રત્યેક કરણમાં વ્યાપી જાય છે તથા તેનો ઉપયોગ કરે છે; દૂકામાં, પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે તે વર્તન કરે છે. આસાંકિત-પણ એ મેવકની નિશાની છે, પરંતુ એ તો આ દિવ્ય સંબંધની છેક પ્રારંભની દશા ગણાય. જ્યારે આપણે વિકાસ પામીએ છીએ ત્યારે આપણે કેવળ આજ્ઞા પાળતા નથી, પરંતુ પ્રભુની દિવ્ય તથા શક્તિ પ્રમાણે આપોઆપ જ વર્તીએ છીએ, — જેમ કાઈ ઉસ્તાદની અંગુલિના સ્પર્શને વીણના તાર પ્રત્યુત્તર આપે છે તેમ આ પ્રમાણે પ્રભુના કરણ થઈ રહેતું એ આત્મસમર્પણની અને શરણાગત ભાવની વધારે જિંમી અવસ્થા છે. પરંતુ માનવ એ તો જીવંત અને ભક્તિપૂર્ણ કરણ છે; અને જ્યારે અતિમ સાર્થકતા

પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ભક્તની સમગ્ર પ્રકૃતિ પ્રભુની સેવક થઈ રહે છે, તથા પ્રભુ પોતાને ધારણ કરી રહેલો છે તથા પોતે પ્રભુનો સેવક છે એ જ્ઞાન થતાં માનવને ધણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુની તપઃશક્તિ જેમ ચલાવે છે તેમ માનવ જિલ્લટબેર ચાલે છે તથા સવાલ કરતો જ નથી; પ્રભુ ઇચ્છે તે સઘળું તે સહન કરે છે કારણકે પોતે જે સહન કરતો હોય છે તે પોતાના આશક તરફથી આવતું હોય છે.

સખ્ય, સહાયક, ત્રાતા, સારથિ, નેતા, પ્રણયી રૂપે પ્રભુ

પ્રભુ સખા છે, તે મંત્રી છે, સહાયક છે; અને સકટ તથા દુઃખમાંથી ત્રાતા પણ તે છે; તે રક્ષણદાર છે, આપણા સર્વે યુદ્ધો લડનાર શરીર યોદ્ધો પણ તે છે, આપણે એની દાસની રક્ષા તળે યુદ્ધ કરીએ છીએ; તે આપણો સારથિ છે, આપણી જીવન-નૌકાનો સુકાની છે. તે મિત્ર અને સનાતન સખા છે — જીવનની લીલામાં ખેલનાર આપણો ભિદ્યુ છે. પરંતુ આ બધા સંજોગોમાં એક પ્રકારનો — ભલે આપણને તે ભેદ આનંદદાયક લાગતો હોય — અંતરાય રહેલો હોય છે. અને મંત્રી કે સખાભાવ પણ પ્રભુની ઉપકારિતાના ભાવમાં ગૌણ થઈ જાય છે. પ્રણયી આપણને ઘા કરી શકે છે, જખમ કરી શકે છે, આપણો ત્યાગ કરી શકે છે, આપણા ઉપર ગુસ્સો કરે છે, આપણને દગો દે છે એમ પણ દેખાય — તે જતાં આપણો પ્રેમ રચાયી રહે છે, અને જિલ્લટા આવા વિરોધોથી વૃદ્ધિ પણ પામે છે. આ વિરોધોને લઈને પુનર્મિલનના આનંદમાં ઘણો વધારો થાય છે, તથા પ્રણયીની પ્રાપ્તિના આનંદમાં પણ ઉમેરો થાય છે. એ વિરોધોવડે પ્રણયી આપણો મિત્ર પણ રહે છે, અને અતે આપણને માલુમ પડે છે કે આપણી

પ્રકૃતિ નેડે જે કાંઈ પ્રકારનો વ્યવહાર તેણે કર્યો છે તે સર્વો આપણા આત્માની પૂર્ણતાને ખાતર તથા આપણા અંતરમાં પ્રભુને જે આનંદ થાય છે તેને ખાતર આપણા પ્રભુથી અને સહાયક રૂપે પ્રભુ તરફથી જ કરવામાં આવેલ છે આવા વિરોધો ઊદ્ભવ વધારે ગાઢ સામીપ્ય પ્રકટાવે છે. પ્રભુ આપણા અંતરાત્માનો પિતા તથા તેની માતા પણ છે, તેનું આદિ કારણ અને રક્ષણકર્તા હોઈ તેનું લાલન કરનાર વહાલસોઈ માતારૂપે તે આપણી સર્વે કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આપણને અતિ પ્રિય વત્સ-બાળક જેવો પણ લાગે છે અને આપણે તેને ઉઠેરીએ છીએ આ બધા સંબંધો પ્રભુથીના સંબંધમાં આવી જાય છે, એ પ્રેમના ગાઢ અદ્વૈતમાં માતા અને પિતાની કાળજીનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે સર્વે પ્રકારના સંબંધો પ્રભુના વિવિધતાભર્યા અને સૌથી ઊંડા સંબંધમાં એકતાને પ્રાપ્ત કરે છે

શુરુ, સખા તથા પ્રભુથીના સંબંધનો પ્રારંભથી ઉદય

તદ્દન શરૂઆતથી પણ એ મધુરભાવ — પ્રભુથી અને પ્રિય તમાનો સંબંધ સ્થાપન કરી શકાય છે પરંતુ ભક્તિમાર્ગના કેટલાક સાધનમાર્ગોની પેઠે પૂર્ણયોગમાં તેનું અનુસરણ અન્ય સર્વેને ખાતલ કરીને નહિ કરવામાં આવે શરૂઆતથી જ તેનામાં બીજા સંબંધોના રંગની છાંટ હાજર હોયે કાગ્નિ પૂર્ણયોગનો સાધક જ્ઞાન તથા કર્મને પણ અનુસરતો હોઈ તેને શુરુ, સખા તથા માલિકની પણ જરૂર પડતી હોય છે સાધકમાં પ્રભુના પ્રેમનો જેમજેમ વિકાસ થાય તેમતેમ પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પણ વિસ્તાર વધવો જોઈએ, તથા સાધકના અંતરમાં તથા જીવનમાં

દિવ્ય તપ શક્તિનું કાર્ય પણ વધતું જોઈએ આપણા પ્રણયી તરીકે પ્રભુ પોતાની જાતને પ્રકટ કરે છે, અને આપણા જીવનને તે પોતાના હાથમાં લે છે છતાં પણ મુખ્ય સબધ પ્રેમનો જ રહે છે પ્રેમ — તીવ્ર આવેગમય, પરિપૂર્ણ, સેકડો રંગે પોતાની સાર્થકતા શોધતો પ્રેમ, પરસ્પરપ્રાપ્તિના દરેક ઉપાયનો આશ્રય લેતો તથા પ્રણયીઓના મિલનના આનંદના અનંત મંદિરો સમો પ્રેમ, સર્વવિજયી બિગળતો જણાશે મનના ઉત્પત્ત કરેલા સર્વે ભેદો, સર્વે અતરાયો અને “આ તો થઈ શકે નહિ” એવા અશક્યતાના ઉદ્ગારો, જીવિના પ્રાણહીન પૃથક્કણો વગેરે સર્વેની આ દિવ્ય પ્રેમ મસ્કરી કરે છે, અથવા તો પ્રણયીના મિલનની પરીક્ષા પછી ક્ષેત્ર કે દ્વાર તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને સર્વે ક્રિયાઓ એ પ્રેમમાયી જ ઉદ્ભવે છે આ પ્રેમ અનેક રૂપે આપણી સમીપ આવે છે પ્રણયીરૂપ પ્રભુના સૌંદર્ય પ્રત્યે આર્મ્પણને રૂપે તે પ્રથમ આવે છે, અથવા તો કોઈ આદર્શ મુખમુદ્રાનું દર્શન થતા પ્રેમ જગત થઈ જાય છે, પ્રભુની કોઈ મૂર્તિનું દર્શન થતા તે પ્રેમ અનુભવાય છે કેટલીક વાર જગતમાં આવી રહેલા હજારો પદાર્થોની પાછળ ગૂઢ પ્રભુ પોતે ગૂઢ સૂચના આપણને કરે છે જેને પરિણામે પણ આપણામાં પ્રેમ પ્રકટે છે કેટલીક વાર હૃદયમાં ખીમેખીમે યા તો ઓચિતી જ એવા પ્રેમની જરૂરિયાત જોઈ થઈ જાય છે, અતરાત્માને એક પ્રકારની અસ્પષ્ટ તૃષ્ણા લાગે છે અને પ્રેમ જગત થાય છે કોઈ વાર આપણી આંત્રુ આંત્રુ આવી રહેલી કોઈ પ્રેમભરી સત્તા આપણને તેના પ્રત્યે આકર્ષી રહી છે એમ લાગે છે, અથવા તો, તે આપણી પાછળ પાછળ ફરે છે એમ પણ લાગે છે જગતમાં કોઈ આનંદમય અને સૌંદર્યમય સત્તાનું લાન આપણને થાય છે અને આપણને તેને

શોધી કાઢવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત જણાય છે આમ અનેકરૂપે પ્રેમ સાધકમા પ્રથમ પ્રક્ટે છે

પ્રેમનો ઉદય છતાં વચગાળાનાં દુ ખો, દિવ્ય પ્રણયની અનંત વિવિધતા

આપણે તીવ્ર અતુગમપૂર્વક પ્રભુ માટે શોધ કરીએ તથા ત્યાગ પછી અદૃષ્ટ પ્રણયીની પાછળ જઈએ એમ પણ બને પરંતુ આપણે તેનો વિચાર પણ ન કરતા હોઈએ એવી ગિચ્છિતિમા પ્રણયવેનો પ્રભુ આપણી પાછળ આવે અને જગતના સામાન્ય જીવનની વચમા આપણને પકડી પાડે અને પોતાના બનારી દે, — શરૂઆતમા આપણી મગજ હોય કે ન હોય તો પણ વળી આપણી સમીપ તે પ્રથમ દુઃસ્મનનો પહેરવેશ લઈને પણ આવે, યા તો પ્રેમના રોગપૂર્વક આવે, અને તેની સાથે આપણો પ્રથમ સબધ યુદ્ધ અને કલહનો પણ હોય એ બનવાજોગ છે વળી પ્રભુ અને અતરાતમાની વચ્ચે આરભથી જ પ્રેમનો સબધ થયો હોય ત્યાં પણ ધણા લાખા કાળ સુધી એ સબધમા ગેરસમજૂતી, ખોટું લાગવાનું, ઈર્ષ્યા તથા માન (અગુરકોપ) આવ્યા કરે, પ્રેમના ઝઘડા અને વિરોધો થાય, આશા અને નિરાશાના પૂર વહે, ગેરહાજરી અને વિરહની વેદના જાગે આમ આપણા ચિત્તના સર્વે આવેગો આપણે પ્રભુના પ્રત્યે નાખીએ છીએ અને છિવટે તે સર્વે વિશુદ્ધ થઈ જાય છે અને અદ્વૈત તથા આનંદની પરા કાજાનો અનુભવ જ બાકી રહે છે પરંતુ એમા પણ પુનરુક્તિની શુષ્કતા નથી લાગતી દિવ્ય પ્રેમના આનંદની સનાતન વિવિધતા તથા સપૂર્ણ એકતાનું વર્ણન કરવું એ માનવની વાચાને માટે અસંભવિત કાર્ય છે આપણા ઉપરના તથા નીચેના સર્વે કરણો

તેનાથી પરિપ્લાવિત થઇ જાય છે,—અંતરાત્મા તેમજ મન તથા શરીર પણ — સ્થૂલ શરીર પણ — એ આનંદમાં ભાગ લે છે. તે પણ પ્રભુનો સ્પર્શ અનુભવે છે, તથા તેની નાડીઓ, શિરાઓ અને સર્વે અવયવો આનંદના મોમગસથી ભગઇ જાય છે, અમૃતથી પૂર્ણ બની જાય છે. પ્રેમ અને આનંદ એ અસ્તિત્વના ઈશ્વરના શબ્દો છે; રહસ્યોમા પણ ઉત્તમોત્તમ રહસ્ય છે, ગૂઢમાં પણ ગૂઢતમ ઘટના છે.

વિરાટ સાથેના અદ્વૈત પછી પરાત્પર પ્રભુ સાથેનું અદ્વૈત :
લાક્ષિતમાં મુક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર

આ પ્રમાણે ત્યારે વિરાટ સાથે અદ્વૈત કરીને તેને અંગત સ્વરૂપ ધારણ કરાવી તેની તીવ્રતામાં વધારો કરી તેને સર્વવ્યાપી, સર્વગ્રાહી તથા સર્વ સાર્થકતાને સિદ્ધ કરનાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે પ્રેમનો માર્ગ મુક્તિદાયક બને છે. આ સાધનાની ઉચ્ચતમ ક્રાંતિ એટલે પરાત્પર સાથે અદ્વૈત. પરંતુ પ્રેમને તો અપૂર્ણ અદ્વૈતમાં મુક્તિ જડે છે. પ્રેમમાં ‘મુક્તિ’નો બીજો અર્થ જ નથી હોતો એમાં સર્વે મુક્તિઓનો સમાવેશ મ્મ જાય છે. વળી એ મુક્તિના પ્રકારો એકબીજાથી અત્યંત કે એકની પાછળ બીજી એમ અનુક્રમમાં ગોઠવાયલા પણ નથી હોતા. પ્રભુનું માનવના આત્મા બેડે સપૂર્ણ — નિગ્રપેક્ષ અદ્વૈત — સાયુજ્ય હોય છે, અને એ સાયુજ્યમાં અહીં જે જે વસ્તુઓ ભેદના ઉપર આધાર રાખે છે તેની અદર રહેલી વાસ્તવિકતા આપણને જણાય છે. વળી એ ભેદ પણ અભેદનું જ એક સ્વરૂપ હોય છે. તથા પ્રભુની પ્રત્યક્ષ હાજરીનો તથા તેના સ્પર્શનો આનંદ તથા હાજરીનો આનંદ એમ સામીપ્ય અને સાલોક્ય મુક્તિ અનુભવાય છે. એકબીજામાં

પરસ્પર પ્રતિર્જિત પડવાને લીધે ઉપજતો સાદસ્ય મુક્તિનો આનંદ પણ ભક્તને મળે છે. એ સિવાય પણ એવી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ એ અનુભૂતિમાં હોય છે કે જેમને માટે હજુ ભાષામાં શબ્દો નથી. ભક્તથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેના ગગનબહારનું હોય, એવું કયું જ નથી હોતું, કારણકે પ્રભુરૂપી પ્રભુચીનો તે માનીતો હોઈ પોતાના પ્રભુથી સ્વરૂપ જ બની રહે છે.

૧૪૧

*